

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

4989-4995

1971
202.3
G-38

362

622

to 362

50

Printed in Turkey

ՅԱՒԻՏԵՆԱԿԱՆ

Կ Ե Ա Ն Ք

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՅՈՒԱԾՔ

ԵՐՆԵՍՏԱՅ ՆԱՎԻԼԱՅ

Վարդապետի (պրոֆեսսորի) Փիլիսոփայութեան
Համալսարանին Ժեներալայի.

Թ. Ա. Բ. Գ. Մ. Ա. Ն. ՈՒ Թ. Ի. Ի. Ն.

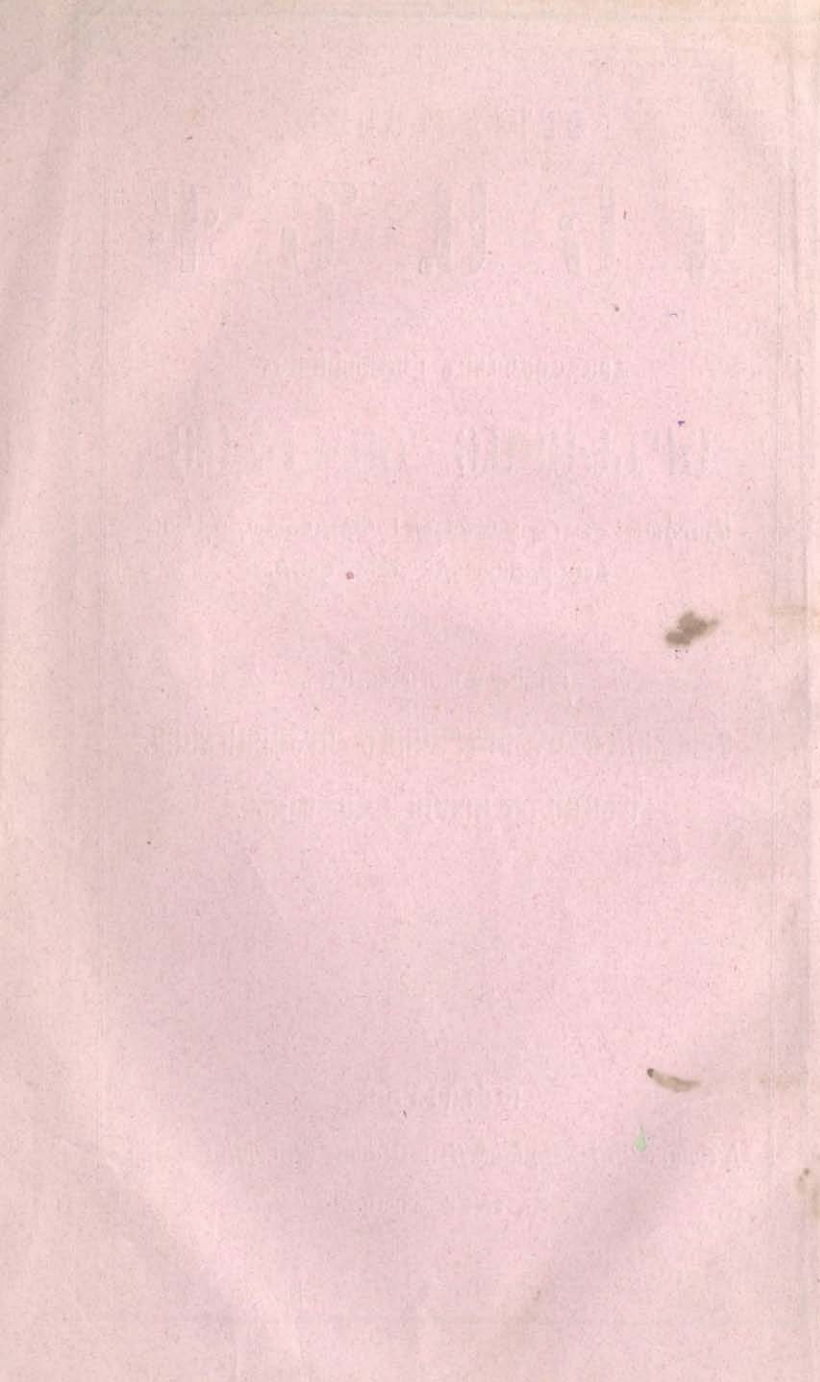
ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Վ. ՍԵԳՐԱԿԵԱՆ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՈՅ,
ՄԻԱԲԱՆԻ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ.

Ի ԹԷՆՈՂՈՍԻԱ.

ի սպարանի Խաղիքեան Ուսումնարանի ազգիս Հայոց

1871 = ՌՅԻ.

ՅԱԻԻՏԵՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

202.3

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՅՈՒԱԾՔ

ԵՐՆԵՍՏԱՅ ՆԱՎԻԼԱՅ

Վարդապետի (պրոֆեսսորի) Փիլիսոփայութեան Համալսարանին Ժեներալայի.

Թ. Ա. Բ. Մ. Ա. Ն. ՈՒԹԻԻՆ

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՍԵՂՐԱԿԵԱՆ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻՈՅ,

ՄԻԱԲԱՆԻ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ.

Ի ԹԷՆԴՐՈՍԻԱ,

Ի սպարանի Խաչիքեան Ուսումնարանի ազգիս Հայոց.

1871 = ՌՅԻ.

9241

2001

179
40

Дозволено Цензурою. С.-Петербургъ, 23 Сентября 1870 г.

14

ՅԵՐԿԵՆԱՀՐԱԻԻՐ ԴՆՁՈՒՄՆ

2023

Գ-38

ՍԻՐԵԼԻՈՅ ՀԱՐԱԶԱՏԻ

Կ.

ԱՂԱԲԱԲԱՅ

ՍԵԳՐԱԿԵԱՆ

ՄԵԼԻՔ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆՅ

ԱՐՁԱՆ ԱՆՁԻՆՁ ՅԻՇԱՏԱԿԻ

Առ իրի արսաւառօք

ՉԱՅՍ ՎԱՍՏԱԿ

ԱՆՄԻԻԹԱՐԻ ԵՒ ՎՇՏԱԿՈՑ

ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆԵԻՉՆ.

U. S. DEPARTMENT OF THE INTERIOR
BUREAU OF LAND MANAGEMENT

WATER RIGHTS

WATER RIGHTS APPLICATION

STATE OF ARIZONA

COUNTY OF COCHISE

SECTION 11

WATER RIGHTS APPLICATION

STATE OF ARIZONA

150
100

Պաբար Սեդրակեան Մելիք-Սուաքելեանց,
 ծնաւ յամին 1848, մայիսի 25, Արշա-
 րունի գաւառի Խալփալաւ գիւղին մէջ:
 Հայրն՝ Սեդրակ Ստեփանոսեան, ի Մակու
 բերդաքաղաքէն Ս. ի Խան կողմնապետի լուծը
 թօթափող, եւ յԱրշարունիս գաղթող Մելիք-
 Սուաքելեան բազմամարդ տանէն է. իսկ մայրն՝
 Թագուհի Մելիք-Պալասանեան, Ղարաբաղու Ա-
 ւետարանոց կամ Չանազչի գիւղէն Պարսից հարստա-
 հարութեանց երեսէն ի նոյն Արշարունիս գաղթող ու
 Հախվէրիս գիւղին մէջ բնակութիւն հաստատող հնա-
 սեր եւ ազնուարիւն տանէն որոյ շառաւիղք ցարդ
 եւս անուանի են ու յարգի համազգեաց եւ օտարագ-
 գեաց մօտ, իբրեւ նշանաւոր մեծ տոհմի սերունդք:

Սղաբաբի խանձարուրն գիւղական անպաճոյճ ու
 զուարթ յարկին տակ դրուած լինելով, կազդուրեալ
 էր նորա մատաղ հասակն ըսա ամենայնի պատշաճ
 տրամադրութեամբ. եւ կարծես այդ իսկ էր, որ ման-

կանն պարգեւել էր ամենեցուն աչքին ցոլացող առան-
ձին աշխոյժ, սրամտութիւն, եւ քանի մի ընտիր ձիրք,
որոց նշոյլներն ի խանձարրոյ դուրս գալէն քանի մի
տարի ետքը արդէն նշմարել կտար: Իւր երեք եղբարց
կրտսերագոյնն լինելով, ու ամենէն մտացին եւ ուշիմն,
ծնողաց եւ համայն ազգականաց սէրն ու համակ
գորովն արժանապէս գրաւած էր: Հայրն՝ Սեդրակ
Ստեփանոսեան, թէպէտեւ զիւղացի անուսումն մարդ,
բայց ուսման յարզն եւ կարեւորութիւնն լաւ ճանա-
չելով մանաւանդ դեռահաս երեխայի վառ աշխուժի եւ
թափանցիկ սրամտութեան մէջ փառաւոր ապագայ նըշ-
մարելով, նախապէս իւր տան մէջ Հայերէն ընթեր-
ցանութեան փոքր ի շատէ ծանօթացնելէն ետքը, չո-
րեքտասանամեայ հասակին մէջ, այսինքն յամի 1862,
տարաւ զնա Երեւան արքունի գաւառական դպրոցն.
Թէպէտեւ սկսաւ այստեղ երեխայն ջանք դնել դպրո-
ցական նախաշաւիղ վարժութեան վրայ, սակայն դժ-
բաղդաբար այնպիսի անխիղճ տան խնամարկութեան
յանձնուած էր, որ բացի անգթաբար անխնամ թողե-
լէն ողորմելի երեխայն, նաեւ տան ծառայական գոր-
ծոց մէջ չարչարելով, կզրկէին իւր ուսմունքէն. իւր
վիճակի վերայ տժգոհ, մանաւանդ երբ Երեւանայ ծանր
օդոյն եւ անխնամ պանդխտութեանն հետեւանք՝ եր-
կարատեւ ջերմով ու տենդով բռնուած սկսաւ հալիլ
մաշիլ եւ նուազիլ, առանց յայտնի լինելոյ իւր ծնո-
ղացն կամ էջմիածնի ճեմարանն աշակերտող եղբօրն,
քանի մի ամսէն ետքը ձգեց Երեւան, եւ ոգի յանձն
ժողովելով կարաւանի մի հետ եկաւ հասաւ կիսաշունչ
իւր եղբօրն, որոյ հոգատարութեամբ կրկին առողջու-
թիւն գտնելով, մնաց առ ժամանակ նորա մօտ յէջ-
միածին. չկամելով միւսանգամ անխիղճ անաստուած
տան երեսն տեսնել: Սյստեղ՝ հայերէն լեզուին բաւա-

կանաչափ մաքուր ընթերցանութիւնն վարժուելով, յամին 1863, օգոստոս ամսին ուղարկուեցաւ Տփլիսոյ Ներսիսեան Ազգ. Հոգ. դպրոցը. սակայն դեռ երեք ամիս չանցած, բացաւ նորա համար ուրիշ ասպարէզ: Երբ նորա եղբայրն նշանակուելով Մոսկուայի Հայոց եկեղեցւոյ սարկաւազ, նոյն ամի հոկտեմբերի 20-ին մտաւ Տփլիս, առաւ իւր հետ երեխայն Մոսկուա տանելու. նոյեմբերի 20-ին Աժտէրխան հասանելով, ձմեռնային սառնամանեաց պատճառաւ հարկադրեցան ձմերել այնտեղ. երեց եղբայրն՝ մինչեւ յաջորդող 1864 ամի յունուարի երեքն, իսկ Աղաբաբն, եւ իւր ընկերակիցն՝ որոց անհնար էր հիւսիսի տաճան ցրտոյն երեւիլ, մինչեւ ապրիլի 20-ն: Կորովամիտ եւ ջանասէր երեխայն չկորցնելով պարապութեամբ հինգ ամիս ժամանակն, աշխատեց այնտեղ Ռուսիարէն եւ Գաղղիարէն լեզուօք Լեւխանեանց գիտնական եւ մեծարոյ անձին մօտ, որոյ սէրն եւ համակրութիւնն, ինչպէս նաեւ շատ յարգոյ ընտանեաց այնպէս զբաւած էր իւր ժրաջանութեամբն, ծանրաբարոյ նիստ ու կացովն, ու գովանի յատկութեամբքն, մինչեւ որ ամէնքն իբրեւ որդի եւ եղբայր կսիրէին կընդունէին զինքն. ու շատ անգամ ընտանեկան ժողովոց կամ այցելութեանց միջոցներն գովեստներ ի բերան առնելով երեխայի վերայ, ծիծաղով մի կասէին մեծ եղբօրն՝ թէ «Գու պիտի ծառայես սմա ժամանակին, ինչպէս Յակոբայ որդիքն Յովսէփու»: Ապրիլի 20-ին Աժտէրխանէն շոգեհաւով մեկնելով 30-ին մուտ կալաւ Մոսկուա, ու երեք ամսաչափ իւր եղբօր տանն կենալով, կպատրաստուէր ճեմարանի աւանդած նախադուռն գիտութեամբք եւ լեզուօք. մինչեւ որ երբ եղբօրն հարկ եղած էր Մոսկուայէն ի Պետերբուրգ, եւ անտի յեջմիածին դառնալու, վեհագնեայ Խաչատուր Աղայն

Լազարեան, ինքեան ուղղուած աղերսանաց գիրն հաճութեամբ ընդունելով, ի թիւս ձրիավարժից որդեգրել տուաւ Աղաբաբն Տեարց Լազարեանց ձեմարանին մէջ :

Ձեմարան մտնելն՝ իսկզբան Տեսչի եւ միւս պաշտօնակալաց տհաճութեանն հանդիպեց. ըստ որում հասակն բաւական անցած էր, եւ ոչ ոք կկարծէր թէ այդչափ հասակ ունեցող տղայ մի, պիտի կարենայ շարունակել երեւելի ձեմարանի ուսման ասպարէզն : Սակայն՝ երկու տարիէն յետոյ՝ բոլորովին սխալ լինելն այդ կարծեաց ամէնքն խոստովանեցան : Աղաբաբն իւր ժրաջան աշխատութեամբն, սրամիտ ընդունակութեամբն, եւ խոհեմ ու համեստ վարուքն ամենից յարգանաց եւ սիրոյն արժանացաւ : Ուսուցիչք, Տեսուչ, եւ Կառավարիչ, Ընկերակիցք, եւ քաղաքին մէջ գտնուող ծանօթ ուսանողք կամ բնակիչք, ամէնքն եւս կսիրէին եւ կմեծարէին զինքն, զին եւ արժէք տալով նորա կորովամիտ ընդունակութեանն եւ համեստութեանն : Այս մասին յատկապէս Հայ Թարգմանչի անկեղծ մեծարանացն արժանիք են Մեծարգոյ Տեարք, Գէորգ Ե. Քանանեանց, Տեսուչ ձեմարանին, Սմբատ Շահագիզեան, վերակացուն եւ ուսուցիչն տեղւոյն, Ստեփանոս Տէր Մովսէսեան Ալամխանեանց, եւ այլն, եւ այլն, որք չափէ դուրս սէր, խնամք եւ մարդասիրական կարեկցութիւն ցոյց տուած են դեռահաս պատանւոյն, սկսեալ նորա ձեմարան մտնելէն երկու տարի յետոյ մինչեւ դառն տկարութեանց մէջ եւ նոյն իսկ ողորմելոյ կսկծելի մահուան արտասուելի վայրկեանին մէջ. թող ներեն ուրեմն սգաւոր գրչին հրապարակաւ յայտնել սրտին լիաբերան շնորհակալիս :

Գեռահաս պատանին օր քան զօր փայլելով ու վեհ հանդիսանալով աշխատութեան եւ ուսման յառաջադիմութեան ասպարիզին մէջ, առաջնակարգ ուսանո-

ղաց գրեթէ առաջինն կամ երկրորդն կհամարուէր ճեմարանի մէջ, իւրաքանչիւր տարուան ուսման թուանշաններն, եւ հարցաքննութեան վկայագիրն, իւր ճակատուն դափնի պսակ գովեստից հիւսելէն զատ, նաեւ տուած էին նմա փողագարդ, (петлѹа) մետալ, եւ գովասանական թերթեր, որք ճեմարանի պսակներն են:

Մինչեւ հինգերորդ դասատուն մտնելն, դեռահաս պատանւոյ հասկացողութիւնն կարելի է ասել դեռ պարսպափակ սահմանի մէջ էր, այսինքն՝ ինչպէս իւր մինչ ցայն վայր ուղղած նամակներէն կտեսնուի, բոլոր զբաղմանց եւ ջանից մարդոյ վախճանն, իմացել է անձին առանձին ապագայի բարօրութիւնն. իսկ երբոր հետզնետէ կշռադատ ու քաղաքակիրթ մարդկան հետ ծանօթացաւ, երբոր միտքը՝ տակաւ առ տակաւ մշակուիլ եւ հասունանալ սկսաւ, երբոր « Հայրենիք, Ազգ եւ Ընկեր » բառերուն՝ մինչ ցայն վայր պարզ բմբունածներուն, բուն նշանակութեանց խորագոյն հասու լինել կարողացաւ, ու իւրաքանչիւր մասնաւորի առ ընդհանուրն, եւ ընդհանուրի առ մասնաւորն ունեցած պարտքը զգալ եւ խոստովանել, այնուհետեւ օր ըստ օրէ սկսաւ աճել եւ արծարծուիլ նորա սրտի բուռն սէրն եւ մեծարանքն առ Հայրենիս, առ Ազգն, եւ առ Ընկերս. տակաւ առ տակաւ նամակների մէջ նշմարեցան Հայրենեաց կամ ազգի վերայ ցաւակցութիւն, վիշտ, կարեկցութիւն, վրէժխնդրութիւն բարոյական կամ նիւթական վնասուցն, թեթեւ խորհրդածութիւններ, ու հետաքրքրութիւն, նոցա վերայ տեղեկութիւն ունենալու: Հանգուցելոյ՝ իւր կենաց վերջին տարւոյ այսինքն 1869 ամի, 17 մարտի առ թարգմանիչն ուղղած նամակին քանի մի խօսքերն իսկութեամբ այստեղ առնելով, գուցէ առաւել լաւ հասկացնեն նորա

ջերմ եռանդն եւ հայրենասիրութիւնն, որք դժբաղդաբար ո՛չ ամենայն Աթէնք տեսնողի կամ պանդխտութիւն կրողի վերայ կնշմարուին.

« Հայաստանը, մեր բազմավիշո թշուառ Հայրենիքն, այս ժամանակում աւելի զգալի պէտք ունի իւրեան զաւակաց աչալուրջ հսկողութեանն եւ հեռատես միաբանութեանն, քան վասն զի նորան շրջապատող որոգայթներն աւելի վտանգաւոր եւ սպառնացող տեսնում եմ քան իմ կեանքը իբրեւ այն յիշուած այրի կնկան լումայն, ուխտում եմ մայր Հայաստանին պիտանաւորացնելու . . . Աստուած աղաչէք, որ իմ այս վառ եռանդն դէպ ի Հայրենիք չթուլանան:» եւ դարձեալ. « Ես սիրում եմ քեզ իբրեւ եղբայր. բայց աւելի այն ժամանակ կսիրեմ, երբ գիտենամ ազգին պիտանի հոգեւորական ես լինելու, եւ ո՛չ թէ կեանքդ եւ ժամանակդ զուր տեղը կորցնելու»:

Անկարելի է բանիւ պատմել հանգուցելոյ վերջին երկուց ամաց կրկնապատկած անխոնջ եւ մշտաթարթափ ջանքը եւ քրտնավաստակ տաժանմունքն մտաւոր աշխատութեան մէջ, որում կվկայեն հոգւով իւր ընկերքն, ճեմարանի մէջ աւանդած ուսմունքն ձեռք բերելու լաւապէս աշխատելէն զատ, նաեւ առանձինն մեծ եռանդով ու հաճութեամբ կպարապէր հայերէնի կատարելագործութեանն, ու գերմաներէնի վերայ, վերջինս՝ առ ոոս գերմանացի ուսուցչի միոյ. սակայն դժբաղդաբար, այդ իսկ անխոնջ տքնութիւնքն, եւ անյագ անձնամաշ աշխատութիւնքն, ինչպէս նաեւ հիւսիսի եղանակն, ողորմելի պատանւոյ կենախոյզ միջոցներն եղեն. բարակացաւ ղժնդակ հիւանդութիւնն նորա թոքերի մէջ արմատ կձգէր, դեռ ինքեան անյայտ, մինչեւ 1869 ամի յունուար ամսին, կսկսի յայտ-

նապէս մաշել անբաղդ պանդիտի անձնական կազմուածքը, եւ խափան լինել մտաւոր հսկայաքայլ յառաջադիմութեանն. երկար ժամանակից հոսումն քթի արեան, գլխացաւն, նեղսրտութիւնն, անհանգստութիւնն, եւ ուրիշ ցաւերն, արդէն ամենին կյայտենն նորա դաժան հիւանդութիւնն: Մեծարգոյ Քանանեանց բարեգութ տեսչի հոգատարութեամբ բժշկական խորհուրդ կկազմուի պատանոյ ցաւին առաջն առնելու եւ կորոշեն գնալ նորան Սամարիա քաղաքն Ռուսաց կռակիս ասացեալ կաթն գործածելու. սակայն երբ ցաւըն առաւել կծանրանայ եւ կպաշարէ զինքն, ու առաւել փորձ հմուտ բժշկի խորհրդեան կղիմեն, վերջինս կպատուիրէ հայրենիք դառնալ. հայ թարգմանիչն—իւր անբաղդ եղբայրն՝ տեղեկութիւն չունէր նորա այսօրինակ տկարութենէն, ըստ որում զիտութեամբ ծածկել էր. սակայն՝ երբ մայիսի ինն հեռագիրն ծանոյց Մոսկուայէն յանկարծ թէ «տկարութեանս պատճառաւ անշուշտ պիտի դառնամ ի հայրենիս». այն միջոցին հասկացաւ, թէ որչափ սաստիկ պիտի լինի հիւանդութիւնն որ ստիպել է դառնալ:

Մայիսին ուղեւորելով Մոսկուայէն, հիւանդագին դրութեանն պատճառաւ կրած չարչարանքներէ եւ նեղութեանց յետոյ, հազիւ շունչը բերանը յունիսին մտաւ ձնողաց տունն: Հայրենի երկրին օդն յիրաւի բաւական ազդեցութիւն ունեցաւ. երեք ամսուան միջոցին բաւականաչափ կազդուրեց կազմուածքը եւ թեթեւացաւ ծանր հիւանդութիւնն, այնպէս որ շատ յուսալի էր կրկին ստանալ նմա առաջին առողջութիւնն. այլ ըստ որում ինքն ճեմարանի վեցերորդ դասատան աշակերտ էր, քանի կմտածէր, թէ մի տարի միայն մնացել է իւր առաջին, ուսման ասպարիզէն դուրս գա-

լու, եւ թէ այդ մի տարին թողլով, այնքան կրած աշխատանքն եւ ջանքն դժուարութեամբ կ'պտղաւորին. ուստի սիրտ տալով եւ ինքեան եւ ծնողաց, պատրաստեցաւ կրկին դիմել Մոսկուա. իզուր անցին ծնողաց, եղբօրն, եւ բոլոր մերձաւորաց թախանձանքն մտադրութենէն յետ դառնալու համար. այլ ընդհակառակն նեղսրտութիւն կ'պատճառէր ուսման ծարաւի սրտին ասելն՝ *այս մի տարի կ'սցայ այստեղ*:

Յգոստոսի 10-ը, որ եւ եղեւ նորա ծնողաց եւ ազգականաց վերջին տեսութեան օրն, լալազին դիմօք փարուելով իւր ծնողաց, եղբարց եւ քերց հետ, մեկնեցաւ. անհնարին սգոյ եւ տրամուլթեան մէջ թողլով զամենեսին:

Ճանապարհն կշարունակէ հանգուցեալն մինչեւ Բոստով բաւական հանգստութեամբ եւ առանց ծանր վշտեր քաշելու. իսկ Բոստովէն մինչեւ Մոսկուա, անտանելի եւ անպատմելի չարչարանք, վիշտք եւ տանջանք կշարունակեն մաշել ողորմելոյ կեանքն, տկարութեան զայրանալովն, կիսաշունչ սեպտեմբերի 8-ին Մոսկուա հասանելով՝ հագիւ կարողացել էր քանի մի տողով նամակ գրել եղբօրն, դողդոջիւն ձեռքովն, իւր դրութիւնն յայտնելու համար. եւ այդ եղեւ նորա վերջին նամակն:—Հասած օրէն հիւանդանոց մտնելով, եւ անկողնի մէջ բաւական տանջուելէն յետոյ ամսոյ 15-ին կկնքէ կեանքը, թողլով անմխիթար հեծութեան, անվերջ ողբոց, եւ անբուժելի կսկծի մէջ, ծնողքը, եղբարքն երեքին, քորքն, եւ համայն ազգական, ընկեր եւ ծանօթ: Ողորմելի անբաղդ պատանւոյ կրած վերջին աւուրց տանջանքներն փոքր ի շատէ հասկացնելու համար, ահա՛ արտասուօք կօրինակեմք այստեղ նորա ընկերի նամակին իսկական խօսքերն.

Արժանապահի՛ Տե՛ր,

«Մի մեծ եղբայրական պարտք եւ պարտականութիւն եմ համարում ինձ հաղորդելու Սրբութեանդ հանգամանօրէն այն բոլոր հանգամանքներն, որոնց ենթարկուել է Ձեր յաւերժացեալ եղբայրն եւ իմ հոգեկից ընկեր Աղաբաբը, եւ նորա վերջին միջոցների վիճակը :

«Ձեզ եւս յայտնի է, որ երկուքս եւս միասին ուղեւորելով դէպ ի Մոսկուա ուսումնառութեան Լազարեան ճեմարանն, հետզհետէ շարունակում էինք յաջողապէս, նա մանաւանդ Աղաբաբը, որի գերազանց ուսման յառաջադիմութիւնը եւ անօրինակ վարքը ամբողջ ճեմարանում միակ օրինակ էր դարձած: Բայց նորա այնչափ աշխատութիւնը գիշեր ու ցորեկ՝ նորան մի անտանելի թշուառութեան մէջ ձգեց, այն է թոքախտութեան մէջ, չնայելով որ ես շատ անգամ նորան իմ եղբայրական խորհուրդներ եմ տուել, որ իւր այդ բռնած ճանապարհից փոքր ինչ հեռանայ, բայց նա իմ խրատներս զանց առնելով, հարկադրուած այն բորբոքուած կայծից, որ նորա սրտի մէջ տպաւորուել էր անջնջելի կերպով, կրկին յառաջ էր տանում իւր սկսած ճիգը ի կատար ածելոյ, այնպէս որ այսպէս շարունակելով՝ չնայելով որ այս ակտը նկատելի չէր, վերջը բոլորովին եւ յայտնի կերպով սկսեց ներգործել. այնպէս որ անցեալ ամառուայ սկիզբները նորան ուղարկեցին այդտեղ իւր հայրենիքը, իբրեւ միակ միջոց նորա ախտերի բուժման: Այսպէս նորա գնալուց մի քանի ամիս անցանելուց յետոյ, անհամբեր սպասելով նորա գալստեանը, վերջապէս նա վերադարձաւ Մոսկուա, բայց փոխանակ մի ուրախութիւն պատճառելու ընդհակառակը մեծ կսկիծ պատճառեց մեր սրտին, տեսանելով նորա դրութիւնը առաւել վատ վիճակի մէջ :

«Ինչպէս նորա խօսքերից երեւում էր, նա ճանապարհին մինչեւ Բոստով քաղաք հասնելը բոլորովին առողջ է եղել, իսկ Բոստովից սկսեալ որքան իւր ճանապարհը ա-

ուաջ է շարունակել դէպ ի հիւսիս , այնքան եւս հետզհետէ զգացել է իւր ցաւի աւելնանալը , եւ թէեւ ցանկութիւն է ունեցել նոյն իսկ Բոստովից յետ դառնալու , սակայն նորա նիւթական պակասութիւնները նորան արգելք են եղել Այսպէսով օգոստոս ամսի վերջերումը (փոխանակ ասելոյ սեպտ. 8) հասաւ Մոսկուա , բայց թէ ի՞նչ դրուժեան մէջ , այդ նկարագրելն իմ տկար գրչիս նա բոլորովին նուազել էր , եւ հետզհետէ որքան յառաջ էր գնում , այնքան եւս նորա անծը կարծես իւր զօրութիւնը կորցնում էր . ողորմելոյ վերայ կարելի էր միայն չորացած մեռելական ոսկորներ տեսնել :

« Չնայելով՝ որ նա արդէն այստեղ հասած ժամանակը զգացել էր իւր մեծ սխալմունքը , այսինքն իւր հայրենիքից հեռանալը , ցանկանում էր շուտով այս վտանգից ազատւելու համար կրկին մի կերպով հեռանալ դէպ ի իւր հայրենիքը , այն քաղցր հայրենիքը որ կարող էր նորան կրկին մի կենսական ոյժ եւ զօրութիւն տալ , բայց բանը ուշ էր , ժամանակը անցել էր , հարկադրուած էր անկողնի մէջ մտնելու : Անկողնի մէջ մտնելուց յետոյ թէ ի՞նչպէս էր նորա ցաւալի վիճակը իւր վերջին օրերումը , սրտիս դառն եւ անպատմելի կսկիծը կարծես նկարագրութեան ենթարկելու , նա մանաւանդ Ձեր եղբայրական քրնքուշ սրտին նորա դառն վիճակի նկարագրութեամբը մի կսկիծ եւ վէրք կպատճառեմ . միայն այսքան կարող եմ ասել , որ նորա թէ՛ հոգեկան եւ թէ՛ մարմնական զօրութիւնը բոլորովին նուազել էր . բնութիւնից շնորհած խօսելու կարողութիւնից համարեա՛ բոլորովին զրկուել էր , բաց ի մի քանի անկապ բառեր արտասանելուց :

« Նա այս վիճակի մէջ եղած ժամանակը մի նամակ գրել տուեց իւր դրուժիւնը յայտնելու գոնէ այդ վերջին նամակովը , բայց այն եւս գրելուց յետոյ՝ բոլորովին աւելորդ համարեց ուղարկելը : Այսպէսով մի թէ երկու շաբաթ այս ցաւալի վիճակը անցանելուց յետոյ՝ մի անիծեալ առաւօտ լոյսը բացուելուն պէս նորա մահուան գոյժը գիշերուան ժամը 12-ին մեր ականջին հասաւ

.

«Վերջ ամենայնի վախճան տալով իմ այս տխուր նկարագրութեանս, որ կարծեմ ինչպէս մեր նոյնպէս եւ Ձեր սրտին մեծ ցաւ է պատճառում, իմ խօսքս վերջացնում եմ նորանով՝ որ նորան ի ներկայութեան ամենայն աշակերտաց եւ դաստիարակաց մեծաւ յուղարկաւորութեամբ Թաղեցին Մոսկուայի հանգստարանումը:

«Մնամ»

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԴԱԻԹԱՆՑ.

Այսպէս ահա ողորմելի պատանին դառն մահուամբ քսաներկու ամեայ հասակի մէջ զրկուելով կենաց արեւէն, իւր ծաղիկ հասակի հետ ի հող մահու թաղեց այնքան ժամանակեայ դառնաքիրտ աշխատութիւնքն, ընտիր հանճարն, ձեռք բերած ուսմունքը, ապագայ ակնկալութիւնն, եւ իւր սգաւոր ծնողաց, եղբարց եւ բոլոր ազգականաց սրտից ուրախութիւնքն, եւ յոյսն:

Միթէ չպիտի՞ խղճաս եւ դու ո՞վ ընթերցող այսպիսի թշուառ պատանւոյ մի արտասուելի ճակատագրին վերայ:

Վերջ կտամք արտասուելի նկարագրութեանս յաւելլով թէ հանգուցեալ Աղաբաբ Սեղրակեանն թողել է իւր եղբօրն մօտ ընդ ժամանակս ժամանակս զբաժ քանի մի ոտանաւորներ. որք են՝ «Պանդուխտն ընդ երկնաւ հիւսիսի.» — «Գարուն Հայրենեաց.» — «Հայրենիք.» — «Վերջին վայրկեան հէգ պանդխտին» եւ այլն. որք պիտի թարգմանչի *Տաղերգութիւնի* անուամբ տետրակին մէջ պարունակուին իսկութեամբ եւ լոյս աշխարհի տեսնեն, եթէ յաջողի:

Հարագնսդ իմ հոգեդոյս.

Ի՞նչ վաղահաս արտասուելի մահ, քո նորաիթիթ մատաղ պիտանի կենաց արեւին հետ, եւ իմ սրտիս խնդութիւն, եւ յոյս, եւ նպատակ, ամենասաստիկ

հարուածով մի ի հող գերեզմանիդ յանգարձութիւն կապեց կաշկանդեց, թողլով ինձ միայն յաւերժական սուգ եւ հոգեմաշ հառաչանք :

Ո՛վ արտասուելի թշուառութեանս . ո՛ւր քո եօթնամեայ քրտնամաշ ճգանցդ պտուղ, ո՛ւր զուարթերես դալար հասակիդ ապագայ խոստմունք : Ա՞յս արդեօք երկնից գթութեան շնորհ, թէ անիծեալ ոխերիմ բաղբի վրէժխնդրութիւն . գիտես, անմահ հագիդ, ինչ կսպասէին քեզնէ թշուառ եւ յուսաբեկ ծնողքդ, իրանց ծերութիւնն քեւ նորափետուր զարգարել . ինչ կսպասէր քեզնէ անբաղդ եղբայրդ, լուսաւոր եւ անխմոր զգացմանցդ պտղօք նպաստաւորել հայրենեաց կարօտ որդւոց, այլ աւանդ անգութ ճակատագրին մի հարուածը խլեց կործանեց մեր ամենից սրտից ակնկալութիւն, եւ քո բաղբաւոր փառաւոր ապագայն . ցուրտ շիրմի մէջ ամրափակեց : Թէեւ այդ ճակատագրին ամենին եւս լինելն գիտեմ, բայց եւ այնպէս կարո՞ղ եմ միթէ սփոփել զիս, որ պիտի միշտ մտաբերեմ քսաներկու ամեայ գեղափրթիթ դալարազուարթ հասակդ, անձնամաշ եռանգուն աշխատութիւնդ, կրած եւ տեսած դառն վըշտերդ, եւ պանդխտութեանդ նեղութիւններն . կարո՞ղ եմ երբէք սփոփուիլ՝ երբ թշուառ ծնողացդ, եղբարցդ եւ բաղբազուրկ քերցդ ազիողորմ սրտաթունդ հեկեկանքը եւ արտասուքը անվերջ պիտի թագաւորեն այն տան մէջ, ուր առաջինն օրօրոցէդ ձայն արձակեցիր : Սփոփուիմ, եւ միթէ հնար է, քանի կրկիշեմ որ Հայաստանի անտերունջ պանդուխտ զաւակին ճակատագրած էր հիւսիսի ցուրտ հողին մէջ հանգչիլ, չկարողանալով գոնէ վերջին վայրկենին ակնարկ մի ձգել իւր ծնողաց եւ եղբարց երեսին ու կարօտն առնուլ . զաւակին՝ որոյ գոնէ եւ յետ մահւան չպիտի պատուեն խաղաղացեալ ցուրտ ոսկերք, սգաւոր կանանց խումբ, անբաղդ որդեկորոյս մօրն

հետ խունկ ծխելով սնարին, զաւակին՝ որ կխոստանար կեանքը Հայրենեաց սրտեռանդ ծառայութեանն նուիրել, բայց դժբաղդաբար մահու նուէր եւ զո՛հ գնաց :

Աւանդ. ո՞ր սխտիանք ինձ այսուհետեւ, ո՞ր մխիթարութիւն սրտիս. ինչո՞ւ երկինք նախ ինձ չկշռեց այդ բաժինն, որ արդէն զզուած հազար ու մէկ վըշտերից, եւ ատելեացս յարձակմունքներից թողուլ կըցանկամ այս բանտ անարեւ :

Հարազատդ իմ հոգիացեալ, եթէ այսուհետեւ կայ աշխարհիս մէջ ինձ համար այնպիսի առարկայ մի որոյ անունն ինձ մօտ նուիրական, եւ ամէն միտս գալով կթնդացնէ սիրտս եւ հոգիս, քո անզարդ գերեզմանն է այն, «Վականքովի» (*) մի անկիւնին մէջ, Ուրիշ իղձ եւ խնդրուած չունիմ Ս.բարչէն, բայց թէ արժանացնել, որ արտասուքը աչքերս գէթ միանգամ խոնարհիմ եւ համբուրեմ ցուրտ շիրիմդ, եւ տամ իմ վերջին ականծելի ողջոյնն հողոյն, ուր քո ոսկերքդ կհանգչին աճիւնացեալ եւ իմ սրտիս յոյս, լոյս եւ ուրախութիւն. անդ ուրեմն պարզեմ սրտիս վէրքն: Հաճեաց արագեմ, հաճեաց ընդունել կարեւոր սրտիս այս դուզնաբեայ նուէր քո սուրբ յիշատակին. եւ եթէ ապառուժամանակն չյաջողեց քեզ քրտամբք երեսացդ եւ ազնիւ զգացմամբքդ անուն անմահ թողուլ աշխարհիս մէջ, գէթ այս երկասիրութեանս ճակատը պսակուի ԱՆՈՒՍՄԻԳ, ի քո յիշատակ, եւ յիմ վշտաց արձան:

271

Երանի թէ, սորա բարեմիտ ընթերցողք չ'զլանային «ախոսն» բառով մի պատուել քո յիշատակն :

(*) Մոսկուայի Հայոց գերեզմանատունն :

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՉԻՆ

Մարդոյ ճակատող իրն կամ գոյութեան վախճանն, եօթն հազար տարուան յուզուած խնդիր լինելով, գրեթէ եւ եօթն հազար վճիռ ընդունած է:

Մարդը նոյն իսկ այն ժամանակէն, որ դեռ իւր միտքը խանձարուրի մէջ էր, յառաջ բերեց այս կարեւորագոյն խնդիրն. ըստ որում երջանկութեան ետեւէ լինելով, տքնեց, քրտնեց, մաշուեց եւ փճացաւ խնդրելով զայն, բայց եւ հետքն անգամ չկարաց գտնել այս թշուառութեանց եւ վշտաց համաշխարհական սոսկալի տեսարանին մէջ: Միտքը դրեց գլտնել զայն հոյակապ արքունեաց շքեղակուռ եւ սկիւածոյլ գահոյից վերայ, եւ ահա՛ տեսաւ շատ չանցած, խաբուսիկ բաղդն աչքը խփած շանթն արձակեց եւ կործանեց. յոյսը ձգեց սակոյ, արծաթոյ եւ փափկութեանց վերայ, տեսաւ ժանգ եւ ցիւց դարձած կուտեն եւ կմաշեն իւր անդորրութիւնն. միւս ուրախութեանց եւ բերկրանաց անձնատուր եղել, եւ անտի ծնաւ ինքեան դառնութիւն եւ զղուանք: Կնայէր աշխարհի վերայ՝ յեղյեղուկ բաղդի անկարգութեան եւ կատականաց կատարեալ տեսարան. մինչդեռ ծաղիկ հասակի մէջ մահուան դալուկով խորշոմած,

միւսն՝ արեղարդ. ցամքած ծերունի, փայտի վերայ ձգած դողդոջիւն անզօր մարմնոյ բեռն, դեռ պալատներ շինել կտայ. այս ինչ տեղ ուրախութիւն եւ հրճուանք, դեռ քայլ երեք կամ չորս չփօխած, մղկտացուցիչ սուգ եւ կսկիճ, մին փառաւորապէս բազմած, խրոխտալով մահու վճիռ կտայ իշխանաբար, եւ միւսն՝ որ նմին բնութենակից, պարանոցն խոնարհած եւ կիսամեռ առաջին կանգնած, վճիռը կլսէ:

Կնայէր իւր կեանքի վերայ, ոչ այլ ինչ, բայց ամենարագ սահունն ժամանակի. անցեալն անդառնալի, ներկայն անկանգնելի, եւ ապագայն տարակուսելի. ուստի սղորմելին երկիւղի, տարակուսութեան, եւ զարմացման մէջ պաշարուած, մոլորուած ճանապարհորդի նման ոչ յաջ կարելով խոտորիլ ոչ յահեակ. ահաբեկ ապշած միտքը այս կողմն այն կողմն ձգելով, վերջապէս պատրաստեց իւր համար ուրիշ աշխարհ մի կամ կեանք ուր աստի չուելէն յետոյ, կարող լինի գտնել իւր ներքին ազգման պահանջած երջանկութիւնն: Եւ այս է ահա յաւիտենական կեանք, զոր բնդոռնած եւ խոտաովանած են գրեթէ ամէն ազգ եւ կրօն. միայն ոմանք սղտօր եւ ոմանք շատ կամ քիչ լուսաւոր գաղափարով կամ ըմբռնմամբ, ըստ ախորժակի, հանգամանաց, մտաւոր կարողութեանց եւ ներքին ձգտմանց իւրաքանչիւր ազգի կամ կրօնի:

Կեանքը այն ժամանակ երջանիկ եւ անտրտմական կլինի, երբ յաւիտենական է. իսկ որովհետեւ «յաւիտենականութիւն» ինչպէս անունն ինքնին կյայտնէ, անհուն կամ անվերջ միջոց է, ուրեմն անվախճան կամ անսահման ժամանակի մէջ կեանք ժառանգողն ասել է անմահ է. որ միեւնոյն կնշանակէ թէ ասեմք անվերջ է. իսկ անմահ, այն դարը միայն կարող է լինել, որ ձեւոյ գունոյ եւ թանձրութեան չ'ենթարկուելով, ազատ լինի յապականութենէ եւ յեղծմանէ. իսկ այգալիսի տարր մարդոյ մէջ՝ Հոգին է:

Անդառին վաղ ժամանակաց հետէ մարդկային հոգւոյ անմահութիւնն փիլիսոփայութեան վտեմագոյն եւ զժուարագոյն խնդիրն է եղած: Նախնի փիլիսոփայք լուծելու առնելով զայն՝ մին ցրեց իսպառ մարդոյ մէջ անմահ տարր լինելն. եւ իւր գոյութեան նպաստակն տարաւ կասեց աշխարհիս առօրեայ կենաց հետ, չտալով նմա իրաւունք այն կողմն անցնելու. միւսն՝ չկարաց ուրանալ անմահ հոգին, բայց չգրանելով նորա համար այնպիսի տեղ մի ուր յաւիտեան կարող լինի կեալ ի կենդանութեան, կարծեց, թէ այդ անմահութեան առաջին եւ միակ միջոցն, հոգեփոխութիւնն է. որով յաւիտենական շրջանին մէջ հոգին մի մարմնէն միւսին մանելով կաշահանէ իւր կենդանութիւնն. այլ ոմն ոչ այս եւ ոչ այն ընդունելով, ուրիշ կարծիք յառաջ բերեց:

Բայց յառաջաբանութեան օրինաց հլու գտնուելու համար կարծիք հնոց վերայ տեսութիւն առնելն եւ գամք յիշել նոր կարծիքն:

Արդի փիլիսոփայութիւնն զբաղուած է հոգւոյ անմահութեան վերայ. կնճռալից վէճք եւ հակառակութիւնք ծագած են այս մասին ազատ եւ լուսաւորեալ եւրոպիոյ գիտնականաց մէջ. բայց ո՞վ, եւ որո՞յ հետ կ'իլծէ. յաւիտենական կեանք, եւ հոգւոյ անմահութիւն խոստովանող փիլիսոփայն զայն ուրացող եւ մերժող նիւթապաշտ (materialiste) փիլիսոփայի հետ:

Նիւթականութիւնն կամ նիւթապաշտութիւնն, ընդունելով մարդոյ մէջ միայն նիւթը, այսինքն մարմինն, կարանայ հոգին, հետեւաբար եւ նորա ապագայ կենդանութիւնն եւ անհաստատ սրտեր զայն լսելով, կտարսեն եւ կ'իթնդան:

Պէտք է ասել այն, որ այս ազանդը օր րոտ օրէ զօրանալով, այսօրուան օրս գրեթէ Եւրոպիոյ լուսաւորեալ բնակչաց երկու մասին կրօնն եղած է, եւ շատից յուսոյ եւ հաւատոյ խարխիւր խախտել է:

Երբէք զարմանալի չէ, գիտութեան, լուսաւորութեան եւ ազատութեան ծայրը հասնող Եւրոպիոյ մէջ գտնել այս եւ սորա նման համոզմունք. ըստ որում գիտութիւնն ինքն վտահօրէն ինդիւրներ յառաջ բերելով, կապահանջէ խորհել եւ լուծել. իսկ խորհելու եւ լուծելու ձեռք զարկողներն, մէկը միւսէն առաւել տկար կամ առողջ տեսութեամբ կկշռեն եւ կլուծեն, մէկը միւսին ներհակ կամ համամիտ կըմբռնեն ինդիւրն, տարբեր կամ համաձայն կխորհին եւ նոյնգունակ հետեւանք կհանեն, որով շատերն շատ անգամ ճշմարտութենէն կխոտորին թէեւ, բայց դարձեալ ամէնքն եւս յանուն գիտութեան առաջի կառնեն իւրեանց ուղիղ կամ սխալ կարծիքներն: Իսկ ինչ ասեմք եւ մեր աշխարհի համար արդեօք, ուր կտեսնեմք օտարաց օտարօտի կարծեաց ընձիւղներն. կարող եմք ասել, թէ եւ մեր աշխարհն Եւրոպայէն յետ չմնայ գիտութեան եւ լուսաւորութեան մէջ, մինչդեռ այդ կօկլիկ եւ քնքոյշ անուանց միայն ծանօթացած եմք. բայց այսքանն գիտեմք, որ նորասիրութիւնն ամէն բանի արագահաս է:

Առաջիկայ աշխատութիւնս, Երևես նալի, Ժենեվայի համալսարանի փիլիսոփայութեան վարդապետը (professeur) ընդդէմ նիւթապաշտութեան, կամ հողւոյ եւ նորա անմահութեան ներհակողներէն ուղղած լինելով, երկու անգամ հրապարակաւ կարդացել է, առաջինն ի Ժենեվայ, երկրորդն ի Լոզաննայ. եւ անդ եւ աստ առաջի՝ զանազան կոչումն, զանազան կրօն, եւ զանազան կրօնական համոզմունք ունեցող բազմաթիւ անձանց:

Այս երկասիրութիւնս Ռուսերէն թարգմանութենէ Հայերէնի վերածելով, ջանացաք որչափ հնար էր, պատկառ եւ հպատակ կալ, թէ թարգմանութեան եւ թէ հայախօսութեան կանոնաց եւ պահանջմանց. եւ պատահած այնպիսի օտարաղգի բառերն,

որք կպահանջէին Հայերէն Համապատասխան մի բառի վերածուիլ, ինչպէս են, տեղիք, տեղիք, պատեհիք, մատերիալիք, սկիւտիք, եւ այլն, եւ այլն, կարելի եղած զգուշութեամբ հայացնելէն զատ, նաեւ ծանօթութեամբք բացատրեցինք ի վերջ իւրաքանչիւր ընթերցուածոյ. իսկ ընթերցուածոց բովանդակութիւնն, զորս հեղինակն ինքն կարգած է ամենեցուն հասկանալի առնելու համար (*) մեք փոխանակ ռուսերէնին նման բոլորն ընթերցուածոց բուն վերջն ձգելու, իսկզբան իւրաքանչիւր ընթերցուածոյ կարգեցինք:

Այս աշխատութիւնս սիրելի ազգայնոցս մատուցանելու նպատակը, թարգմանչի կամ լեզուագիտի անուն եւ փառք վաստակելը չէ, այլ ժամանակակից մարմին եւ ոսկր ստացած կարծեաց նկատմամբ, օգուտ բերելն համազգեաց այն մասին, որ օտարի գաղափարին յարել կսիրէ շատ անգամ առանց նպատակի, առանց կշռելոյ:

Թո՛ղ ոչ ոք չկարծէ թէ նախապաշարուած հոգւով միանգամայն կզինուիմք եւ կմեղանչեմք իւրաքանչիւր մարդոյ ազատ իրաւանց եւ սկզբանց դէմ, այդ ասելով. բայց եւ ոչ մարդահաճութեամբ շոյել եւ փայլալայել կարող եմք անկշռադատ նորասիրութիւնն որ շատ անգամ սարսափելի կորուստ կպատճառէ: Ոչ իրաւունք եւ խիղճ կհամարիմք միջնադարեան մոլեռանդութեան ժանգոտած եւ երեսէ ընկած գէն-

(*) * Յաւիտենական կենաց ունկնդիրներէն եւ ընթերցողներէն շատերն, կասե հեղինակն, գանգատեցին, որ ամենքն եւս կարող չլինին հաստի լինել իմաստին: Սորան ճար անելու համար, նոյն իսկ երկրորդ տպագրութեան ժամանակը (գաղղիարեանի) բուն օրինակին մեջ քանի քանի փոփոխութիւնք եղեն. այլ որպէս զի ընթերցողք առաւել գո՞ լինին, այստեղ համառօտակի կկարգեմք տեսութիւն (résumés) բովանդակութեան իւրաքանչիւր ընթերցուածոյ. որ զխառն մտքերն եւ սոցա կապակցութիւնքն բառական պարզած են »:

քերն ձեռք առնուլ, այն է բռնանալ ուրիշի ազատ մտածողութեանց վերայ, եւ ստիպել անպտօճառ ասել, թէ « երկիրն չէ շարժողն, այլ արեգակն » եւ ոչ թեթեւ մեղք կճանաչեմք աչքը խփած, ուրիշի ետեւէն ընթանալ, կամ օտարի կարծեացն, առանց իւր մտքի հասու լինելուն, արձագանգ կրկնել. որով եւ ի խորխորատ անկանել. թէեւ դժբաղդաբար նորասիրութեան այս ախտն մեր մէջ արմատացած է. եւ թերեւս դովաւ կուղեմք ցոյց տալ, թէ եւ մեք ուսեալ եւ իմաստուն օտարի կարգը մտած եմք, կխորհիմք ինչպէս նա :

Չգիտեմ, այսու կյաջողի ինձ հասանել իմ բուն նպատակիս թէ ոչ, միայն ես հայրենակցացս ծառայութիւն մի մատուցանել չզլացայ. եթէ վաստակս այս գանի մեր բարեմիտ ընթերցողաց արժանաւոր ընդունելութիւնն, այն միայն ի փառս կհամարուի Ս. Աթոռոյն էջմիածնի, որոյ յետին պաշտօնեաներէն մինն եմ եւ ես,

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Վ. ՍԵՂՈՍԿԵԱՆ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ.

ի 25 մայիսի 1870.

յԱպրակունեաց վանս Ս. Կարապետին

որ յԵՐԵՂԱԿ.

Մարդոյ գոյութեան նպատակի եւ նորա ապագայի համար եղած հարցումն, յիրաւի ամենայն ժամանակաց խնդիր է, եւ հարկաւ ամենայն խորհրդածող մտաց հանդէսը կգայ:

Այս խնդիրն յառաջ կրերեն.

Նախ՝ ժամանակի անկասելի ընթացքը:

Ժամանակը ամենայն ինչ եւ զմեզ իսկ ի վախճանն ածելով, ըի թողու որ ներկայ կեանքը մեզ բաւականութիւն տայ (Պոսուէի վկայութիւն):

Երկրորդ՝ մահուան՝ ինքեան սեպհական յատկութիւնն:

Մարդկան մեծ մասն կմեռանի իւր ժամանակէն խիստ վաղազոյն, որ եւ տեղիք կտայ մեզ մտածել անկարգութեան վերայ. եթէ կճանաչեմք անկարգութիւնն, ասել է ունիմք կարգի զգացումն. այս ըզգացմամբն է, որ ի մեզ խնդիր կյառաջանայ ապագայի համար՝ եթէ այդ անկարգութիւնը երբ պիտի կարճուի:

Երրորդ՝ մտաց կատարելութեան զգացումն:

Մարդոյ միտքը ընդունակ է երեւակայելոյ իրն՝ բնականէն կամ իսկականէն ասելի գեղեցիկ կամ կատարեալ. այս մտաւոր կատարելութիւնն կարելի է ընդունել մի իրրեւ պարզ հոգեբանական երեւոյթ, եւ միւս եւս իրրեւ ձգտումն դէպ ի անվախճան գեղեցկութիւնն, ասել է եթէ մտաւոր կատարելութեան պատկերն նախազգացումն է վերնոյն եւ ունի իսկապէս հաղորդութիւն աստուածային լուսոյ հետ, եթէ եւ ի մէնջ գաղտնի է այս:

Չորրորդ՝ մեր գիտելոյ անվերջ բաղձանքն:

Մարդն ունի ցանկութիւն գիտելոյ, եւ այս ցանկութիւնն ամենեւին անհամեմատ է նորա ժամանակաւոր պիտոյից բաւականութեանն հետ. ցանկութիւնն անսահման է, եւ գիտութիւնն կամ ստացած հմտութիւնըն խիստ սահմանափակ. եւ ինչ այս ձգտումն, մտաց ցաւագարական դրութիւնն է, եթէ մեր հոգւոյ՝ դէպ ի լուսոյ աշխարհն ունեցած բնական ուղղութիւնն, կամ միտումն, աշխարհն՝ որ կպահպանուի մեր ապագայի համար:

Հինգերորդ ' մեր սրբութեան տենչալն . սրբութեան , որ այստեղ ան-
թերի չի տեսնուի , նաեւ ոչ լաւագոյն մարդկան մէջ :

Վեցերորդ ' մեր Տշմարտութիւն պահանջելն :

Մեր բանականութիւնն կպահանջէ հաւասարութիւն բարեգործու-
թեան եւ բաղդաւորութեան մէջ , այս հաւասարութիւնն ներկայ կենաց
մէջ այնքան թերի է , որ հարկաւ կձնանի հարցումն ապագայի վերայ ,
ուր պիտի թագաւորէ անթերի Տշմարտութիւն :

Եօթներորդ ' մեր երջանկութեան ցանկալն :

Մեր հոգին յարմարեալ է երջանկութիւն ցանկալու , իսկ այդ ցան-
կութիւնն այս կեանքիս մէջ չի լցուիր (ժուֆրուայի վկայութիւնը) , մեք
արդեօք անկատար կամ վատթար գոյութեան վիճակուած եմք , թէ
կայ ուրիշ կեանք , ուրտեղ ուրախութիւն պիտի վիճակի մեզ :

Թէեւ հանդերձելոյ յոյսն խոր արմատացած է ի մեզ , բայց զանա-
զան փիլիսոփայական դպրոցք կջանան եղծանել զայն :

Քննադատ (критический, critique) դպրոցը կրօնը կնկատէ ոչ այլինչ,
բայց միայն հետաքրքրութեան առարկայ եւ կքարոզէ թէ լուսաւորեալ
մտաց չէ իսկ արժան տքնել նորա հետազօտութեան վերայ :

Իրական (позитивный, positif) փիլիսոփայութեան դպրոցը կուսու-
ցանէ , թէ մարդկային միտքը , ի շնորհս յառաջադիմութեան թողեց
կրօնական զառանցանքներն եւ հասաւ բնազանցութեան , որն որ դար-
ձեալ թողած է եւ այժմ . եւ թէ ներկայ ժամանակիս մէջ նորա զբաղ-
մունքը պիտի լինի միայն 'Տիշդ փորձոյ առարկայք' բնութիւնն եւ
մարդկութիւնն :

Այս կարծիքներն ' որն որ կաշխատեն կործանել ջնջել մարդկային
հոգւոյ արժանաւորութեան նշաններն , ժամանակի հոգւոյ պաշտպա-
նութեան տակ առնուած են . եւ կջանան վերականգնել բուն Սկեպտա-
կանութիւն , այն է ընդ կարծեօք արկանել այն ամէնը , որ դիտողու-
թեան սահմանէն դուրս է :

Ծանրարարոյ եւ խոհեմ Սկեպտիկեանն արժանի է յարգանաց . իսկ
արհամարհիտն եւ ամբարտաւանն , միանգամայն այլ տեսակ զգացումն
կպատճառէ ի մեզ :

ԱՌՍՋԻՆ ԸՆԹԵՐՅՈՒԱԾ.

ՄԱՐԴՈՅ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ՆՊԱՏԱԿԸ

Վասն Էր կեամք յերկրի. Առ թնչ կարգեալ եմք. Մտաց երեսակայած կատարելութեան զաղափարն եւ իսկութիւնն. Ճշմարտութիւնն եւ մարդկային զիտութիւնք. Պանանջմունք սլարտուց եւ կեանք. Բարոյական բարին, եւ երջանկութիւն. Մարդոյ գոյութեան նպատակի կամ նշանակութեան հարցը անհերքելի է. Ժամանակակից Սկեպտիկեանց կարծիքն առ այս հարցումն :

 րաքանչիւր ժամանակ ունի իւր վաստակը. իւրաքանչիւր սերունդ կբերէ իւր հետքանի մի կարծիքներ, որոնք անյայտ էին իրմէ նախնի սերունդին, եւ զորս կմոռանայ թերեւս սերունդն ապագայ: Բայց կան վաստակք, կարծիք եւ հարցմունք, որք միշտ եւ միօրինակ կարեւորք են ամենայն մարդկան ի գիտել եւ հետաքրքրականք ամէն դարուց ժամանակաց մէջ, սերունդներ մէկը միւսը կփոխանակեն, իսկ այդ հարցմունքը միշտ կան եւ մնան, իբրեւ անփոփոխելի խնդիրք. այսպիսի է եւ հարցումն մարդոյ գոյութեան վախճանի կամ նշանակութեան համար:

Դէպ ո՞ւր է արդեօք մեր ճանապարհն. ինչո՞ւ կապրիմք երկրի վերայ. մեր գոյութիւնն լրումն կառնո՞ւ արդեօք այս կեանքովս. որպիսի ինչ է մեր գոյութեան նպատակը. մեր կեանքը ընդերկար չէ, — համարեա՛ նորա առաջին սկզբնաւորութենէն կտեսնուի միւս եզրը. ինչի պիտի ակնուենեամք, ինչէ՞ն երկընչիմք, եւ ինչի պիտի յուսամք միւս սահմանին մէջ:

Արժան է քննել այս հարցումն. վասն զի կարի թեթեւամիտ պիտի լինի մարդ, որ առանց խորհելոյ այս խնդրոյս վերայ անցանի. այն եւ դժուարաւ կը մոռանայ մէկը այն՝ որ ամենեցուն կարեւորն է. բայց շատ անգամ փոխանակ այսպիսիս խորհելոյ եւ քննելոյ, իւրաքանչիւր ոք պատաղեալ կենցաղական ըզբաղմանց, եւ բիւրազի իրաց ու գործոց հոգոց մէջ դժուարաւ կարող կլինի պարապոյ ժամեր որսալ հեռաւոր ապագայի վերայ խորհրդածելոյ. այսպէսով է է ահա, որ սերմն վեհագոյն խորհրդածութեանց, որոնք մտաւոր էակի սովորական զբաղմունքը պիտի լինէին, թաղուելով աշխարհային հոգոց մէջ՝ կչորանայ:

Պիտի ասեն՝ որ ընդհանուր վկայութեամբ կխօսիմ. դիցուք թէ այնպէս է. բայց ինձ թուի, եթէ առածք ազգաց իմաստութիւնն եւ հանճարն կարտայայտեն, ուրեմն եւ հասարակաց վկայութիւնն, մարդկային իմաստութիւնն է:

Ո՞վ ոք հարիւր անգամ կրկնած չի լինի եւ անձին ինքեան եւ ուրիշին այն՝ զոր այժմ մեք խօսեցաք.

ով չգիտէ ունայնու թիւնն իրացս, որք մարգը ի ծառայութիւն ինքեանց կըբարշեն: Քանի քանի մարգիկ տրտունջ կըբառնան իւրեանց կեանքէն, թէ արամահան է եւ վաղանցուկ, եւ կանիծանեն վշտաց մէջ. քայց ինչ կանես որ դարձեալ հաւատ կընծայեմք այդպիսի կեանքին եւ պատրաստ եմք միշտ հաւատալ նորա խոստմանց, նորա կախարգութեանց, թերեւս նոյն իսկ վայրկեանի մէջ, երբ կպատրէ զմեզ: Այս կուրութեանս ներհակ հարկաւոր է ձգել պարզ եւ յստակ հայեանք այն ամենայնի վերայ, որք մեր ներկայ կենացս շրջանին մէջ անհաստատ կամ պակասաւոր լինելով տեղի կտան իսկականին հետամուտ լինելու: Այստեղ մեզ ի զուր է սրոնել նոր գաղափարներ եւ ասացուածք, քանի որ կարող եմք յայտնի եղածներուին բաւականանալ:

Անհաստատութիւն ամենայն իրաց, ունայնութիւն տեսանելի իրականութեանս. — այս այնպիսի խնդիր է որում հասու լինել չկարացին ճարտարախօսութիւնըն եւ փիլիսոփայութիւնն՝ մարգկութեան ինքն ինքեան ճանաչուելու երկօքին գործիքն: — Լսեցէք.

«Ամենայն էութիւն, չափող անձին ոչինչ է. ըստ որում ամենայն չափելի ունի սահման (վախճան) եւ այնինչ հասաւ այն սահմանին, վերջին քայլափոխն կկործանէ, այնպէս իբր թէ ամենեւին գոյացած ալ չէ: Ի՞նչ է արդեօք հարիւր տարին, եւ ինչ հազարն՝ քանի որ վերջին վայրկեանն կջնջէ ամէնը: Ձեր կենաց շատատեւ երկարութիւնն թուէք հաւա-

սար բազմադարեան ամաց այն ծառոց, որոց ներքոյ օդ շնչել են մեր նախնիքն, եւ պիտի շնչեն ապագայքն. ժողովեցէք ձեզ ժամանակի՝ անչափ կարծեցեալ տարածութեանդ այդ մէջ, փառք, ճոխութիւն, եւ ուրախութիւնք. ինչ օգուտ կբերէ ձեզ, ձեր ամենակերպ վայելից մ'իթերքը՝ երբոր մահուան վերջին շունչն յանկարծ պիտի ցրուէ ամէնը, իբրեւ երեսայոց զուարճութեան համար կազմած թղթեայ տնիկը: Առ ինչ է մեզ մատեան կենաց, որոյ իւրաքանչիւր երեսն լցուած է չքնազահիւս գրովք, երբոր բոլորն մի գրիչով պիտի եղծուին, թերեւս եղծող գրիչդ այդ կ'իթողու սրեւիցէ հետք. իսկ մեր եւ սչ հետք մի անգամ կ'մնայ երկրի վերայ:

«Ի՞նչ է մեր գոյութիւնը. մտանեմք ի կեանս, որ առժամայն ելանեմք անտի. կուգամք ուրիշների նրման երեւիլ, եւ ապա զհետ գայի չիք դառնալ. ամենայն ինչ դէպ ի մահ կկոչէ. բնութիւնն՝ որպէս թէ ի նախանձ շարժած մեզ տուած բարեաց համար՝ շատ անգամ ազգարարութիւն կանէ, թէ չէ կարող ընդերկար թողուլ մեր ձեռքին այն փոքրիկ մասն, որ պատրաստել էր մեզ համար, բայց չպիտի մնայ միեւնոյն ձեռքին, այլ յար փոփոխման մէջ լինի, նորան պիտոյ է այն եւ ուրիշի համար. ուստի եւ ի մէնջ յետս կպահանջէ:

«Եւ այսպէս մարդկային սեռի մէջ շարունակաբար կտեսնուի նոր ժողով, նոր խումբ. մանկանց համար կխօսիմ, որոնք կ'ծնանին. եւ այնինչ զարգացեալք ու

կատարելութեան հասած, խրոխտալով կխօսին մեզ հետ եւ կասեն. ելէք դնացէք, այժմ մեր է կարգը, հտեսնեմք ապաքէն, որ մեր առաջին այլք բողբոջս արձակեցին. իսկ նորա տեսնելով թէ մեք ի՞նչ կերպով կ'իջողումք կմեկնիմք, եւ ինքեանք փորձը կառնուն մեր ճակատագրի:

«Մեք ինչ եմք արդեօք. եթէ նայիմ յառաջ, այնպիսի անսահման տարածութիւն է, որոյ մէջ չըկամ ես. եթէ նայիմ յետս, եւ այնտեղ եւս այլ չըկամ. բարէ, ժամանակի անհուն ընդարձակութեան մէջ որչափ փոքր տեղ կգրաւեմ: Ոչինչ եմ, եւ ինձ դժուարին է յոչնչութենէ զիս որոշելն. միայն հաշիւն տեղը պահելու համար ծնուած եմ. եթէ ես չի լինէի եւ առանց իմ կեանքը դարձեալ լաւապէս իւր ընթացքը կշարունակէր: Այս աշխարհիս ձեւն կանցանէ, եւ իմ գոյութիւնն ոչինչ է. ես այնպիսի արագութեամբ յառաջ կմղուիմ, որ կերեւի թէ ամէնքն այլ յինէն կփախչին եւ խոյս կտան. այն ամէն ինչ կփախչի. եւ նոյն իսկ ժամանակ, մինչդեռ մեք այս ժողովոյ մէջ կալով հաւատացած եմք թէ մի տեղոյ վերայ անշարժ կացած եմք, իւրաքանչիւրն իւր ճանապարհն կհատանէ եւ առանց իրան յայտնի լինելոյ, իւրաքանչիւրն կմեկնի իւր մերձաւորէն. վասն զի ամենեքին անզգալի կերպիւ կփութամք հասանել վերջին հրաժարման»: (ՊՈՍՈՒԷ. Բան յաղագս մահուան):

Այսպէս ահա՛, մեր ներկայ կեանքը այնպէս ապահով չէ, որ մեզ հարկ չլինէր սպագայի համար հո-

գալ: Եթէ մեր կեանքը այս աշխարհիս մէջ լինէր մինչեւ անգամ անթերի, այսինքն հասանէր իւր կատարեալ չափին. եւ այն ժամանակը դարձեալ մահը եւ զմեզ մահուան մօտեցնող արագախոյս սահուն ամենայն իրաց բաւական էին մեր զգուշութեան համար:

Սակայն փորձն մեզ աւելի հաւատարմագոյն նախազգուշութիւններ կտայ: Քանի մարդիկ վայելեցին երկայնաւուր կեանք այս աշխարհիս մէջ. գնացէք գերեզմանատուններն, թուեցէք մանկանց, պատանեաց, եւ դեռափթիթ օրիորդաց շիրիմները: Ո՞վ ոք ի մէնջ կ'անգիտանայ, թէ քանիսի կեանքը մահուան ժանեաց մատնեցաւ ժամանակէն խիստ վաղագոյն: Ո՞վ ոք միտք չի բերէ այնպիսին, որոյ կեանքը կը փթթէր ապագայի յուսով, սակայն յանակնկալս կարուեց թելը:

Բնքէ, որչափ վիշտք ի հարուածս մահու, որչափ եւ կատակ. մէկը՝ օգտաւէտ մարդ, բարեկամութեան սիրոյ ընտրելագոյն նիւթ, կմեռանի ծաղկեալ հասակի մէջ, մինչդեռ այնտեղ ուրիշ մէկը, որ իրան եւ շրջակայիցն ծանրութիւն, կարծես թէ եւ վախճան կենաց չունի: Ծանր է մեզ երկարապատում լինել այսպիսի խօսքերով. ամենայն ոք ինքնին գիտէ մահուան անկարգութեան յաճախութիւնը:

ԱՆԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆ. Եթէ կխօսիմք անկարգութեան վերայ, ասել է թէ ունիմք զգացումն «կարգի». եւ միթէ չկան արդեօք ոչ յերկինս եւ ոչ յերկրի քան

զմեզ առաւել մեծագոյն մէկը, որ կարող լինէր ճշգրիւ գիտել եւ կենդանացնել այս «կարգը». կարգ զօր կ'ինդրէ մեր սիրտն եւ խիզճն. կարգ, զօր մեք ողորմելիքս կը ճանաչեմք, կամ գոնէ կզգամք Միթէ լսելեաց տաղտկացուցիչ անախտօժ հնչմունքէն յետոյ, երբէք չպիտի գայ քաղցրախորժ ներդաշնակու թիւն:

Այսպէս ահա, կեանք եւ մահ, վաղանցիկութիւն կենաց, եւ նորա անխուսելի վախճանն, իսպառ կը բեկանեն թեթեւամտացս յոյսը, եւ կհարկադրեն ուշագիւր լինել հարցմանս. «գէս սէր է արգեօք մեր ճանապարհն, առ ինչ կարգեալ եմք»: Հարցնեմք մեր բնութեանն, դառնամք գէս ի մեր հոգին:

Ձկայ սչ մի հոգեկան զօրութիւն, սչ մի ներքին կարողութիւն սրաի, որք թէ ուշագրութիւն դարձրած լինին, եւ չառաջարկեն մեզ հարցումն «մարգոյգոյսութիւնն լրումնկառնող արգեօք այս կեանքովս»:

Օրինակ առնումք զգացումն «գեղեցկի» եւ նորա բնագաւառ «արհեստը»:

Այս ընդարձակ բնագաւառին մէջ բանաստեղծութիւնն ⁽¹⁾ թուի թէ իւր մէջ կպարունակէ եւ կիակէ բոլոր միւս արհեստները. նա իւր ընդունակութեամբը այն կներգործէ, ինչ որ նկարչութիւնն եւ երաժշտութիւնն իւրեանց գործիներով: Բանաստեղծութիւնն կջանայ արտայայտել մտացածին զգացմունքը ⁽²⁾ առաւել կատարեալ. այսինքն կերպարանել զանազան հնարիւք իւր սիրած իրն կամ առարկայն՝ բնականէն աւելի շքեղ, գերազանց եւ ազդու:

Մտազգաց գաղափարի վերայ տեսութիւն առնելով, կարող կլինիմք հասու լինել եւ բանաստեղծութեան, եւ արհեստի էութեանցը. բայց այդ տեսութեան միջոցին կերեւին երկու ուղղութիւնք, խիստ տարբերք:

Կայ տեսակ մի բանաստեղծութեան, որ միայն կրփառաւորէ ներկայ կեանքը. եւ անտի պատիր կերպարանքներ կազմելով՝ կիսաբէ զմեզ. այլ խիւղութիւնն յայտ եկածին պէս՝ պատրանքը կ'անհետանայ թողւով մեր սրտի վերայ միայն վիշտ եւ զարմանք: Մեր խօսքը խանգարեալ երեւակայութեան համար չէ, որ կզարգարէ յանցանքը, թերութիւնքը, եւ շքեղափայլ ծածկութիւն կ'սքողէ մարդկային սրտի վէրքը եւ ախտը. այլ՝ պարզապէս վիպասանական ⁽³⁾ տեսակի համար, ի շնորհս որոյ կեանքը ձանձրոյթ՝ եւ պարաքը զզուելի կթուին. Այս դէպքիս մէջ մտացածին գաղափարն կնմանի փոսփորեան լուսոյ, որ կծնանի ոչ իւր գերագոյն կեդրոնէն, այլ ուրիշ մարմիններէ:

Այսպիսի գաղափարի ետեւէ եղող արհեստը, հաճոյական է, ուրախացուցիչ, եւ եթէ չէ ընդդէմ ասել ազնիւ, այլ փոփոխական եւ կորստաբեր:

Կայ ուրիշ տեսակ մի բանաստեղծութեան, որ կըհաւատայ լուսոյ աղբիւրին, կջանայ բարձրանալ դէպ ի նա, եւ այս կենցաղոյս անցաւոր գեղեցկութեամբ, հասու լինել յաւիտենական գեղեցկութեան, որոյ միայն տժգոյն ցոլացմունքը կհամարի առաջինն:

Լսեցէք Պղատոն յոյն փիլիսոփային . «Մարգը Հանգրիպելով աշխարհիս մէջ գեղեցկութեան, միտք կրքերէ ճշմարիտ գեղեցկութիւնն . կ'ոգեւորի եւ կտենչայ անձկանօք սրանալ գէպ ի նա . այլ իւր անզօրութիւնն տեսնելով, աչքը գէպ ի երկինք կամբառնայ» :

Լսեցէք եւ Սոկրատայ . «Սքանչեւի գեղեցկութիւնն է նպատակ իմաստնոյ բոլոր խուզարկութեանց . յաւիտենական գեղ' որ ոչ կաճի եւ ոչ կնուազի, որում հաղորդակիցք միայն են այլ ամենայն գեղեցկութիւնք, միայն այնպէս, որ նոցա ծագումն կամ եղծումն չեն կարող պատճառել նորան ոչ նուազումն, ոչ առաւելութիւն, եւ ոչ ամենափոքր փոփոխութիւն . . . Այս յաւիտենական գեղեցկութեան տեսարանը գին կտայ մեր կենաց » : Ահաւասիկ, կայ գաղափար գեղեցկութեան, որ գին կտայ մեր գոյութեան, ըստ որում գաղափարդ այդ է առհաւատ չեայ գերագոյն գոյութեան :

Կայ տեսակ մի բանաստեղծութեան . որ չի բաւականանար միայն հոգին ուրախացնելով, այլ եւ կեանքը կազնուացուցանէ, լուսաւորելով զայն վեհագոյն լուսով . կայ տեսակ մի բանաստեղծութեան, որ ոչ միայն չի խորշի իսկութենէն եւ պարտքէն, այլ եւ կխոստովանի ճշմարտութիւնն եւ պարտքը քողոյ տակ : Այստեղ մտացածին կատարելութեան գաղափարն (ideal) վերին լուսոյ ցոլացումն է . իսկ արհեստը՝ երկինք եւ երկիր միաւորող ոսկի շղթային օղբ :

Ահա՛, արհեստի մտացածին գաղափարի եւ բանաստեղծութեանն հասու լինելու երկու խիստ տարբեր

միջոցներն : Ո՞ր կողմն է արդեօք ճշմարտութիւնն . կարելի է միթէ ասել, թէ մտաց կատարելութեան գաղափարն է միայն շրջմովիկ հուր, որ հազիւ երեւակայական լուսովն լուսաւորած այն ճահիճներն, յորոց յառաջացել է՝ կշիջանի . թէ ասել . ճառագայթ մի է, վերուստ ցոլացած, երկիրը լուսաւորելոյ համար :

Դարձնեմք ուշադրութիւն մեր բնութեան միւս տարեր վերայ : Երկու հազար տարիէն աւելի յառաջ, Արիստոտէլ փիլիսոփայն իւր երեւելի վաստակոց մէկի մէջ ասած է . «ամէն մարդ ունի բնական ցանկութիւն գիտելոյ» : Կհարցնեմք . այս ցանկութիւնն չափակցուած է արդեօք միայն մեր ներկայ կենանց հետ, եթէ այդպէս, ուրեմն կարելի է կարծել, թէ գիտութիւնն եղած է միայն ասորուստ հայթայթելոյ պարասման միջոց, իւր հետաքննութեամբքն եւ գիտերովն գործիքներ տալով նմա բնութեանն յաղթելոյ :

Եւ յիրանի այսպէս է : Եկրաջափութիւնն՝ կասեն, յառաջ եկաւ Եգիպտացւոց մէջ, երբոր Նեղոսի երկիր ողողէլէն յետոյ հարկ եղեւ խնդրել իւրեանց ժառանգական երկրի սահմաններն : Ասողաբաշխութիւնն ծնունդ առաւ Քաղզէացի հովիւների մէջ, երբոր ստիպուեցան որոնել ճանապարհ բնդարձակածաւալ գաշտաւայրաց մէջ, ուր կպանդխտէին իւրեանց հօտերով : Պէտք են մայր գիւտոց : Դիցուք թէ այնպէս : Այս ժամանակիս մէջ մանաւանդ անհնարին է ուրանալ գիտութեան գործնական (⁴) յառաջագիմութիւնն .

ներն. բայց միթէ այս յառաջադիմութեանց մէջն են ամենայն նպատակ եւ անթերի բացատրութիւն գարաւոր վաստակոց մտաց. եթէ մարդ կհետազօտէր գիտել, եթէ ջան կընէր քննելոյ, միայն ի նկատի ունելով իւր գիտութենէն նիւթական եւ գործնական արդիւնք ձեռք բերելն, ասպքէն այն ժամանակ արուեստականութիւնը անճանօթ եւ անտեղեակ կմնար այնքան հրաշքներին, որք զմեզ այժմ կզարմացնեն: Մի միայն մտաւորական ընդերկար անաչառ տքնութենէն յետոյ երեւան կուգան գործնական փոփոխութիւնք գիտութեան: Օրինակ առնումք գոնէ ելեքտրականութեան տեսականութիւնը. ինչ. միթէ նորահասարակ ի նկատի ունէր նորա պիտանաւորութիւնն այժմու հեռագրաց համար:

Գիտելոյ սէրը, մեր բնութեան սկզբնատարրն է. երբոր կդադարիմք ի սիրելոյ զճշմարտութիւնն, նոյն իսկ ճշմարտութեան ազագաւ, մեք զմեզ կկորցնեմք:

Մեր գիտելոյ ցանկութիւնն անվախճան է ըստ իւր բնութեանն. ուրեմն այն արդիւնքը, զորս գիտութեամք ձեռք կբերեմք, դիք այդ ներքին պահանջման մօտ, որ չունի վախճան, եւ տեսնեմք համեմատ կամ հաւասար են միմեանց:

Դարձէք դէպ ի նիւթական տիեզերքը, զօրացրէք ձեր աչքերն ամենազօրեղ հեռագիտակով. եւ ինչ, կկարծէք, որ ձեր տեսութիւնն պիտի կարող լինի նշմարել տիեզերաց վերջին ծայրը. առէք ամենազօրեղ խոշորացոյցը, կարող էք արդեօք նշմարել նիւթոյ

սկզբնատարերքը : Երեւակայութիւնն այդտեղ միանգամայն կշիռթուի, անհուն մեծը եւ անհուն փոքրը միօրինակ անհասանելի են մեզ. ուրեմն ինչ են մեր զգացմունքը որով կուզեմք բնութիւնն հարցաքննել. ոչ այլ ինչ, բայց թէ մութն բանտի որմոց վերայ հաստատուած փոքրիկ լուսամուտներ, որովք կտեսնեմք հազիւ էական իրի ամենափոքրիկ մասն : Կոյրը լոյս չունի, եւ խուլը չի զգայ նուազաց հեշտալուր հնչմունքը. եւ ո՞վ կարող է ասել, թէ տիեզերաց սրբան կողմանց դեռ մեք անհաս, անտեղեակ եմք. վասն զի շատ տկար հասողութիւն ունենալով՝ չեմք կարող թափանցել ի նոսա իբրեւ կոյրք եւ խուլք : Ամենայն յուստեք հարցմունք, եւ յամենայնի ծածկեալ գաղտնիք, ամենամեծ խնդիրք կճնանին եւ աննշան միջատովն եւ չնչին հիւլէյովն զոր կճճեմք օդոյ հետ. եւ մանր փոշիովն, զոր մեր ոտքերը կյարուցանեն : Գիտութիւնն յառաջագիմութիւններ ցոյց կտայ, բայց դեռ որքան արգելք կան, որոց չ'կարէ յաղթել եթէ համեմատեմք յայտնի եղածներն մինչեւ ցարդ անյայտ մնացածների հետ, այն ժամանակ շատ հեշտութեամբ կհասկանամք Սոկրատայ խորիմաստ խօսքը. « Ես այս գիտեմ միայն՝ որ ոչինչ չգիտեմ » :

Եթէ մեր գիտութիւնն այսքան սահմանափակուած է տեսանելի տիեզերաց մասին, որում մեր հետազօտութիւնքը այսչափ դեռ գիւրահասանելիք են, ինչ ասեմք հապա այն հարցմանց համար, որք ի վեր են քան զփորձն, այսինքն են ամենայն իրաց սկզբան եւ

վախճանական նպատակի, հոգւոյ գոյութեան համար: Մեր ջանքը այսօրինակ խնդիրները լուծելու, համեմատ է արդեօք ներկայ կենացս, եթէ այսպիսի խընդրոց լուծումն մարդոյ ներկայ պահանջմանց վերաբերութեամբ նշանակութիւն մի չունի, վասն էր հասկա այդ խնդիրներն առաւել քան զառաւել կըզրգուեն մեր հետաքրքրութիւնն:—Միթէ մեր գոյութեան սկիզբն եւ վախճանն պարփակող մուսյլը փարատելու ցանկութիւնն միայն մտաց կեղծ պահանջումն է, որ իւր շարժմամբն կ'թռչի դէպ ի իսկութիւնն, եւ ապա կսահի յունայնութիւն. միթէ ամենավսեմ ուսումնասիրութիւնն, միայն մտաց կողմնակի եւ անկանոն նրբութիւնն է. ոչ ապաքէն ամենահին հարցմունքներն, որոնք մարդկութիւնն ինքն ինքեան կառաջարկէր, այսպիսիք էին:

Երբոր չգիտէին դեռ ոչ բնագիտութիւն ⁽⁵⁾, ոչ տարրալուծութիւն ⁽⁶⁾ փիլիսոփայութիւնն դարձեալ իրաց սկզբան եւ տիեզերաց վախճանի վերայ հարցեր կառաջարկէր: Այսմ կ'վկայէ հին պատմութիւնն. եւ այս պատմութիւնն դեռահասակ մարդկութեան, նոյն իսկ մեր աչքի առաջն է ամէն ժամանակ: Ունկն դիք մանկական հարցմանց, որք թէեւ պարզք կերեւին առ ժամն, այլ պարզութեան մէջ կծածկեն ազդունշանակութիւն. միթէ չէ պատահած ձեզ փորձել, որ ինչպէս յանկարծ մանկական մատաղ մտաց անձուկ սահմանին մէջ կծնանի հարցումս՝ «վասն էր», որ կշիւարեցնէ մեր բոլոր բնազանցութիւնն:

Մեր ծնուած եմք գիտելոյ համար, եւ կցանկամք գիտութեան անթերի պարզութեանն հասանել, բայց որչափ կջանամք եւ կտքնեմք նորա գազանեացը հասու լինել, դարձեալ այն աղօտ ապակոյն կպատահիմք, որոյ համար տասնութը դար յառաջ խօսեցաւ Պօղոս առաքեալն:

Բանն այս է որ՝ որչափ մեր մտաւոր տքնութիւնն շատ է, այնքան եւ նորա ձեռք բերած արգասիքը սակաւ. եւ այս այնքան յայտնի, որ չէ կարելի ուրանալ. ինչ պէտքէ աստի եղրակացնել. ասեմք արդեօք Պլինիոսի հետ, թէ «Մարդկային բնութիւնն կեղծ է. ըստ որում նորա մէջ միաւորուած են ծայրագոյն թշուառութիւն, եւ չափազանց հստատութիւն» կամ ասեմք արդեօք, որ մտքի գէպ ի լոյսը ձգտող հայեացքը — ոչ այլինչ է, բայց միայն ցաւադարական բորբոքումն. թէ ասեմք, մեր հոգին ունի նախազգացումն ինքեան պատահելիք ապագայի. եւ թէ՛ այս աղօտ ստուերները չեն կարող բաւականութիւն տալ մեզ, կնշանակէ թէ ստեղծուած եմք ուրիշ աշխարհի համար:

Այլ բաց ի գեղեցկէն եւ ճշմարտէն, կը ձգտիմք նաեւ գէպ ի բարին. միթէ կեղծ է այս ձգտումն. կխնդրեմք բարոյական բարին, եւ չկարեմք անթերի ձեռք բերել զայն. աստի կարելի է եղրակացնել թէ բնդունայն է այս ձգտումն, եւ պէտք է թողուլ զայն, թէ ասել. այս իղձը կամ ձգտումն օրինաւոր է, եւ թէ՛ նորա նպատակը կամ խնդրածը այս կենացս միւս

սահմանին մէջն է . առ ժամս թողումք այս եզրակացութիւնն , եւ ջանամք մեր խօսքը հիմնել ամենեցուն գիւրըմբռնելի կշռագատութեանց վերայ : Սովորաբար կասեն , թէ բարոյականութիւնը կպահանջէ վարձատրութիւն , « լէր բարի , եւ լիցիս երջանիկ » կասէ ներքին ձայնն : Այս ճշմարտութեան ձայնն է , որ կհաստատէ թէ մարդոյ երջանկութիւնն նորա կանոնաւոր դրութեան մէջ պիտի հաւասար լինի մարդոյ ներքին բարեաց հետ . բայց մեր լսելիքն տաղակացրել են այն բողոքներն , որք ամէն կողմից կբարձրանան , թէ այդ ճշմարտութիւնն , այդ հաւասարութիւնն չտեսնեմք մեր չորս կողմը , այո՛ այդ լուսապէս կհասկանամք . մնաց կենաց ուրախութիւններն , եւ նոքա չեն կարող բարոյականութեան յաւիտենական օրինաց խիստ պահպանութեան վարձատրութիւն լինել . հարստութիւն , ազդեցութիւն , իշխանութիւն , անքակտելի կապով կապուած չեն մարութեան , սրբութեան եւ ճշմարտութեան հետ : Բայց եւ այս մի կողմը թողումք . կասեն նաեւ , թէ՛ եւ այս կենացս մէջ կայ վարձատրութիւն բարեաց , բարեգործութիւնն ինքն յինքեան ունի իւր վարձը , եւ յանցանքն՝ իւր պատիժն , թող լինի այդպէս . սակայն այդ վարձատրութիւնն ինչ տեսակալ որ լինի , կարող է արդեօք մերժել ցրել հանդերձելոյ վերայ եղած հարցումն : Բարոյախօսք շատ խօսեցան բարի խղճի ուրախութեանց վերայ , իսկ արգար խղճի վշտաց վերայ շատ քիչ : Պարտքը անհերքելի իշխան է . մարդոյ

խիղճն այնքան աւելի զգացող կլինի, որքան առաւել մաքրուի, ինչ որ նմա յառաջ կթուէր ներելի, արթնացած ժամանակը կերելի աններելի. ուստի եւ նորա մէջ կճնանի տագնապ, որն որ աշխարհի աչքին ամենեւին անյայտ է, այլ ծանր նորա համար միայն, որ զայն սրտին մէջ կկրէ: Այսպէս ուրեմն, սոսկ պարտքը առանց նպատակի, առանց յուսոյ եւ առանց սպազայի, ոչ այլինչ է, եթէ ոչ մարդկան համար ծանր լուծ: Տոյց կտան խղճի խայթը եւ յատկապէս ի նկատի ունին այն սարսեցուցիչ օրինակները, որ ոճրագործութեան յիշատակը իբրեւ ստուեր միշտ կհետեւի ոճրագործին, կթունաւորէ նորա օրերն եւ կաղմկէ գիշերոյ անգորրութիւնն: Այո, խիղճը ձայն կտայ, բայց գիտէ եւ լռել. պէտք չէ մոռնալ նորա լռութիւնն. յիրաւի ներքին ձայնն խիստ է, քանի հլու եւ պատկառ են նմա. իսկ երբ որ ստամբակեալ կարհամարհեն, այլ բնաւ ձայն չի տայ. այնուհետեւ խիղճը կթմրի, բարոյական կենդանութիւնն սակաւաւ սակաւ կխամրի, եւ հոգւոյն կպատէ մութն գիշեր: Արեգակն չեղած ժամանակ ճրագ կվառեն, եւ ուրախութիւն չեղած տեղն զուարճութեան միջոցներ կլնդրեն. անկարծիք, երբոր փայլակներ կթափանցեն այդ մթութեան մէջ, խիղճը կսթափի. բայց կըզգայ սարսափելի տագնապ. սակայն քանի՛ թոյլ խըզճեր կան, որոնք եւ սթափելէն յետոյ, բաւական է միայն որ երկիւղն վերանայ, իսկոյն ի ծանր քուն կըմտնեն:

Կշռեցէք այս խօսքերն. մի կողմէն կտեսնեմք զգայուն խղճի տանջանքը, միւս կողմէն՝ արատաւորի խոր քունն թմրութեան, եւ ինչ. ճշմարտութիւնն այս կենացս մէջ չի տեսնուի անթերի. միթէ եւ երբէք պիտի չտեսնուի. միթէ սրբութեան ծարաւն երբէք պիտի չզովացուի, եւ երբէք չպիտի արթնանան նիրհեալ հոգիք. խորհեցէք, հանդերձելոյ վերայ եղած հարցումն կարժէ մեծագոյն ուշադրութեան, թէ ոչ: Այստեղ պիտի յառաջ բերեմք եւ միւս առարկութիւնն, որն որ թէեւ սակաւ երբէք, այլ այսու ամենայնիւ յառաջ կբերուի իբրեւ փաստ:

Կասեն երբեմն թէ բարոյականութիւնն վարձատրութեան չի կարօտի. «ընթացէք ըստ օրինաց, եւ այն բաւական է ձեզ. իսկ եթէ մարդ իւր պարտքը կատարելով սպասէ երջանկութեան, այդ միանգամայն եսականութիւնն (7) է. պէտք է սիրել բարին բարւոյ ազագաւ. բարեգործութիւնն ինքն ինքեան բաւական է, եւ չունի կարօտութիւն ապագային»: Առարկութիւն, ըստ երեւութին արժանաւոր, որում պատասխանեմք համառօտ բանիւ: Ո՛չ թէ եսականութիւնն կօտիպէ զմեզ պնդել, որ իսկապէս երջանկութիւնն պիտի հաւասար լինի բարւոյն հետ, անշուշտ ես այս կցանկամ իմ համար, եւ չեմ կարող աճանցել զայն իմ բնութեանն, որ կստիպէ զիս ցանկալ նմա տարապայմանօրէն. բայց այստեղ այնքան թերի է իմ անձնական երջանկութիւնն, որ ես միեւնոյնն կցանկամ անպայմանօրէն, ինչպէս իմ համար, նոյնպէս եւ ու-

րիշների: Ինչտեղ որ բարւոյն չհետեւեց երջանկութիւն, ես որչափ ալ գոհ վիճակի մէջ լինիմ, գարձեալ իմ ներքին ձայնն կաղզէ եւ կասէ յի՛թէ այդտեղ անկարգութիւն կայ, եւ ի՛թէ այդ անկարգութիւնն սլիտի կարգաւորուի: — Քննենք երջանկութեան այս պահանջումն ճշմարտութեան գաղափարէն առանձինն:

Կան մարդիկ որոնք «պարտքը» կուրանան. իսկ ի՛թէ մեր մէջ կայ երջանկութեան ցանկութիւն, ոչ ոք կարող է ուրանալ. բայց ցանկութիւնդ այդ բաւականութիւն կգտնէ արդեօք երկրաւորօքս: Ներկայ կեանքը ունի ուրախութիւններ, եւ շատ անգամ կըրկնակի կմեղանչեմք գէպ ի նոսա, այն է եւ չափազանց անձնատուր լինելով եւ չափազանց տրտնջելով: Կան ուրախութիւնք, բնութեան, ներկայ կենաց եւ ընկերական յարաբերութեանց մէջ. ուրախութիւնք անախտք եւ օրինաւորք. բայց ինչ կանէք որ կեանքն ինքն ըստ ինքեան տրտմական է: Կյիշէք ծայրայեղ եւ լիառատ կարողութեան եւ փառաց հասած, Հռովմայեցի կայսեր, օրհասէն քիչ մի յառաջ արձակած խօսքերն. «ես ամենայն ինչ ունեցայ», բայց այժմ կըտեսնեմ որ ամենայն ինչ ընդունայն է». Կյիշէք եւ իմաստնոյ արքայի խօսքը «ունայնութիւն ունայնութեանց»: Գրականութեան ժամանակագրութեան մէջ կարելի է գտնել շատ եւ շատ օրինակներ, որ բանաստեղծք կամելով երգել միայն աստի կենաց ազմկալից ուրախութիւններն, յակամայից իւրեանց ուրախա-

կան երգոյ հետ խառնել են արամական ողբերգութիւններ. բայց թողունք բանաստեղծներն, եւ լսենք ծանրաբարոյ խորհրդածողին :

« Կենաց նոյն իսկ սկիզբէն մեր բնութիւնն զարթնելով իւր բոլոր պահանջամբքն եւ զօրութեամբ, կհանդիպի աշխարհին, որ ըստ երեւութին առաջի կառնէ նմա անսահման միջոց ուրախութեան առաջնոց եւ զարգացման վերջնոց : Մեր բնութիւնն այս աշխարհին, որ կերեւի լի երջանկութեամբ, մտիկ տուած ժամանակը կձգտի դէպ ի նա, եւ իւր ջերմագոյն յոյսն եւ ակնկալութիւնն կդնէ նորա վերայստեղծման՝ յուսոյ եւ ակնկալութեանց ո՛չ մին կատարումն կամ լրումն կառնու » :

« Քանի դեռ անչափահաս եմք, թշուառութիւնն զմեզ առաւել կզարմացնէ քան կսարսեցնէ. ըստ որում մեզ կերեւի այն միայն ընդհանուր ուղղութեանէն զարտուղութիւն մի, եւ մեր հաւատն դէպ ի երջանկութիւնն տակաւին անխախտ եւ անսասան կմնայ. այդ զարտուղութիւնն կկրկնուի, եւ մեք դարձեալ անշարժ եմք. մինչեւ հուսկ յետոյ որեւիցէ զօրեղ հարւած մի մեզ կաղգէ եւ կբանայ մեր աչքերն. եւ այնուհետեւ որչափ կզարգանամք, այնքան առաւել պարզ եւ յայտնի կլինի մեզ ճշմարտութիւնն. յոյսն՝ որով յառաջ կթեթեւանար թշուառութիւնն, կանհետանայ եւ կփոխանակէ զնա դառն տժգոհութիւն : Այն ժամանակ վշտօք մաշուած եւ թուլացած սրտի ակնկալութիւն եւ հաւատոյ խարխոլը բեկանող մը-

տաց խորերից կբարձրանայ անխուսելի հարցումն .
 « մարդս ինչո՞ւ համար ստեղծուած է այս աշխարհիս
 մէջ » :

« Մի կարծէք, իբր թէ միայն կենցաղոյս խեղճու-
 թիւններն կարող են ազդել մեր մտաց այսպիսի հար-
 ցումն յառաջ բերելու . այդ այնպիսի հարց է, որ
 միակերպ կճնանի եւ մեր բաղդաւորութեան մէջ եւ
 մեր թշուառութեան . վասն զի մեր բնութիւնն եւ
 յայտմ եւ յայնմ հաւասարապէս կխաբուի : Մեր ցան-
 կութեանց բաւականութիւն տուող վայրկեանների
 մէջ կհամոզուիմք, կամ լաւ եւս ասել, կպատրիմք
 զմեզ երջանիկ կարծելոյ . բայց թէ այդ երջանկու-
 թիւնն միջոց մի կ'տեւէ թէ ոչ, նորա գեղեցկու-
 թիւնն կթառամի, եւ այնտեղ, ինչ տեղ համոզուած
 էինք գտնել անթերի ուրախութիւն, կհանդիպիմք
 միայն նսեմաստուեր զուարճութեանց, որոնք հետ-
 ւզեալ են նուազելով՝ կբառնան վերջապէս զզուանք եւ
 դառնութիւն » :

« Այսպէս անխուսելի է ամենայն ուրախութեանց
 մէջ խառնուած վերջին դառնութիւնն . այսպէս է եւ
 ճակատագրի օրէնքը, յորմէ ոչ ոք կարող է ազատ
 մնալ . ի հարկէ եթէ որեւիցէ կրից կատարման վայրկե-
 նին մէջ պատահած է ձեզ ենթարկուիլ եւ ուրիշ կրից,
 վերջնոյն ազդեցութիւնն կարող է օգնել ձեզ, առաջ-
 նոյն պատրանաց փորձն առնելոյ . եւ այսպէս ահա,
 երբոր մարդ այս աշխարհիս ունայնութիւնը փորձե-
 րով ստուգած լինի, կարող է բաւական երկար ժա-

մանակաւ երջանիկ ապրիլ այս կենացս մէջ, բայց այդպիսի անտարբերութիւնն չի կարող ընդերկարել. կատնես այնպիսի բույէ հասաւ, որ արամութեանն զհետ բերեց ուրախութիւն, տարակուտութենէն ձանձրացած ցանկութիւնն կիսնդրէ զկայ առնուլ իրի մի վերայ. սակայն ինչպէս ալ լինի այդ կիրքն, որոյ վերայ ցանկութիւնն ի նորոյ կհանգչի. կծնանի մարդոյն դառնագին փորձառութիւն, այն՝ զոր եւ յառաջն ունէր, միայն միջոցն առ ժամանակ մի ի մոռացօնս ձգած էր. ցանկացած երջանկութիւնն հազիւ թէ ձեռք է ընկած, եւ ահա իւր անկայունութեամբն կզարհուրեցնէ հոգին. ի զուր կջանայ մարդը գտնել նորա մէջ՝ իւր երեւակայածը, ցանկացած երջանկութիւնն ձեռք է ընկել, բայց երջանկութեան ցանկութիւնն դարձեալ չի բաւականանայ »:

« Այսպէս ահա, երջանկութիւնն ստուեր է, կեանքը՝ պատրանք, եւ մեր ցանկութիւնն՝ բազմապատիր թակարդ. այսպիսի խօսքին պատասխան չես կարող գրտնել. վասն զի այնքան ստոյգ է, որչափ թշուառութենէն հետեւացրած ապացոյցներն. որովհետեւ թըշուառութեան մէջ դեռ մարդը կարող է յոյս ունենալ բաղբաւորութեան, ներկայ թշուառութեան յանցանքը բաղբի եւ իրաց բնութեան վերայ ձգելով. իսկ ո՛չ այսպէս եւ երջանկութեան մէջ փորձառած դառնութեան, ուր իրաց բնութիւնն փոխուած կթուի, մարդոյ սիրտն կենաց բոլոր ուրախութիւնքն կփորձէ, եւ դարձեալ անգոհ է »:

« Ահա եւ երջանկութեան փորձը դարձեալ առաջի կառնէ Տարգոյն, անխուսելի հարցումն իւր գոյութեան վերայ այս աշխարհիս մէջ »: (Ժուճրուա, melanges philosophiques, եր. 399—403) .

Այսպիսի են ահա իւրաքանչիւրոց անձնական վրկայութիւններն եւ ի հարկէ պատուք փորձառութեան. բայց մեր սրտից մէջ կգտնուին այդ անձնիւր առանձին պատրանաց հարուածներէն աւելի ազնուագոյն վշտեր. կան մարդիկ, որք կեան ի կեանս այլոց . կուրախանան նոցա երջանկութեամբ եւ կվշտանան վըշտօքն . որով եւ յիրաւի կարգ արացնեն Հռովմայեցի բանաստեղծին ընտիր խօսքը. « մարդ եմ, եւ սչ մի ինչ մարդկային օտար է յինէն »:

Այս բոլէիս որ կխօսիմք ձեզ հետ, քանի թշուառութեան հարուածներ կմխուլին այստեղ այնտեղ, ամբողջ մարդկային սեռի մէջ. գիտէք, այս բոլէիս մեր քաղաքին քանիքը կտանջուին եւ կմտքառին օրհասի հետ. քանի բարոյապէս աղմկած հոգիք կան, որք թուեաւորուած են իւրեանց թանկագին բարեկամութեան մէջ, եւ խաբուած արդար յուսոյ մէջ. հապա՛ մեզնէ հեռուն . . . Ամերիկայի մէջ, սր կպարծի եւ կյոխորտայ իւր ազատասիրութեամբ, երեխայք ի մարց զատուելով կվաճառուին հրապարակին մէջ, եթէ չասեմք թէ, եւ ամբողջ գերգաստանք: Մեր հին աշխարհի գործարանաւոր քաղաքաց մէջ ամբողջ գերգաստաններ կճնշուին խստագոյն դառն աշխատութեանց ներքոյ, բայց դարձեալ այդքան ծանր

քրոնամաշութեամբ չեն կարող իւրեանց օրական ապրուստն հայթայթել. յաւել այս խօսքերիս վերայ եւ պատերազմի սովորական տեսարաններն, արիւնհեղութիւններն, եւ այլն, եւ այլն :

Կան մարդիկ յիրաւի, որոց անձնական վիճակը խիստ երջանիկ, սակայն կիշտանան ուրիշների վըշտօքն. կան այնպիսի ազնիւ սրտեր, որք արիւն կքամեն իւրեանց նմանեաց թշուառութիւններն մտաբերելով: Կիշէք, երջանկութիւնն միայն անձնասիրաց համար է. իսկ անձնուրաց սրտին աշխարհիս մէջ չկայ երջանկութիւն: Եւ սակայն կցանկամք երջանկութեան. այս ինչ քստմնելի պատրանք. ինչ կուզէ յայտնել այդ կիրքն, որ հանապազ մեր հետքը պահած կուգայ հետերնիս. հազար ձեւերով կերելի մեր աչքին, եւ կհանդչի ի մեզ. բայց առաջի կառնէ այսքան թախծադին ընդդիմութիւն մեր հոգեկան ցանկութեանց: Եթէ երջանկութեան համար ստեղծուած չեմք, ինչ են արդեօք այդ նշոյլներն ուրախութեան, որք մերթ ընդ մերթ կցօլանան եւ կըյայտնուին մեր կենաց ասպարիզին մէջ. ինչ կնշանակեն այդ ճառագայթներն, որք երեւալով եւ անդէն խաւարի մէջ կանհետանան. եւ ուրախութեան նախափորձքը, որք աւարտ կառնուն արտմութեամբ: Միթէ չկայ այնպիսի տեղ մի, ուր մեզ ուրախութիւն սպասէ. ուրախութիւն, որ մեզմէր մեր վշտաց խըստութիւնն. եւ կարճէր երազայոյս ուրախութեանց դառնակսկիծ պատրանքը:

Այսպէս ահա, մարդոյ գոյութեան նպատակի կամ նշանակութեան համար հարցումն ամէն կողմէն կը ծնանի. թեթեւամտութիւնն կմոռանայ զայն. անտարբերութիւնն կարհամարէ. այս յայտնի է եւ չէ զարմանալի. բայց ահա զարմանալին եւ ցաւալին. բանագէտ եւ հասկացող մարդիկ, որք կհամարուին աշխարհի իմաստունները, կտքեն ցրել մարդկան սրտէն ապագայ կենաց բոլոր ակնկալութիւնն. ջնջել մեր մտքէն մեր արժանաւորութեան նշաններն, կամելով թեթեւամտութիւնն ի դրութիւն ⁽⁸⁾ հանել եւ անտարբերութիւնն ⁽⁹⁾ ի տեսականութիւն ⁽¹⁰⁾:

Ժամանակակից գրականագիտաց եւ ուսումնականաց ոմանք շատ ճգնեցան գիտել պատմութեան մէջ մարդկային կարծեաց շարժումն: Ուշագրութիւն գարձնելով փոփոխականի վերայ, արտաքոյ նկատողութեան կթողուն անփոփոխաբար գտնուածը եւ կասեն մեզ. « Համոզմունք եւ հաւատք, քաղաքականութեան զանազանակերպ ծնունդներն են. մի ժամանակէն զինի կսահին կանհետանան անգարձ անցելոյ անգունդին մէջ. այս շարունակ բղխումն մարդկային գաղափարի ոչ այլինչ է, բայց թէ գեղեցիկ տեսարան փիլիսոփայի համար: Բանականութիւնն կամելով ճշմարտութեան հասանել, կյարձակուի ամայի տարածութեան մէջ, եւ կհանդիպի փոխանակ առաջնոյն՝ միմիայն ցնորից: Կրօնն եւ փիլիսոփայութիւնն, որք կխօսին հանդերձելոյ, այսինքն միւս լաւագոյն կենաց համար, մարդոյ քիմքը պարարող հոտաւէտ

ծաղիկներ են . այդ երազական յոյսերէն զձեզ մի զըրկէք , բայց գիտացէք որ խկապէս երազ են . մի որոնէք խկական եւ անաղօտ ճշմարտութիւն ձեր երեւակայական զառանցանաց մէջ , որպէս թէ ի նա յեցուցանէք ձեր կեանքը . այդպիսի առասպելներն ներելի են միայն այն մարդոյն , որ իւր գարու լուսաւորութենէն յեա է մնացել » :

Այլք այլապէս կխօսին , թէեւ միեւնոյն միտքն է եւ նոցա . « Յառաջադիմութիւնն , կասէ դրական ⁽¹¹⁾ փիլիսոփայութիւնն , է հիմնական օրէնք մարդկութեան . այս օրինաց զօրութեամբ մարդը մտաւոր զարգացման զանազան աստիճանաց կհասանէ նոյն եղանակաւ , որով կհասանէ մարմնոյ զարգացմանն : Մարդկութիւնն յառաջ ապրել է կրօնիւ , որն որ տղայութեան պատկանելի բաժինն է . զինի հետզհետէ զարգանալով , հասաւ բնազանցութեան ⁽¹²⁾ . ի վերջոյ փոքր ինչ յառաջ երթալէն յետոյ , պիտի թողու եւ բնազանցութիւնն , ինչպէս թողել է կրօնն , եւ յետոյ միայն « դրականի » վերայ , այսինքն բնագիտական եւ ընդհանրական աներկուանալի ապացոյցների վերայ , որք են պտուղք փորձոյ եւ հաշուոյ : Ահա վախճանական նպատակ յառաջադիմութեան : Մարդկութեան ցոյց տուած յառաջադիմութիւնն է եւ պիտի լինի մի՛ բնախօս գիտութիւնն , եւ սորա արգասիք , հեռագիր , երկաթուղի եւ շոգենաւ , եւ միւսն՝ ընկերական ⁽¹³⁾ օգտին ծառայող գիտութիւնն , եւ նուաւ ձեռք բերած ընդհանրական կանոնադրութիւն .

ներ. իսկ առաւել ոչինչ. աստի այն կողմն, անմեղ ցնորից գաւառն է, յորում կարող են մխիթարուիլ տխմար մտքերն » :

Ահա՛ ինքեանք զինքեանս իմաստուն եւ առաջաւոր կարծող մարդիկ, ինչպէս կուզեն լուծել մարդոյ գոյութեան նշանակութեան մեծ հարցը: Համաձայնեցէք ինձ հետ ասել, որ ոչ թէ խնդրոյ լուծումն է այս, այլ խոյս տալ ի խնդրոյն. եւ ոչ ինքեանք միայն այդ իմաստուններն խոյս կտան, այլ եւ ցուրտ եւ հպարտ հեգնութեամբ կհարկագրեն եւ ուրիշները, յետս կալ ի նմանէ. որք առանց ապացուցութեան, միայն գիտութեան անուան տակ ծածկելով, յառաջ կբերեն իւրեանց կարծեցեալ գերազանցութիւնն. հեգնութեան հետ ինչ մասն ունի արդեօք գիտութիւնն, որ երբէք չնւրանայ այն կարծիքներն, որք առաջի կառնեն հարցմունքներ, եւ կծառայեն ճշմարտութեան ջանասէր եւ մանրաբրբիր հետազօտութեան: Եւ այսպիսի կարծիք՝ յարգոյք են:

Բայց այդ Սկեպտիկեանն (¹⁴), որ ամենեւին չէ տեսած եւ չցանկայ գիտել հարցմունքներ, այդ ինքնաբաւական եւ արհամարհոտ Սկեպտիկեանն, որ սոցիտութեամբ կդրդէ ամբողջ մարդկութեան ստոյգ կրօնը, արժանի է արհամարհանաց. վասն զի հարւած կպատճառէ ո՛չ միայն հաւատոյ, այլ եւ բանականութեան. վասն զի կխախտէ բարոյականութեան հիմըն, եւ կցրէ բարւոյ եւ չարի մէջ եղած զանազանութիւնն. վասն զի հոգւոյ բարեատեսութիւնն կը-

նուստացնէ եւ կանուանէ աննպատակ խուզարկութիւն եւ ընդունայն բաւականութիւն . որով եւ մեր ընութեան ամենազնիւ յատկութիւններն կմերժէ ու ոտնակոխ կանէ :

Ո՛չ . պէտք է պինտ կենալ այսպիսի հարցման վերայ . հարցման՝ ինչպէս է մեր գոյութեան նպատակի համար . հարցման՝ որն որ մեր ընութիւնն ամենայն զօրութեամբ յառաջ կմղէ , եւ մեր կենաց ամէն մի քայլափոխովն կզարթնու : Արժան է մշտաթախանձ բաղխել ճշմարտութեան գուռն . եւ եթէ ճշմարտութեանն հասանելոյ մեր ամէն ջանքը ընդ վայր եւ անօգուտ պիտի զնան , առաւել լաւ է դարձեալ փակած դրան առաջին կանգնել վշտակոծ սրտիւ . թող այդ վիշտը վկայ լինի , որ ստեղծուած եմք ճշմարտութեան համար : Յուսահատութեան խօսք չէ այս , այլ ընդհակառակն զգացումն յուսոյ՝ եւ հաւատոյ , թէ բարեսխիզ՝ եւ բարեմիտ հետազօտութեան համար , անլուծանելի է մարդկային գոյութեան նպատակի կամ նշանակութեան հարցը :

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՔ ԼՅՅ ԹԱՐԳՄԱՆՁԻՆ

ՅԱՌԱՋԻՆ ԸՆԹԵՐՅՈՒԱԾՆ.

1.) Поэзія, poesie, բառ յունական . բանաստեղծութիւն :

2.) Идеалъ, գաղղ. ideal, յունական բառէս *իդէա*, ձեւ, գաղափար, տեսիլ . իդէալ բառը եւրոպացոց լեզուաց մեջ կնշանակէ, մտաց երեւակայած կատարելութեան ըմբռնումն . այսինքն այն կատարելութեան գաղափարն, որ իրօք չէ կամ չկայ, միայն երեւակայութիւնն հնարելով՝ ձեւի եւ կերպարանի տակ է առել : Մեր լեզուին մեջ տակաւին սորան համապատասխան եւ համիմաստ բառ մի ստեղծուած չէ, որով բարգմանութեանց ժամանակը հայ բարգմանիչներն այնքան չքրտնէին եւ չկարմրէին : Այս դժուարութենէն եւ պակասութենէն ստիպուած, ոմանք նոյնութեամբ գործ կածեն *իդէալ*, *իդէալի*, *իդէալական*, եւ այլն . իսկ ոմանք հայացնել կամելով, երկու երեք բառերով կրացատրեն . գոր օրինակ *գաղափար կատարելութեան ի միտս . պատկեր մտացածին կատարելութեան* եւ այլն . մեք եւս թեւ առ հարկի վերջին եղանակիս ապաստանելով՝ մեր բարգմանութեան մեջ *իդէալի* իմաստը զանազան բառերով ձգնեցանք յայտնել, բայց կխոստովանիմք որ թէ առաջին եւ թէ երկրորդ եղանակներն կամ ընտրութիւններն եւս անտեղի են . եւ ինչպէս այս՝ նոյնպէս շատ եւ շատ բառեր ունիմք, որոց ճիշդ եւ մաքուր Հայ տարագ զգեցուցանելոյ համար ոչ այնքան մի կամ երկու մարդոյ գործ է, որչափ քաջ հայագետ եւ լեզուագետ բանասիրաց ժողովոյ եւ ընկերական գործակցութեան :

3.) Романтический, romantique, արմատը գաղղիարէն roman բառը լինելով, կնշանակէ թէ ումանական (աղաւաղեալ լատինարէնի) լեզուաց մեկով գրուածը, որով շատ անգամ կհասկացուի միջնադարեան քրիստոնէական հոգւով եւ ախորժով կամ ոճով գրուածն, եւ թէ վեպ կամ վիպասանութիւն, այսինքն գարդարուն եւ շքեղացրած պատմութիւն անցից եւ կենաց մասնաւոր անձանց, որոյ միտումն կլինի պատմեալ գործոց կամ արարմանց շարժառիթ՝ զանազան կիրքերն ցոյց տալ . ուստի романтический ածական լինելով романъ բառին, կնշանակէ մի՛ ումանական, եւ միւս՝ վիպական կամ վիպասանական :

4.) Практический, pratique, գործնական, արմատը практика, pratique (յունարեն *պրաքտիկ* բառեն) լինելով, կնշանակե լաճախ կամ երկար փորձառութեամբ ստացած հաստի տեղեկութիւն, հրահանգ, վարձուքին, արդիւնք: Այս բառին բուն նշանակութիւնն իւր ներնակովն այսինքն *տէորիա* բառովն լաւ կիմացուի. տօրիա, theorie, (յունարեն *տէորիա* բառը) կնշանակե տեսականութիւն. գիտութիւնն, երեսոյք մի փորձով հակացնելու կամ բացատրելու միջոցն, практика, pratique կանոնանէ. իսկ տեսականաբար, այսինքն մտօք ըմբռնելն կամ հաստ լինելն, տօրիա, theorie :

5.) Физика, physique, բառ Յունաց. բնագիտութիւն, այն է բնութեան վերայ խօսող գիտութիւն :

6.) Химия, chimie, բառ Յունաց, բնալուծութիւն, տարրալուծութիւն. քիմիա, քիմիականութիւն :

7.) Эгоизмъ, egoïsme, նոր լատինարենի բառ, յունական *իզմ* (բիւն կամ ուրիւն) վերջաւորութեամբ. եսականութիւն, անձնասիրութիւն :

8.) Система, système, բառ յունարեն, դիրք, դրութիւն, յօրինուած. օրինակ, կարգ :

9.) Индиферентизмъ նոր լատինարեն, ի լատին բառես *indifferens*, անխտր, անտարբեր, ուրեմն եւ ինտիֆերենտիզմ, յունական *իզմ* (բիւն) վերջաւորութեամբ, կնշանակե անխտրութիւն, անտարբերութիւն, այսինքն աղանդ՝ որում ամենայն կրօն կամ համոզմունք, անխտր են կամ միեւնոյն :

10.) Теория, theorie, տեսականութիւն. տես եւ 4 ծանօթութիւն :

11.) Положительный կամ позитивный, positif, (լատինարեն *positivus* բառը) դրական, հաստատուն, ճշմարիտ, վճռական :

12.) Метафизика, métaphisique, բառ Յունաց. *բնագանցութիւն*. այստե անուամբ պէտք է հասկանալ այն գիտութիւնն, որ կխօսի վերացականօրէն, այսինքն կրացատրե այնպիսի գաղափարներ, որ ի վեր է քան զփորձն, եւ քան զբնական գիտութիւնն. ինչպէս են, Աստուծոյ գոյութիւնն, յատկութիւնքն, հոգւոյ էութիւնն, եւ այլն :

13.) Социальный, social, լատին. socialis, ի բառես *socius* (բնկեր, մասնակից, անդամ հասարակութեան.) ընդհանրական, բնկերական : Социализмъ, socialisme (ընդհանրութիւն, բնկերութիւն) անուամբ երկու կարծիք կան. մին՝ կպահանջե մասնաւոր սեպհականութիւնները ոչընչացնել, եւ *communauté*, коммунизмъ (հասարակութիւն, ընդհանրութիւն) հաստատել, միւսն կցանկալ մասնաւոր սեպհականութիւններն եւ առ տնին կենցաղավարութեան միջոցներն ապահովել ընդհանրութեան հոգատարութեամբ կամ օժանդակութեամբ :

14.) Скептицизмъ, scepticisme, բառ. յունական (ի բառես սկեպտիկոս) սկեպտականութիւն, վարդապետութիւն, որ կուսուցանէ ամեն բան կասկածանաց տակ ձգել, ամեն բանի վերայ երկբայ լինել: Յայտնի բան է, ամեն բանի, մինչեւ անգամ զգայարանաց միջնորդութեամբ ստացած ծանօթութեանց կամ զիտութեանց վերայ երկբայոյ վարդապետութիւն մի չի կարող հաստատութեան նեցուկ գտնել ինքեան: Սկեպտականութիւն բառի տեղ Սկեպտիկեան բարգմանեցինք. այսինքն փոխանակ կարծեաց, կարծողն նշանակեցինք:

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԸՆԹԵՐՅՈՒՍԾՈՅ

Նիւթականութիւնն ընդունելով մարդոյ մէջ միայն նիւթ, այսինքն մարմին, կմերժէ նորա միւս ակնկալութիւնն, որ է ներկայ կենաց սահմանէն դուրս:

Հին նիւթակրօններն հոգին շատ անգամ կնկատէին իբրեւ նորր մարմնոց առանձին տեսակ մի. մեր ժամանակն այսպիսի կարծիքն դադարած է:

Արդի նիւթապաշտք ընդհանրապէս կխոստովանին միայն նիւթն, իւր բոլոր մասանց մէջ միեւնոյն. իսկ հոգեկան ներգործութիւնքն կը քարոզեն միայն արդիւնք գործարանի: Քննենք այս վարդապետութիւնն:

Ձգալական եւ մտաւորական ներգործութիւնք այնքան տարբեր են ի միմեանց, եւ այնչափ որոշակի կերպով կնկատուին, որ առողջ դատողութիւնն ամէն ժամանակ զանազանել է մէկը միւսէն, եւ իւրաքանչիւրն առանձին առանձին ներգործողի է տուել. (հոգւոյ եւ մարմնոյ, բնականին եւ բարոյականին): Այս երկսեռ ներգործութիւնք, որչափ եւ տարբերք, անձուկ շաղկապուած են միմեանց հետ:

Նկատել հոգին, իբրեւ իւր գործունէութեան մէջ գործարանաց անկարօտ, է տարապայման հոգեմոլութիւն: սուտ եւ կասկածելի: Մարմինն առատել լաւ է մեր ընդունակութեանց ներգործութեան անհրաժեշտ կապակցութեանը կամ միջոցը համարել, քան սոսկ գործիք մը տաց եւ կամաց:

Մարմինն երկտեսակ ներգործութիւն կարող է ունենալ հոգւոյ վերայ. կամ դիպուածական՝ ինչպէս խելացնորոզ իրաց ներգործութիւնքն են, կամ բնական, ինչպէս խառնուածոց ազդեցութիւնքն:

Բայց եւ հոգին իւր կարգան կներգործէ մարմնոյ վերայ. այնպէս որ կամաց շարունակ յամառութիւնն կարող է ընդերկար փոփոխել մարմնոյ դրութիւնն. ինչպէս են բարոյական պատճառներէ յառաջացած հիւանդութիւնք, ինչպէս է եւ ունակութեան ազդեցութիւնն:

Բնութիւնն այնպէս յարմարագոյն կարգաւորել է կազմուածն, որ երկկարգ ներգործութիւնքն ազատօրէն իւրեանց էութիւններն կպահեն. այնպէս որ՝ եթէ հոգին իւր ներգործութիւնն ցոյց տալու համար մարմնոյն կկարօտի, եւ մարմինն իւր կարգաւ՝ հոգւոյն:

Այսպէս ուրեմն, մեր ամբողջ էութեան մէջ երկու մաքառող սկզբունք կգտնուին: Բանականութիւնն կխոստովանի աներկեան, որ մարդոյ բնական արժանաւորութիւնն կպահանջէ հոգւոյն նիւթէն նախամեծար լինել. ապա ուրեմն նիւթն չէ կարող կազմել մեր գոյութեան ամբողջութիւնն:

Մարմնոյ խանգարուած վիճակն կարող է հարուած տալ հոգւոյ ներգործութեանն. սակայն հոգին կպահպանէ իւր զօրութիւնքն, եւ կարող է կրկին յերեան հանել, երբ խափանաւիթն ոջնջանայ: Կարճ խօսքով՝ առողջ դատողութիւնն կամ լուսաւոր խորհրդածութիւնն մարդոյ կենաց ամբողջութեան մէջ կխոստովանի ներկայութիւն հոգւոյ եւ մարմնոյ, որք են երկու խիստ ի միմեանց զանազանող, բայց անձուկ շողկապուած տարերք. այս երկու տարբեր բնութեանց միաւորութենէն, նիւթապաշտութիւնն անարգարօրէն կեզրակացնէ մի բնութիւն:

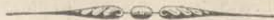
Գիտութիւնն ցոյց կտայ անաչառապէս երկկարգ ներգործութիւններն, եւ նոցա անձուկ շողկապն, համաձայն առողջ դատողութեան:

Բնախօսութիւնն իւրաքանչիւր մանրամասն հանգամանաց մէջ կը բացայայտէ բնականի եւ բարոյականի ներդաշնակութիւնն, սակայն այդ բացատրութիւններն ոչ բնաւ եւ ոչ երբէք կարող են հարթել հաւասարել այն վիճին, որ կորոշէ մարմինն ի հոգւոյ:

Հոգեբանութեան յառաջադիմութիւնները ամէն ժամանակ առաւել քան զառաւել զգալ ետուն նիւթոյ եւ հոգւոյ յատկութեանց ամենամեծ զանազանութիւնն:

Բնագանցութիւնն առաւել հեշտեաւ կարող է մերժել մարմնոյ գոյութիւնն (խակական հոգեմոլութիւն) քան հոգւոյն (կատարեալ նիւթապաշտութիւն). նիւթականութիւնն չի համաձայնի դատողութեան խոստովանութեանն. ըստ որում նա բարոյական ազատութիւնն եւ ըզգացումն, հետեւարար եւ պատասխանատուութիւնն կցրէ. ուստի եւ այս աղանդոյ պաշտպաններն գործնականին մէջ շատ անգամ կընդդիմախօսին իւրեանց վարդապետութեանն, (ինչպէս նիւթակրօն բժիշկք): Նիւթականութիւնն՝ բարոյականութիւնը կզոհէ հաճոյից որ բնականապէս ի յուսահատութիւն կձգէ զմարդն (ինչպէս Կիրենեան դպրոցը):

Նիւթականութեան քաղաքականութիւնն կբարոզէ անպայման միապետական իշխանութիւն (ԹՈՎՄԱՍ ՀՈՒՐԵՍ):

ԵՐԿՐՈՐԴ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱՅ.

Ն Ի Ի Թ Ա Կ Ա Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ընդհանուր հիմունք նիւթականութեան . Հին նիւթականութիւնն . Արդի նիւթականութիւնն . Նիւթականութիւնն կրնողիմախօսի ընդհանուր մըտածութեան , եւ չի հաւատայ զիտութեան եզրակացութեանց . կներհակի եւ բարոյական խոստովանութեանն . Նիւթականութեան եզրակացութիւնք . նորա տեսականութիւնն բարոյականութեան եւ քաղաքականութեան վերայ . Բուսսօ :

արցմանս՝ թէ մարդը ինչի՞ պիտի յոյս ունենայ եւ սպասէ ներկայ կենացս վախճանէն զինի , ամենէն յառաջ նիւթականութիւնն ⁽¹⁾ պարզ եւ համառօտ պատասխան կտայ՝ թէ « ոչ ինչ » : Մտադիր եմք քննել այս խնդիրը :

Մեր այսքան փորձոց մէջ չտեսանեմք ծնունդ եւ ապականութիւնն ո՛չ միայն ի տարերց , յորոց կազմուած է բնութիւնն . մեր այսքան հետազօտութեանց մէջ չերեւի ո՛չ ստեղծագործութիւն , եւ ո՛չ ապականութիւն նիւթական մասնիկներէն մէկին . այդ մասնիկները , այդ հիւլէները , կտեսնուին զանազան միւլորութեանց , զանազան կազմուածոց մէջ , որք կերելին եւ կանհետանան , տեղի տալով նոր խառնուածոց :

Կազը (²) կպատրաստուի ջրոյ վերլուծութենէն, եւ ջուրն կազէն, բնութեան ընդարձակ արուեստանոցի մէջ: Միաւորութեանց եւ արտադրութեանց այս շըրջանապտոյտը առաւել ակնյայտնի է գործարանաւոր եւ շնչաւոր էակաց կարգին մէջ, որում կպատկանիմք եւ մեք: Բուսոց արմատները թաղուած է հողին մէջ, որ կկազմէ այսպէս ասեմք երկրագնդի մաշկը. բուսական կենաց այս մեքենական ծագմանէն սկսած մինչեւ կենդանիները նաեւ մինչեւ մարդկային կազմըւածը, կկատարուի անընդհատ եւ յար անքակտելի շարժողութիւն բոլոր հիւլէից. բոյսը իւր սնունդը կառնու հողէն, եւ ինքն սնունդ կգառնայ մարդոյն, կամ այն կենդանեաց, որոց միտն մեր սեղանոյ վերայ կմատակարարուի, եւ մեր կեանքը կպահպանէ. այս կերպիւ երկրագնդի նիւթը, կամ գոնէ նորա մաշկի տարրը անգագար մէկ ձեւէն միւսին կանցանէ. եւ այն տարերքը՝ յորոց բաղկացած են բոլոր ներկայ կենդանի էակները, են գարձեալ միեւնոյն այնք, յորոց բաղկացած էին երկու երեք հազար տարի, կամ որքան կարելի է երեւակայել շատ յառաջ գոյացածներն:

Եթէ հարեւանցի նկատեմք այս փաստն, կծնանի ի միտս մեր միանգամայն օտարոտի կարծիք. զոր օրինակ եթէ ասեմք, փայտի այս կտորը զոր կրակը ձեռքեցինք, կպարունակէ իւր մէջ կարելի է Սողոմոնեան սլաքատի եղեւնափայտին որ եւ իցէ մասն, կամ թէ այս ինչ ժամանակակից մարդ, իւր մօրուաց հերաց

մէջ կկրէ Ս.քիլլէսի մօրուաց մէջէն զառուած հիւլէ-
ները: յայանի բան է այսպիսի ձեռնարկութիւններն
ձեզ ուշադրութեան անարժան կերեւին. բայց որ-
չափ ալ տարօրինակ ձեռնարկութիւնք, այսու ամե-
նայնիւ գիտութեան անուրանալի արդիւնքը կյայտ-
նեն: Էմպիրիզոկղէս հին յոյն փիլիսոփայն, երեւի թէ
ունէր այս ճշմարտութեանս վերայ համոզմունք, թէ-
եւ պզտոր. որ կհամարէր թէ՛ մեք խնջոյից մէջ կու-
տեմք մեր բարեկամաց եւ մերձաւորաց ձեւափոխուած
մարմիններն եւ իւր անձին համար կասէր «կարծեմ
ժամանակաւ ես եղած եմ երեխայ, կամ գեռահաս
աղջիկ, ծառ, թռչուն, անձայն ձուկն ի յատակս՝ ճո-
վուն» եւ այլն:

Ահա ամենապարզ իրաց վերայ խորհրդածելն, ո-
րում գեռ այնքան սուլորած եմք, գաղտնիքներ մէջ-
տեղ կհանէ, որք յամէն կուսէ կշրջապատեն զմեզ:
Դիտողութիւնն՝ մարմնաւոր տարերց ընդհանուր
գարձման մէջ կգտնէ հաստատուն եւ յարատեւ օ-
րէնք, որոց կհպատակին բոլոր երեւոյթները. այս օ-
րէնքներն եւ նոցա ներգործութիւններն են գիտու-
թեանց նիւթը, գիտութեանց՝ որք իւրեանց գիւտե-
րովն զմեզ կզարմացնեն. այսինքն են, մեքենագիտու-
թիւնն⁽³⁾, բնագիտութիւնն եւ տարրալուծութիւնն:

Նիւթականութիւնն կասէ, որ բաց ի նիւթոյն եւ
զայն կառավարող օրինաց, չկայ այլ ինչ. եւ հետե-
ւաբար բնագիտութիւնն, տարրալուծութիւն եւ մե-
քենագիտութիւնն բաւական են ամէն ինչ բացատրե-

լու. այսինքն եւ մարդոյ մտաց ծնունդն, ինչպէս բոցոյ ծագումն. եւ մարդկային սրտի զգացմունքը, ինչպէս իրաց գոյնն եւ ծանրութիւնն: Այս ուսումն շատ հին է, բայց եւ նորա հերքումն եւս բաւականին հին: Ամէն ժամանակաց մտածող մարդիկ որոշեցին երկու տեսակ երեւոյթներ, մի տեսակն՝ բնագիտութեան պարապման նիւթ, եւ միւսն՝ բնակրօնութեան վարդապետութիւն: Մեքենագիտութիւնն, բնագիտութիւնն եւ տարրալուծութիւնն միայն, բաւական չեն արեգեքքը բացատրելու. գիտութիւնն սահմանի մէջ փակուած լինելով, չէ կարող մինչեւ անգամ ճշգիւ բացատրել ամենագոյզն հիւլէն. եւ կտկարանայ ամենաչնչին սրտին հանդիպած ժամանակ: Բայց մտադիր չլինելով այստեղ բնութեան փիլիսոփայական խնդիրներն վճռել, դառնամք ուղղակի դէպ ի մարդը:

Նիւթականութիւն անուամբ, երկու տեսակ վարդապետութիւն պիտի հասկանամք, որոց ձեռնարկութեանց վախճանն թէեւ միեւնոյն. բայց նկատենք իւրաքանչիւրն առանձին:

Առաջինն՝ որ բաւական տարածուած էր ի հնումն, կուսուցանէ թէ «հոգիք գոյացած են յառանձիննուրբ, թափանցիկ, եւ սովորական մարմնոյ թանձրութենէն ազատ նիւթոյ, այս նիւթն է նօսրացած օդ, եւ լուսակիր հիւլէ. մարմնոց եղծուած վայրկենին, իսկոյն հոգիքն իբրեւ նոցա ամենանուրբ մասն, կմտնեն հիւլէից ընդհանուր դարձման մէջ» . այստեղէն ծագել

է հոգեփոխութեան գաղափարը . այն է հոգւոյ մի անհատէն միւսին անցնելն . մարմինն կեղծանի . իսկ հոգին կմնայ կենդանի . իւրաքանչիւր ցեղ կկենդանանայ յաջորդ ցեղին մէջ . եւ ինչ ոչ կորնչի : Այս տեսակ մի է անմահութեան , որ կպահպանուի երկրիս մէջ . իսկ ներկայ կենացս շրջանէն դուրս չկայ ինչ :

Այսպիսի կարծիքը այժմ միանգամայն թողած է , որով փիլիսոփայութիւնն նշանաւոր յառաջագիմութիւն մի ցոյց կտայ . մեր ժամանակը դժուար կըգտնուի այնպիսի ուսումնական , որ յանձն առնու պնդել իբր թէ կայ առանձին տեսակ մի նիւթոյ , յորմէ հոգին կըազկանայ . վերլուծութեան յառաջագիմութիւնն յերեւան հանեց նոցա կեղծը , որք կըպնդէին նրբին նիւթոյ համար եւ յիրաւի , ինչնու կասեն նիւթոյ համար նուրբ եւ նօսր , որովհետեւ կվախենան ասել հոգին ձեւ ունի . կվախենան տալ հոգւոյն մարմնոյ սովորական յատկութիւններն . բայց ի զուր կջանան փախչիլ այս եզրակացութենէն . նրբբացրէք եւ նօսրացրէք նիւթը որչափ կամիք , դարձեալ կպահպանէ իւր յատկութիւնն :

Արգի նիւթականութիւնն , մտաւոր եւ բարոյական յայտնութիւնք կամ երեւոյթներ , մարմնական կազմուածոց արգասիք կհամարէ . ասել է եթէ ոչ նիւթոյն , գոնէ նորա յայտնի յատկութեանց ներգործութեանց կուղեն տալ . բացատրենք օրինակաւ . հոգմը կպատճառէ ալիք ծովի երեսին . եւ նորա անհաւասար մակերեւոյթի վերայ կգլղէ փրփուր . ահա

պարզ երեւոյթ. կհանդարտի հողմն, եւ ջուրն կըստանայ իւր հաւասարութիւնն. ինչ հետք կմնայ փլըրփրագէզ ալեաց, ոչինչ. այն միայն՝ որ եղած են ալիք. ջուրն կմնայ, եւ ալիքը կանցանեն ու կոչնչանան: Արդի նիւթականութեան վարդապետութիւնն՝ մեր մտաւոր եւ բարոյական էութիւնը միեւնոյն կըհամարէ ինչպէս ալեաց առ ժամանակ մի ջրոյ երեսին երեւիլն: Նիւթն քանի մի մարմնոց մէջ կծնանի լոյս եւ ջերմութիւն. մի քանիսի մէջ, ինչպէս բուսոց՝ կեանք. վերջապէս այլոց՝ ինչպէս կենդանեաց, եւ վեհագոյն քան զնոսա մարդոյ մէջ, զգացմունք, միտք եւ կամք. այս ամենայն յայտնութիւնք են միայն արդիւնք հետզհետէ կազդուրուած մարմնական կազմուածոյ. երբոր նիւթական կազմածոք այդ կըխանգարուի, այն ժամանակ եւ այս հոգեկան երեւոյթներն կկարճուին նիւթական մասանց կոյտին հետ, որք զայնս կարտագրէին. եւ մեր մարմնոյ նիւթն կխառնուի ուրիշ զանգուածոց հետ նոր յատկութեամբք: Այս է ահա՛ արդի նիւթականութեան վարդապետութիւնն:

Մարդն իւր բնութեան ամբողջութեան մէջ նըկատուած, կցուցանէ իւր մէջ երկու, միանգամայն տարբեր յատկութիւնք. կտեսնեմք մեր մէջ ձեւ, գոյն, ծանրութիւն, սոքա մարմնոյ յատկութիւնք են, որք կ'անկանին մեր արտաքին զգացմանց տակ. միեւնոյն ժամանակ եւ սոցա հետ միասին կերեւին եւ ներքին յատկութիւնք, ուրախութիւն, արտմութիւն,

երկիւղ, յոյս, ցանկութիւն, եւ այլն. եւ սոքա այնպիսի յատկութիւնք են, որոց բնաւ չեն կարող հասու լինել ո՛չ լսելիք, ո՛չ տեսանելիք եւ ո՛չ շօշափելիք, այլ միայն ներքին զգացումն, զոր մեք կանուանեմք ըմբռնումն: Այս տեղէն յառաջ կուգայ ընդհանրապէս հաստատելի զանազանութիւնն հոգւոյ եւ մարմնոյ, մտաց եւ նիւթոյ, բնականի եւ բարոյականի մէջ. այս երկկարգ յատկութեանց համապատասխան են եւ երկու որիշ գիտութիւնք. բնախօսութիւնն կճառէ մեր մարմնոյ, նորա ձեւոյ, շինուածոյ, եւ կենաց օրինաց վերայ. իսկ հոգեբանութիւնն՝ հոգւոյ յայտնութեանց, նորա ընութեան, եւ ներքին կենաց օրինաց վերայ. այս երկու գիտութիւնք կապակցուած են միմեանց հետ. որովհետեւ եւ հոգին ու մարմինն անձուկ շաղկապուած են միմեանց հետ. ըսյց այդ երկու գիտութեանց, այսինքն բնախօսութեան եւ հոգեբանութեան ուսուցանելու միջոցներն եւ եղանակներն միանգամայն տարբեր են ի միմեանց. եւ ոչ մին կարող է երբէք միւսի տեղը բռնել: Աշխարհիս բոլոր փիլիսոփայքը ժողովեցէք. նշանակեցէք նոցա իմաստասիրելու ժամանակ ամբողջ դարեր, իմաստասիրել բառին բուն նշանակութեամբ. եւ յետոյ խնդրեցէք ի նոցանէ նկարագրել ստամոքսը կամ ուղեղի կազմուածքը. եթէ հասկացող մարդիկ լինին նոքա, պիտի լռուեն. թէ ո՛չ պիտի կցկտուր կարծիքներ մէջտեղ բերեն, որոց վերայ բնախօսութիւնն իրաւամբ կճիծաղէ. հաւաքեցէք ապա աշխարհիս բոլոր բնախօսներն;

տուէք նոցա եւս այնքան ժամանակ ինչքան առաջ-
նոցն, տուէք ձեռներն կատարեալ տեսակի խոշարա-
ցոյցներ, իւրեանց տնօրէնութեան համար. եւ ապա
հարցէք ի նոցանէ այս խօսքերիս բացատրութիւնն.
« կամել, ցանկալ, երկնչիլ, յուսալ » : Եթէ բնախօս-
ներն ինքեանք չլինէին մարդիկ, եթէ չիմանային այդ
բառերի միտքը ինչպէս ես եւ դուք գիտեմք, շնորհիւ
մեր ըմբռնման ներքին վկայութեան, անկախ միան-
գամայն նոցա առանձին զբաղմունքէն, բնաւ անկա-
րելի կլինէր նոցա հասկանալ մինչեւ անգամ առա-
ջարկած խնդիրը : Ահա բնախօսի մի խոստովանու-
թիւնն, զոր կօրինակեմք նորա բնախօսական աշխա-
տասիրութեանց մէկի յառաջաբանի մէջէն. « Կենդա-
նին կպատշաճի միանգամայն մեր բնախօսութեանն .
քանի մի մասամբք եւ մարդն է կենդանի . այլ կեն-
դանի բանական, որ կմտածէ, ունի զգացմունք բար-
ւոյ եւ գեղեցիկ, եւ կկառավարէ իւր ներքին պա-
հանջմունքը, տիրելով նոցա վերայ . սորա համար ալ
գիտութիւնն երկու տեսակ կբաժանուի . մէկն ինքեան
նիւթ կառնու հոգւոյ յայտնութիւնները, միւսն՝
բնականները . կերելի յայտնապէս, որ երկուքն եւս
կճգնին զանազանութիւն առնել » . (Declurd troité éle-
mentaire de physiologie) .

Այս ասողը, բնութիւն խոստովանողների նշանաւոր
պարագլուխներէն մէկն է : Անկարծիք, հաստատուն
հիմունք պէտք են ասելոյ, իբր թէ ըմբռնման յայտ-
նութիւններն, որք ո՛չ կտեսնուին, ո՛չ կլսուին եւ ո՛չ

կշարիուին, որք միանգամայն անծանօթ են մեր արտաքին զգացմանց, են արդիւնք կամ ներգործութիւնք միւս յայտնութեանց, այսինքն նոցա, որք կանկանին տեսութեան, լսելեաց, եւ շօշափման ներքոյ: Նիւթականութիւնն չ'հակառակէ (եւ ինչպէս կարէ հակառակել) այդ յայտնութեանց զանազանութեանցը, բայց կպնդէ որ երկուսի յառաջացնող աղբիւրն եւս մէկ է:

Կանգնեմք մեր հակառակորդի սահմանի վերայ, եւ անկողմնասէր մտօք ընդունենք նորա այն ամէն առարկութիւնները, որք իրաւացի են: Սկսենք խօսել տարապայման հոգեմտութեան (⁴) վերայ որ նիւթականութեան հետաքրքրութիւնն շատ կշարժէ:

Այդ աղանդը կուսուցանէ թէ հոգին ունի իւր առանձին սեպհական կեանքը, եւ չէ կարօտ գործարանների. այսպիսի առանձին ինքնագոյ եւ անկախ կեանք ունեցող հոգին, նոյն ուսումն կտեղաւորէ մարմնոյ մէջ միայն նորա համար, որ կարող լինի զգացմանց գործիների եւ մարմնոյ անգամոց միջնորդութեամբ ներգործել արտաքին աշխարհի վերայ եւ ունիլ նորա վերայ տեղեկութիւն. միով բանիւ՝ մարմինն ըստ նոցա է միայն գործիք հոգւոյ. որում հոգին այն ժամանակ կմասնակցի, երբոր կարօտութիւն ունենայ: Այս գաղափարը շուտ կցրուի փաստերով: Մարմինն ո՛չ թէ միայն գործիք է կամաց, այլ եւ մեր հոգեկան ներգործութիւնքն արտայայտող միջոցն. մեր ներգործելոյ բոլոր ընդունակութիւններն

կարօտութիւն ունին գործիքների, եւ նոցա ազդեցութեան ներքոյ կգտնուին :

Այս խնդիրն քննենք, որ մեզ շատ հարկաւոր է. բայց ամենէն յառաջ դառնամք դէպ ի այն պատահական ազդեցութիւնները, զորս մարմինն կունենայ հոգւոյ վերայ. լցէք ստամոքսը պէտք եղածին չափ աւքօհլ (⁵), մարդը կարբենայ. տուէք նորան ափիոն (⁶), կքնի, եւ նորա մտաց ու կամաց բոլոր կարողութիւնները կկարճուին: Աւելորդ է այսպիսի օրինակներ շատացնել, բայց աւելորդ չէ ասել որ հոգին ենթարկուած է դեռ առաւել նշանաւոր ազդեցութեանց, որք ոչ թէ պատահական հանգամանքներէ յառաջ կուգան, այլ մարմնոյ կազմուածոյ բուն կարգաւորութենէն. մեզնէ իւրաքանչիւր մէկը ունի խառնուած (⁷) այս կամ այն, որով կորոշուի նորա բուն բնաւորութիւնն. մէկը ունի ուրախ բնութիւն, միւսը նախանձոտ եւ բարկացող. տես ապաքէն եւ բնախօսներն կխօսին մաղձային եւ արիւնոտ խառնուածոյ վերայ:

Բառերի քննութեամբ ժամանակ չկորցնենք, մեզ ապացոյցք հարկաւոր են: Մարմնոյ նշանաւոր դասաւորութիւնն կպատճառէ եթէ չասեմք այս եւ այն ներգործութիւն, գոնէ այս եւ այն ձգտումն. կամքը կամ կհնազանդի այս ձգտմանց կամ կընդդիմանայ. բայց ձգտումն կմնայ անհերքելի վկայութիւն մարմնոյ կազմուածոյ՝ մեր հոգւոյ վերայ ունեցած զանխուլ եւ խորին ներգործութեանն. այս դեռ սակաւ է. մեր կենաց բուն կեդրոնն՝ մեր էութեան վերայ

ունեցած զգացումն է . իսկ այս զգացումն կամ ըմբռնումն անկախ է մեր կազմուածէն . ո՛չ ապաքէն վշտին տպաւորութիւնն, երբեմն իսկ եւ կենաց դառըն կամ աղէտալի վիճակն ուշաթափութիւն կպատճառէ . այսինքն մարմնոյ վերայ եղած փոքր ինչ փոփոխութիւնն, կկորցնէ զգացումն կամ ըմբռնումն . հիւանդին կտան էփիր (⁸) կամ քղոր (⁹), եւ կսկսին հատանել ախտացեալ մարմնոյ մասունքը . կզարթնու եւ կհարցանէ կտրեցի՞ն վիրաւոր մասն, թէ ոչ, Մարդը շատ անգամ կկորցնէ իւր տեսնելոյ, լսելոյ, եւ զգալոյ ընդունակութիւնները . ինչո՞ւ համար, վասն զի նորա քանի մի ջղաց ծայրերը կհպին քղորի կամ էփիրի : Այս խօսքերն կարծիք չեն կարող ընդունել բնաւ :

Ի զուր մի քանիքը բնախօսութեան մանր խուզարկութենէն կվշտանան, իբր թէ գուցէ հոգեկան կարգի հիմն խախտէ, նիւթոյ՝ հոգւոյ վերայ ունեցած ներգործութիւնը մէջտեղ բերելով . որ եւ առանց նորան իսկ ամենին յայտնի է . եւ գուցէ իւրաքանչիւր աւուր կենաց մէջ նկատուած : Ի՞նչ պէտք է հասլա այն տարապայման հոգեմոլութեան սուտ վարդապետութեան վերայ, որ կքարոզէ թէ հոգին բնակուելով միայն մարմնոյ մէջ, զայն ըստ կամս կծառայեցնէ . չանկանելով նորա ազդեցութեան ներքոյ, Այսպիսի վարդապետութիւն՝ ինքնին տեղիք կտայ ընդդէմ ինքեան դուրս գալու . այս՝ եւ նիւթականութեանն եւս շնորհք արած կլինի :

Հոգւոյ եւ մարմնոյ միաւորութիւնն ներքին է եւ ամրապինդ: Գործարանաց սահմանուած գրութիւնն կապակցուած է մեր հոգեկան ընդունակութեանց գործունէութեանց հետ. չէ կարելի թողուլ զայս. բայց այժմ ուշագրութիւն դարձնենք հարցման միւս ճիւղին վերայ:

Մարմինն ունի ազգեցութիւն հոգւոյ վերայ. բայց եւ հոգին կներգործէ մարմնոյ վերայ եւ կկառավարէ զայն, որ եւ պարզ կտեսնուի մանաւանդ շարժողութեան երեւութից մէջ. զոր օրինակ. « կամիմ » եւ իմ ձեռն կբարձրանայ. « կամիմ », եւ նոյնը դարձեալ կցածանայ: Գեռ այս՝ հոգւոյ, գործարանին վերայ ունեցած ազգեցութեան ամենաչնչին նշանն է: Ահա՛ օրինակի աղագաւ. այս ինչ մարդ բոլորովին առողջ է. պատահեց նմա որ եւ իցէ հոգեկան ազգու շարժումն կամ վրդովումն, համարենք թէ դառնագին վիշտ, կամ անակնունելի ուրախութիւն, իսկոյն մարմնոյ ամբողջ կազմուածն շարժողութեան մէջ կանկանի. սիրտը ուժգին կտրովիէ, աչքերէն արտասուք կհոսեն, ստամոքսը կկծկուի, եւ ախորժակը կըփախչի. ուսումնական լեզուով պիտի աօէլինք. արեան շրջանառութիւնն եւ մարսողութիւնն խանգարուած են բարոյական շարժմամբ. մարմնոյ կազմուածն իւր ամենայն մասամբքը հպատակել է զգացման եւ մըտաց ազգեցութեան: Հապա՛ եթէ եկած տպաւորութիւնն դեռ կտեւէ այն մարդոյ վերայ ընդերկար ժամանակաւ, պէտք է իմանալ, որ միանգամայն կը-

խանգարէ առողջութիւնն . նիւթական գործիքներն անփոփոխ են , բայց կենսական զօրութիւնն սակաւ առ սակաւ կ'իջնայ , մտածմունքէն եւ անհանգստութենէն կ'ծնանի ցաւ : Կան եւ հոգեկան ցաւեր , զորս մարմինն կ'պատճառէ . բայց հարցէք բժշկաց , քանի՛ մարմնական հիւանդութիւններ կան բարոյական պատճառներէ յառաջացածք :

Քննենք այժմ բնութեան ամենանշանաւոր ապացոյցներէն մէկը՝ որ է « սովորութիւնն » : Կան սովորութիւնք , որք կ'ծնանին զգայարանաց գրգռողութենէն , եւ ինքեանց կ'ծառայեցնեն կամբքը . այստեղ ներգործութեան շարժումն մարմնոյն է . այլ կան այնպիսիները , որք կ'յառաջանան անկախ միանգամայն այդ գրգռողութենէն , բարոյական պատճառներէ . Ռուսօն գիտողութիւն կանէ , թէ միմիայն մարմնական կիրքը գժուար կարող են բարուց ապականութեան պատճառ լինել . եւ թէ սնափառութիւնն ըստեղծել է շատ մոլութիւններ . ահա այս բանիս հարիւրաւոր օրինակաց մէկը . ժենեվայի հրապարակների մէջ կարելի է տեսնել ութնամեայ երեխայք , ծըխախոտը բերաններին . միթէ լորձիւնոտ թաղանթի գրգռողութիւնն կամ բնական պահանջմունքը բաւականացնելոյ ցանկութիւնն է , որ ծխախոտի փաշթութած թերթը դնել կտայ մատաղ երեխայի բերանը . ո՛չ բնաւ . նա կուղէ չափահաս երեւիլ , եւ նորա համար կ'յաղթահարէ բնական զգուանքը , կ'մաքառի նորա հետ այնպիսի հաստատամտութեամբ , որ

լաւագոյն գործոց արժանին էր. յետ այնորիկ սակաւ առ սակաւ կգայ սովորութիւնն, եւ զգայարանաց գըրգըողութիւնն կպահանջէ բաւականութիւն. սովորութիւն՝ որ ի բարոյական պատճառէ յառաջացեալ կարմատանայ մարմնոյ մէջ. եւ այսպէս, կամքը մարմնոյ մէջ պահանջմունքներ կճնանի, որոց յետոյ եւ ինքն կհպատակէ:

Անցնենք յատկապէս եւ բարոյական սովորութեանց. մեք ունիմք այնպիսի հակամիտութիւններ, որ սեպհական են մեր բնութեանն. եւ համապատասխան մեր խառնուածոյն. սա ապացոյց է մարմնոյ, բարոյականութեան վերայ ունեցած ազդեցութեան. սակայն յայտնի է, որ մեր հակամիտութիւնները կզօրանան, եթէ հետեւիմք նոցա, եւ կթուլանան, եթէ մաքառիմք հետերնին. նայելով բարոյական ազատութեան ո՞ր աստիճանի ազդելուն կամ կարողութիւն ունենալուն: Այսպէս՝ բարկութիւն, եռանդ, համեստութիւն, տաժանութիւն, եւ նոցա ճիւղերը, բնութեան յառաջացրածներն են, բայց կամաց դրօշակին ներքոյ են. երբ կամքը կհաճի եւ սեղիք կտայ, հակամիտութիւնքը կզօրանան, երբ կներհակէ, կտկարանան:

Խստասիրտ մարդը իւր կամաց մի գործողութեամբըն չի կակղի. բայց կարելի է հաստատել, թէ այն՝ որ իւր կրիցը կհպատակէ, եւ այն՝ որ կմաքառէ եւ կիշխէ նոցա, երկոքին հաւասարապէս մի չափ ունին եւ մի կշիռ. Ի՞նչպէս հասկացնենք այս խօսքերն. բնական հակամիտութիւնք կթուլանան կամ կզօրանան

համաձայն հաճութեան կամաց. աստի ինչ պիտի եզրակացուի. այն՝ որ կամաց հաստատուն ներգործութիւնն կարող է իշխել մարմնոյ ձգտմանց: Ամէնքն եւս կասեն, որ դէմքը բարոյական կենաց հայելին է. թէեւ չէ կարելի դատել զմարդիկ ընդհանրապէս երեսաց պատկերներովը, սակայն ինչ ինչ դէպքերի մէջ ստիպուած մէջ կբերեմք գիմաց գծագրութիւնը. եւ կասեմք. ահա համեստութիւն, ահա տփնէութիւն, ահա անկեղծ մարդ եւ ահա խարդախ. գուցէ գիտութիւնն մեծ յառաջադիմութիւններ ցոյց տալով, մեր մարմնական կազմուածոյ ներքին մասանց մէջ կբանայ այն ձգտմանց նիւթական հետքը, զորս մեք կկարծեմք տեսնել մարդոյ երեսի վերայ. եթէ բժշկականութիւնն կատարելութեան հասած լինէր, գուցէ բժիշկները դին կտրատած ժամանակ, կգտնէին նորա մէջ մարմնոյն կեանք տուող հոգեկան կեանքը. կնշմարէին հոգւոյ բնական եւ սկզբնածին ձգտողութեանց հետքը. կգտնէին նոյնպէս եւ հոգւոյ ինքնագոյ գործունէութեան նշաններն եւ շարժառիթն. թուի թէ մեր գոյութեան բոլոր գաղտնիքը պիտի մեր հողանիւթեայ զանգուածոց մասանց մէջ գծագրուած լինին: Մեր մարմնոյ գրութիւնն յայտնի բան է մեր ծննդեան արդիւնքն է. բայց ոչ պակաս քան զայն, եւ կամաց գործադրութեանն:

Այսպէս ահա, մարմինն եւ հոգին անձուկ միաւորուած են. եւ նիւթականութիւնն ի զուր կխորհի այս անհերքելի ճշմարտութեան մէջ գտնել ինքեան

նեցուկ եւ տեղի ընդդիմադրութեան . մեր անձին
 միութիւնն բաղկացած է ի հոգւոյ եւ ի մարմնոյ .
 բայց այս միութեան մէջ կերեւին երկու տարբեր զօ-
 րութիւնք , փոխադարձ ներհակութեան ընդունակք ,
 երբեմն մարմինն կնեւործէ . եւ հոգին կամ կհա-
 մաձայնի , կամ կընդդիմանայ . երբեմն հոգին կնեւոր-
 ծէ , եւ մարմինն կամ կհնազանդի , կամ կվրդովուի .
 եթէ կամքը տեղի տայ ամենայն հակամիտութեանց ,
 եւս եւ ամենայն անկանոնաւորութեանց մարմնոյ , մար-
 դը սակաւ առ սակաւ կնուստտանայ . եւ մինչեւ անբա-
 նից կարգին կհաւասարուի : Հիւանդագին դրութեան
 մէջ , մարմնոյ խանդարումն կարող է եւ միտքը խան-
 դարել , ու ոչնչացնել ժամանակաւորապէս բարոյա-
 կան պատասխանատուութեան զգացումն . կանցնի հի-
 ւանդութեան տագնապը , եւ հոգեկան կարողութիւնն
 ամբողջութեամբ կնորոգուի . վասն զի նորա կանո-
 նաւոր ներգործութեան կարեւոր գործիքները կը-
 կազդուրուին . այսպէս , երբ մարմինն մօտեցած է կոր-
 ծանման , երբոր երկարատեւ հիւանդութիւնն կհա-
 սուցանէ օրհասական բաժանման , այն ժամանակ հո-
 գին կենդանի եւ անհամեմատ լուսով մի կըլուսաւորուի .
 այնպէս , իբր թէ նա արդէն ուրիշ կենաց մէջ մուտ
 գործեց . պէտք չէ հարցանել տարապայման մտօք . ո՛ր
 կվերջանայ մարմնոյ կենդանութիւնն , եւ ո՛ր կսկսի
 հոգւոյ կենդանութիւնն . այդտեղ չկայ ո՛չ սկիզբն ո՛չ
 վախճան . մարդն է միանգամայն եւ հոգի եւ մար-
 մին , եւ սոքա մեր կենդանութեան ամենայն դրու-

Թեան մէջ կպատկանին գիտողութեան . իսկ հոգին իւր մաքուր էութեան մէջ, ոչ միայն չի յայտնուի ուրիշ հոգւոյ, այլ եւ ո՛չ իւր իսկ համար երեւոյթներ կյառաջացնէ . այս հոգին է . իսկ մարմինն առանձնացած կամ բաժանուած ի հոգւոյն, ոչ թէ մարդ է, այլ դէ . բայց թէ հոգին եւ մարմինն, թէեւ խիտ անձուկ իսկ միաւորուած իրարու հետ, ըստ երեւութին զանազան են, եւ կարող են մաքառել եւ դէմ գնել մէկ մէկու, ուրեմն անտեղի է տալ դոցայն միութիւնն, որոյ մէջ կկորչի եւ կկիչանայ վեհագոյն սկզբան կամ տարեր ինքնագոյութիւնը, ինչպէս կձեռնարկէ նիւթականութիւնն . եւ այդ ձեռնարկութիւնն ներհակ է առողջ բանականութեան :

Մինչեւ այստեղ ջանացինք մտաց վերլուծութեամբ ստուգել այն, որը որ անմիջական գիտողութեամբ ամենին ալ շատ կամ սակաւ յայտնի է . այժմ մեզ հարկաւոր է մտնել յատկապէս գիտութեան սահմանը, առանց դպրոցական վերացական խօսքերի դիմելոյ : Գիտութիւնն ուսուցանելով մարդոյ մէջ գտնուած բնական եւ բարոյական տարերց ներքին միութիւնը, ցոյց կտայ թէ մարմնոյ ո՞ր կարողութիւնը կհամապատասխանէ մտաց եւ բանականութեան ներգործութեանց . գիտութիւնն ցոյց կտայ թէ ջլային գրութիւնն է գլխաւոր գործողը կենսական աճեցման, եւ այդ գրութեան կեդրոնն է « ուղեղ » կոչուածը, ուրտեղ կհանգչին գործարանի վերայ եղած բարոյական ներգործութեան սկզբնաւիթքը . ուրտեղ

քնակետղ կստանան եւ արտաքին տպաւորութիւնքը :
 Բնախօսութիւնն դեռ շատ մեծ դժուարութիւններ
 կկրէ այս մասին : Տակաւին իսկապէս՝ յայտնի չէ, թէ
 երբոր զոր օրինակ մեք լուսոյ կամ հնչման տպաւո-
 րութիւն կստանամք, ինչ կհանդիպի ջրաց ծայրերին,
 ինչ կանցնի երկար ջրին մէջ, եւ ինչ ուղեղի նիւ-
 թոյ մէջ : Յայտնի չէ նոյնպէս, ինչ դրութեան մէջ
 կգտնուի ուղեղն այն վայրկենին, երբոր շարժողու-
 թեան սկզբնառիթը կամքը կլինի. գուցէ քանի մի
 ուսեսալք այդ երեւութից բուն առիթները տեսաբա-
 նեն. բայց քանի որ նոցա տեսաբանութիւնն իւրեանց
 անձնական կարծեաց վերայ կկայանայ. չի ընդունուի
 դեռ մեծ համարմունքով իբրեւ գիտութիւն : Համա-
 րենք թէ անցած ենք քանի մի դար յառաջ քան
 զայժմու ժամանակս. ձգենք թէ բնախօսութիւնն
 հասել է իւր այժմեան խնդրածին. այսինքն կհասկա-
 նայ թէ ինչն է սկզբնառիթն ջրային դրութեան վե-
 րայ եղած տպաւորութեանն, եւ կամաց ներգործու-
 թեանն : Դիցուք թէ համաձայն հին տեսականութեան,
 մարդոյ մէջ յայդպիսի դէպս կյուզուի առանձին հե-
 ղանիւթ մի. կամ ըստ արգի գաղափարաց՝ այդ տը-
 պաւորութիւնքն եւ կամաց ներգործութիւնն են ե-
 լեքտրիքական կամ քիմիական երեւոյթներ. թող
 մինչեւ անգամ այսպէս եւս ասենք, թէ այս ինչ ըզ-
 գացման, այս ինչ մտածողութեան, այս ինչ ցանկու-
 թեան, կհամապատասխանէ այս ինչ ցնցումն երա-
 կաց, այն ինչ շարժումն ելեքտրիքականութեան, կամ

այս ինչ միաւորութիւն փոսփորի⁽¹⁰⁾ : Այսպիսի ուսումնական գիւտերով, (դիցուք թէ եւ ճշմարիտք) միթէ կբարուողութի նիւթականութեան գրութիւնը. — ոչ բնաւ :

Գիտութիւնն խիստ պարզօրէն ցոյց կտայ իրարմէ միանգամայն տարբեր երկկարգ ներգործութեանց ներքին շաղկապը . իսկ նիւթականութիւնն կձեռնարկէ . « այդ ներգործութիւնք ըստ որում անձուկ միաւորուած են մէկ մէկու հետ , հետեւաբար երկոցունց բնութիւնն եւս մի է . միտք , զգացումն , կամք , ասածներդ յառաջ կգան նիւթական գործարանի յայտնի դասաւորութենէն , ուրեմն այդ ամէնը յատկութիւն կամ արգասիք են նիւթոյ » : Այստեղ իմաստակութիւնը⁽¹¹⁾ կմնայ միեւնոյն . ընդհանուր մտածողութեան սահմանէն գիտութեան սահմանն անցնելով, ամենեւին չի փոփոխուի . ահա նորա սեպհական դատողութիւնը . « երկու յայտնի ներգործութիւնք կկատարուին փոխադարձ միաւորութեան ներգաշնակութեան մէջ . հետեւաբար ոչ թէ երկու , այլ մի ներգործութիւն է » . փորձեցէք այս ձեռնարկութեանէն հանել քանի մի գրութիւն , եւ կտեսնէք նորա զօրութիւնը : Կաբանիս անուն բժիշկ փիլիսոփայ մի յանձն առաւ ասել մինչեւ անգամ . « ուղեղն է որ կըստեղծէ միտքը , ինչպէս ստամոքսը կմարսէ կերակուրը » . ուղեղը կպատրաստէ միտքը . յայտնի է ինչ կնշանակէ պատրաստել կամ ստեղծել . այդ այնպիսի գործողութիւն է , որոյ զօրութեամբ մասնը արեան կոյտէն

կպատրաստէ նշանաւոր հեղանիւթ, կենաց պահպանութեան կարեւոր. երբոր կասեն մասնը կպատրաստէ հեղանիւթ, կարող էք տեսնել կամ գոնէ երեւակայել արեան հոսանքը կամ շարժողութիւնը գործարանի մէջ, որոյ մի մասն անտի կյօրինուի եւ կստանայ նոր կերպարան եւ նոր յատկութիւնք. այս երեւոյթը իւր բոլոր ամբողջութեան մէջ միեւնոյն է. կսկսի եւ կվերջանայ արտաքին ու զգայական գիտողութեան սահմանի մէջ. բայց երբոր կասեն, կկատարուի այս ինչ բնական կամ քիմիական գործողութիւն, եւ անտի կստեղծուի կամ կպատրաստուի մըտաւոր կարողութիւնն, այսինքն ճշմարիտ կամ սուտ մտածողութիւն, բարի կամ անբարի ցանկութիւն, կամաց ներգործութիւն, չզգանք որ այդտեղ նոյնքան չարաչար գործածուած են բառերը, որքան եւ միտքը: Բնախօսներն գիտութեանց ամենաշահաւորներէն մէկը կլիաստակեն. թող մնան իւրեանց սահմանի մէջ, եւ աշխատանաց գործ շատ կայ նոցա համար. իսկ երբ կերեւակայեն, որ ամենայն ինչ ոչ միայն նիւթական, այլ եւ հոգեկան սկզբունքը բացատրելոյ իրաւունքը վճռողաբար ինքեանց տուած է, կսխալուին եւ միայն այս կշահուին, որ բնականի եւ բարոյականի բացատրութիւնը կխառնեն մէկ մէկու եւ կպղտորեն. կանցնին իւրեանց խնդրոյ սահմանէն, չփոփոխելով նորա էութիւնը:

Դառնամք այժմ դէպ ի փիլիսոփայութիւնն.

Այստեղ չպիտի յառաջ բերեմք բնական եւ բարո

յական ներգործութեանց խակական զանազանութեանց ապացոյցներ. ապացոյցներ՝ որք կճնանին մեր մարմնոյ եւ հոգւոյ վերայ ունեցած հասկացողութենէն, աշտինքն է; զի մարմինն կըմբռնեմք իբրեւ տարածեալ, եւ հոգին իբրեւ անբաժան. եւ դարձեալ, նիւթն անանձնիշխան կամ անինքնակամ, եւ հոգին տարր անձնիշխան կամ ինքնակամ: Այս ապացոյցներն վաղու ուրեմն յայանի են. այնպիսեաց վերայ ուշագրութիւն դարձնենք, որք այնքան յայանի չեն. նիւթականութեան աղբիւրներէն մէկն է բաղագրութիւն յատկութեանց մարմնոց, որք նկատելի են ինքեանք յինքեանս եւ իւրեանց յատկութեանց մէջ զգացող բանական էակին: «Նիւթն՝ կասեն. յառաջ կբերէ վեհագոյն կարգի երեւոյթներ. ինչպէս՝ լոյս, ջերմութիւն, հնչումն. միթէ չէ կարողեւ գործարանի ընտիր ու պատուական մասին մէջ ծնանիլ վսեմ երեւոյթներ, այն է միտք եւ զգացումն». ինչ կպատասխանէ սմա բնախուզութիւնն, նոր գիւտոց օգնականութեամբ. կասէ որ՝ նիւթոց կտամք ինքեան չպատկանած ներգործութիւնները միայն նորա համար, որ սուրբաբար հասկանալ կարողանամք. բացատրենք ասածներս. ինչ հնչումն կմնայ, եթէ լսելիքը խանգարուին. բնախօսներն պիտի ասեն. «միթնուրտական օգոյ երբուամն. ինչ լոյս եւ գոյն կերեւին մէջտեղ, եթէ տեսանելիքը խանգարուին. դարձեալ բնախօսներն պիտի ասեն. էփիւր ասացեալ ամենանրբին հեղանիւթի երբուամն. ուրեմն աստի կհետեւի,

որ երաժշտութիւնն իւր բոլոր մասամբք, լուսոյ փայլը, զմայլեցուցիչ գոյնը, ամէնն են երեւումն, այսինքն շարժումն. այս շարժմանց, եւ զգալոյ ու հասկանալոյ ընդունակ էակաց մէջ, կայ սքանչելի ներգաշնակութիւն, գազանիք արարչագործութեան. եւ առաւել ճիշդը խօսելով, կասեմք որ արտաքոյ այդ ներգաշնակութեան, չկան ուրիշ յատկութիւնք նիւթոյ :

Եթէ ասեմք, թէ չլինէին շնչաւոր եւ զգացող էակներ, տիեզերքը իւր սքանչելիքը յերեւան կհանէր եւ առանց նկատողաց, եւ արարչագործութեան ձայնը առանց մէկի լսելի լինելոյ երկինք կհասանէր, բնականապէս արգեօք խորհած կլինէինք. լսելիքը չըլինին, հնչումն չկայ. տեսանելիքը չլինին, լոյս չկայ բնաւ. էփիրը կշարունակէր այն իւր շարժումն, եւ յառաջ կբերէր նոցա բոլոր բնական ներգործութիւնքն. բայց գոյն եւ լոյս ասացեալքդ չէին կարող լինել. կլինէր միայն հազարանուեան մեքենական կազմուած, մօտեցող եւ հեռացող հիւլէից անդադար շարժումն, եւ առաւել ոչինչ :

Ժամանակակից գիտութիւնն տակաւին կճգնի գըտնել այս նիւթական շարժման, եւ զայն պահպանող ու կառավարող յարատեւ օրինաց մէջ, բնութեան ամենայն երեւութից հաւաստի բացատրութիւնները. ուրեմն ի զուր կմտածեն մարմնոց ամենանուրբ յատկութիւններէն աստիճան կապել, ի մարմնոյն դէպ ի հոգին անցանելոյ համար. նիւթն ունի այս յատկու-

Թիւնները . բայց ո՞վ կօժանդակէ նմա արտայայտել կամ յերեւան հանել զոյնս, Թէ ոչ բանական զգացող էակը . ասել է, եթէ վերջինս չլինէր, եւ նիւթըն այս յատկութիւնները չպիտի ունենար : Ապա եթէ կամիք ասացէք, Թէ նիւթը կճնանի միտք եւ կամք . դիցուք Թէ այնպէս է . բայց ինչ եղանակաւ եւ միջոցաւ, եթէ ոչ ինչպէս ասացինք, բանական եւ ազատ էակի հաճութեամբ եւ զօրութեամբ, ըստ որում նիւթն ներդաշնակութիւն ունի բանական եւ ազատ էակին հետ, այսինքն հոգւոյ . այո՛, մեր հոգւոյ եւ մարմնոյ մէջ այնպիսի ներդաշնակութիւն կայ, որպիսի՝ օգոյ շարժման եւ հնչիւնի զգացման մէջ, որպիսի՝ էփիրի երբեման եւ գունոց յառաջագայութեան մէջ :

Վերջապէս եթէ եւ ներհակ ընդհանուր մտածողութեան կամ անմիջական հասկացողութեան հաստատուի իսկ միութիւն մարդկային բնութեան, դարձեալ նիւթականութիւնն մեծ հաստատութիւն չէ կարող գտանել : Յայտնի է որ մեք ունիմք մարմին . բայց եթէ քննենք ինչ է մարմինն ինքն յինքեան, այնպիսի դժուարութեան կհանդիպիմք, որ շուտով յանձն կառնումք խոստովանել, Թէ մեր՝ մտածող, զգացող, ցանկացող հոգւոյ վերայ ունեցած գաղափարը, մեր գոյութեան հետ անձուկ միաւորուած նիւթոյ վերայ ունեցածէն շատ պարզ եւ յայտնի է : Մեք սովորաբար կկարծեմք Թէ արտաքին առարկայքը լաւ գիտեմք քան զմեզ ինքեանս : Մարմինն շատ լաւ կիմանամք, քան Թէ հոգին . բայց ինչո՞վ, — ոչ այլ

իւիք, թէ ոչ նորա մեր վերայ ներգործած տպաւորութեամբք: Քանի մի փիլիսոփայք անցնելով այս մըտածողութենէն՝ ասացին. — մարմիններն գիտեմք միայն նոցա վերայ ունեցած գաղափարաց օժանդակութեամբ. եւ ջանացին ցոյց տալ որ՝ եթէ այդ գաղափարաց էութիւնն եւս առանձնապէս հաւաստի լինի, դարձեալ նոցա համապատասխանող մարմնոց էութիւնն ոչ այնքան սնկասկած: Բայց մեզ հարկ չկայ խորամուխ լինել սոյնօրինակ վերացականութեան մէջ:

Դառնամք այժմ դէպի բայոյական խոստովանութեան վկայութիւնն: Նիւթականութեան եզրակացութեան համեմատ, կամքը զրկուած է ամենայն սկզբնաւորութենէ, ամենայն ազատութենէ, եւ հետեւաբար ամենայն պատասխանատուութենէ. եւ է միայն ծառայ գործարանի. յիրաւի մեր խնդրոյ կարի նշանաւոր մասն է այս:

Եթէ նիւթականութիւնն հիմն ունի, պիտի նոյն հիմն հաստատուած լինի մեր՝ « Բարւոյ եւ պարտուց » վերայ ունեցած բոլոր գաղափարաց փաստից վերայ: « Կանոն, օրէնք, պարտաւորութիւն » միայն ազատ էակի համար են. եթէ ի մեզ կայ ազատութեան սկզբունք, ապա ուրեմն նիւթականութիւնն կսխալուի ամէն ներգործութեան ազատութիւնը նիւթոյ ազդեցութեան տակ քցելովն. ճշմարիտ է, հոգին շատ անգամ գործարանի օրինացը կհսպատակէ, բայց խնդիրն այս տեղ է, թէ կարելի է հաստատել այս հպատակութիւնն անպայմանաբար. եւ ասել թէ այլ-

ազգ ամենեւին չ'լինի. մեր հասկացողութիւնն լիակատար իրաւունք կտայ մեզ պնդելոյ որ բնաւ եւ երբէք պատասխանատու չեմք մեր գործոց համար: Միթէ մեր բարոյական խոստովանութեան վկայութիւնն, մեր զգացմանց վկայութենէն տւելի կասկածելի եւ անհաւատարի ինչ է. եւ մանաւանդ, այդ խոստովանութիւնն, նիւթապաշտութեան կարծիքներէն պակաս ստուգութիւն ունի: Այս խօսքիս հաստատութեանն մի օրինակ բերելով բաւականանամք. որովհետեւ մի օրինակն իսկ, ալլատ գործողութեան մի ապացոյցն եւս կարող է ցրել յայտ յանդիման նիւթականութեան վարդապետութիւնն կամաց անձն-իշխանութեան կամ անինքնակամութեան համար: Օրինակի ազգաւ, այս ինչ խոհեմ եւ բարի մարդը բուռն կրից է ենթարկուած. այսինքն տեղիք է տուել մարմնական փորձութեանց. ջանացէք համոզել զինքն, որ չմեղադրէ յանցանաց մէջն իւր անձն, հաւատացնելով թէ այդ միայն իւր կազմուածոյ անխուսելի հետեւանքն է. հասկացուցէք նմա, թէ բնախօսութեան փաստերին համաձայն, նա պարտաւոր էր գործել զայն. հասկացուցէք, թէ յիմարութիւն է բնութեանն հակառակիլ, եւ թէ՛ եթէ տրամի եւ նեղսրտի իւր յանցանաց վերայ, միեւնոյն է թէ կնեղսրտի գեաին անկանող քարի, եւ վերուստ ի վայր վազող ջրոյ վերայ. վասն զի երկուքն եւս բնական են. գուցէ թէ այդ մարդը խիստ վշտացած եւ զարհուրած լինելով իւր յանցանքէն, ուրախ լինի ձեր խօսքերով թէ թեւացնել իւր գրութիւնն. իսկ ձեր առա-

ջարկածներն, զորս կհիմնէք նորա ազատութեան ուրացման վերայ, ոչ կթուլացնեն եւ ոչ կմեղմեն նորա յանցանաց ծանրութիւնն. եթէ նորա սիրտը դեռ կրտրուիէ որ եւ իցէ ազնիւ զգացման ազդեցութեամբ, եթէ չկամի իւր բարոյական կենդանութեան արժանաւորութիւնն ուրանալ, ամենեւին յանձն չառնուիւր անձին ստգտանաց հետքը կորուսանելոյ համար՝ անբանի կարգը մտնել. այլ յինքն կժողովէ իւր սեպհական արժանաւորութեան զգացմունքը, յուշ կառնէ ձեզ, որ ինքն մարդ է, եւ իւր ներքին վշտի յուզմունքը կճնանին խոստովանութենէ, եւ թէ, եթէ ինքն կամէր, կարող էր ընդդիմագրել փորձութեանն. կմերժէ ձեր նուաստացուցիչ արդարացումն, ու առաւել լաւ կընտրէ համարել զինքն մեղաւոր, քան նուաստացուցանել իւր անձն:

Այսպէս է ահա խղճի ձայնն. խիղճը, որոյ արտայայտիչ է ընդհանուր մարդկային մտածողութիւնը, կբողոքէ ընդդէմ նիւթականութեան, նաեւ մարդկան սրտին մէջ, որք զայն կքարոզեն:

Նկատեցէք նիւթակրօնների գործնական փորձերը, որք առաւել յայտնապէս կտեսնուին նոյնակրօն բրժիշկիների մէջ. գիտէք ինչպէս կվարուին սոքաչքաւականանալով դեղորաներով, մէկ հիւանդին խորհուրդ կտան տպաւորութեանց ազդեցութեան հետ շատ չմաքառել, միւսին կպատուիրեն զօւարթ լինել, չընկղմուիլ իւր անձին առանձին մտածողութեանց մէջ, եւ դէմ գնել մտաց այն կարծեաց եւ

գաղափարաց, որք ճշմարտութեան եւ բանականութեան սահմանէն դուրս կգան: Ի՞նչ է այս, հիւանդի անկողնոյ մօտ կատակախաղ. այս իմաստուն խորհուրդները որո՞յ կ'տրուին, նիւթոյն արդեօք, ոչ այստեղ նիւթակրօնը կգառնայ դէպ ի բանական եւ անձնիշխան զօրութիւնը. զորն որ չէ կարող ուրանալ, այլ գիտէ թէ կայ, ինչպէս իւր մէջ, նոյնպէս եւ նմանեաց: Այդ նիւթակրօնն մարդ է եւ եթէ կամէր մնալ հետեւող իւր վարդապետութեան, պէտք էր նմա նորոգել իւր կարծիքը:

Քննենք այժմ նիւթականութեան փաստերը. մեք ոչ թէ պիտի ցոյց տամք, այլ պիտի լսեմք սլատմութիւնն: Աղանդը՝ որ ոչ մի ինչ կուզէ ճանաչել բաց ի մարմնոյն, բոլոր բարոյականութիւնն մարմնոյ հաճոյից կզոհէ. եւ միթէ կարո՞ղ էր այլ կերպ քարոզել. բայց դուք լսած կլինիք եպիկուրոսի համարեպիկուրոս, միանգամայն նիւթապաշտ, իւր տեսականութեանէն բոլորովին անակնունելի եզրակացութիւն հանեց. չափաւորութիւնն յամենայնի, եւ համարեա անձնուրաց բարեգործութիւնն կհամարէր արգասիք իմաստութեան, եւ միջոց երջանկութեան, իսկ ինքն կվարէր բարեկիրթ եւ խստապահ կեանք, ինչպէս հնութիւնն կվկայէ. սակայն իւր աշակերտները չմնացին այս համոզման վերայ. եւ մինչեւ այնքան տեղը հեռացան նորա շաղէն, որ եպիկուրեանց վատաբարոյութիւնն առած եղեւ: Ահա եւ ուրիշ օրինակ մի. 2,200 տարի համարեա յառաջ քան զայս, Սոկրատայ աշակերտաց մէկը (Արիստիպպոս) հիմնեց

իւր հայրենի կիրինէ քաղաքին մէջ դպրոց մի, Ափրիկէի ամանց վերայ, կարելի է ասել, թէ Արիստիպպոս նիւթակրօն էր. իրաց սկզբան հարցման վերայ քիչ ուշադրութիւն կգարձնէր, բայց բարոյականութեան վերայ ամենէն աւելի խանդարեալ գաղափար ունէր. եւ այնպիսի ձեռնարկութիւն ունի հանած, որ զմարդը կնուաստացնէ մինչեւ միւս արարածոց աստիճանին. այսքան միայն զանազանութեամբ, որ բնգունակ է արամութեան եւ ուրախութեան, որք յառաջ կգան ծննդեամբ, եւ վախճան կառնուն մահւամբ: Ահա նորին իսկական խօսքերը. « հաճոյքն են միակ բարին բանական էակի. որովհետեւ հաճոյից կատարումն է միակ իրականութիւն. պէտք է թողուլ այն ամենայն հոգացողութիւնները, զորս մեր կենաց անհասատութիւնն չ'ներէ ունենալ. պէտք չէ ներկայ աւուր ուրախութենէն զմեզ դրկել, կասկածելով թէ նա մեզ վաղը արամութիւն կպատճառէ. գուցէ եւ վայն մեռանելոց եմք»: Այսպէս էր կիրինեան դպրոցի սկզբունքը ահա եւ հետեւանքը. Հեզեզիաս անուն մէկը այդ դպրոցի սկզբունքէն հանեց հետեւեալ ձեռնարկութիւնն. « մարդը ստեղծուած է ուրախութեան համար. բայց այս կենացս մէջ առաւել վշտաց կհանգիպի բան ուրախութեան. կեանքը տրամական է եւ չի հասնի իւր նպատակին. ինչ պէտք է առնել. առաւել լաւն է որ մարդ ինքն իւր կեանքը կարճէ ». բայց իւր կարծեացն հաւատարիմ այդ գիտնականն, անձնասպանութեան հաճոյքէն հեռիմընաց, որ կարող լինի եւ զայլս համոզել դէպ ի նոյն:

Նիւթականութիւնն ունի իւր համար բարոյակա-
նութիւն, ունի եւ առանձին քաղաքականութիւն: Նո-
րաքաղաքականութիւնն ընդարձակեց Թովմաս Հոբբէս
Անգղիացի. եւ մեծ հմտութեամբ գործ դրեց, ահա
ինչպէս կգատէ նա ինքն. « օրովհետեւ մարմինն է
ամենայն ինչ, ուրեմն արտաքոյ մարմնոյ, եւ արտա-
քոյ նորա յատկութեանց, մտաց կարծածներն՝ երե-
ւակայական ցնորք են. մարդը շնչաւոր մեքենայ է .
համաձայն՝ արտաքին զգայարանքէն ուղեղին, կամ
ուղեղէն կազմուածոյ գործիքների ծայրերին հասած
տպաւորութեանց, յառաջ կգան « վիշտք եւ ուրա-
խութիւնք » կոչուած ներգործութիւնները, սքա են
միակ հիմն բարոյական ներգործութեանց. իսկ « ի-
րաւունք, ճշմարտութիւն, յանցանք, բարեգործու-
թիւն » դատարկ խօսքեր են. հիմնական օրէնքը մար-
դոյ համար, սնանիլ եւ կեալ »:

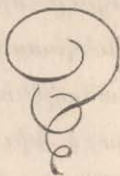
Ի՞նչպէս կձեւանայ հասարակութիւն. ընութեան
օրինաց մէջ կթագաւորէ կատարեալ հաւասարու-
թիւն. փիլիսոփայութիւնն այս հաւասարութիւնն
կհիմնէ նորա վերայ, որ տկարագոյնն՝ բարեպատեհ
Ժամանակի մէջ կարող է սպանանել հզօրագոյնն .
բայց դորա մէջ ալ չի կայանայ ո՛չ հաւասարութիւն,
ո՛չ եղբայրութիւն: Բնութեան պահանջածն է յարա-
տեւ մարտագրութիւն ընդհանուրին՝ մասնաւորի
դէմ եւ մասնաւորին ընդհանուրի դէմ. երկրի բեր-
քը, որք կարեւոր սնունդք են մարմնոյն, կռուով
ձեռք կրերուին, եւ յաղթութեան գնով կգնուին .

կերակուր զօրեղը կգտնէ » : Այժմ՝ ընդհանրական շահ, նաեւ հզօրագունից, որք կյանդգնին քան զինքեանս զօրեղագունից դէմ դնել, բայց է զի եւ ի տկարագունից կյաղթուին, այդ ընդհանրական շահն կասեմ, որ է ուղղագատ բաւականութիւնն, ինչպէս կասէ Հօբբէս, կպահանջէ խաղաղութիւն. հասարակաց գոյութեան պատճառն՝ խաղաղութիւնն է. բայց ինչպէս պիտի հասանել այդ նպատակին. ինչ հիման վերայ հաստատուի այդ ընդհանրական կարգը. վասն զի իսկապէս չկայ « իրաւունք եւ ճշմարտութիւն » — զօրեղութեան հիման վերայ » :

« Հասարակութեան ապահովութեան համար պէտք է իշխանութիւն, որ կարող լինի նորա վրդովմունքը կարճել. ուրեմն լիազօր պետութիւն հարկաւոր է, որ եւ պիտի իշխէ անձանց եւ մասաց վերայ. այդ իշխանութիւնն ամենազօրեղ պիտի լինի, եւ զայն թըւելու է անմեղանչական. երբոր պատահի վրդովումն, իշխանութիւնն պիտի ներգործէ նորա վերայ, արտաքին զօրութեամբ, եւ նա միայն կարող է փրկել հասարակութիւնն անիշխանութեան վատ ու վնասակար կռիւներէն, այն է նախեղակ մարտադրութիւններէն, որք միշտ կսպառնան եւ պատրաստ են բորբոքուելու » : Ի՞նչ է այս. քարոզութիւն հնազանդութեան օրինաց, թէ տեսականութիւն ստրկական ծառայութեան. երկիւղը զօրութեան կկարօտի, եւ զօրութիւնն երկիւղ կտարածէ : Հօբբէսի հասարակութիւնն՝ նիւթապաշտ հասարակութիւնն է, որ եւ նիւ-

Թոյն բացարձակ երկրպագութիւն տալով, իւր գո-
 յութիւնն կուզէ պահպանել: Երբոր իրաւունք եւ
 ճշմարտութիւն, միայն դատարկ խօսքեր են. երբոր
 հասարակաց համոզմունքը, միայն կոյր ամբօխի մը-
 տացածին ցնորք են, ամբօխի՝ որ կխնդրէ սրաին
 բաւականութիւն. երբոր հասարակաց մեքենայն պի-
 տի միայն թշնամութեան եւ ատելութեան տակ չար-
 չարուի, երբոր ընդհանրութիւնն կջանայ եւ կտքնի
 միայննորա համար, որ իւր կենդանութիւնն եղծումն
 կամ խոնգարումն չտեսնէ, այն ժամանակ արտաքին
 զօրութիւնն անպատճառ պիտի իշխէ ընդհանրու-
 թեան, ըստ պահանջման ընդհանրական ձայնի. վասն
 զի, ինչպէս հաւաստեալ նկատեց շօբբէս, ընդհանրա-
 կան առաջնակարգ շահուց մինն է խաղաղութիւն.
 Բայց այսպիսի խօսքերն հաստատել իբրեւ օրինաւո-
 րութիւն, անշուշտ կնշանակէ տարօրինակ կարծիք մի
 հրատարակել: Այսպէս է նիւթականութեան աշա-
 կերտի քաղաքականութիւնն. ծառն ի ստղոյն ճանա-
 չէք: Վերջ տանք մեր դիտողութեանն նիւթականու-
 թեան վերայ, յիշատակելով այստեղ Բուսսօյի անունն:
 Սորա կենցաղավարութեան մէջ շատ մոլորութիւններ
 կան. եւ սորա վարդապետութեան մէջ կտեսնուին
 քանի մի ամենայայանի ճշմարտութեանց ուրացողու-
 թիւն. բայց դարձեալ իբրեւ հեղինակ՝ մեծ համար-
 մունք ունի: Բուսսօն այնպիսի խիստ վատաբարոյ ըն-
 կերութեան մի մէջ կապրէր, ուրտեղ շատ արիա-
 սրտութիւն պէտք էր մարդոյ խօսել իւր առ Աստ-
 ւած ունեցած հաւատոյ վերայ, եւ պաշտպանել պար-

տուց հիմնաւոր զգացումն . բայց դարձեալ նա կը-
հաստատէր Աստուծոյ գոյութիւնն , հոգւոյ անմահու-
թիւնն եւ հանդերձեալ արդար գատաստանն . եւ
բարձրաձայն կբարոզէր իւր՝ դէպ ի Աւետարանն ու-
նեցած յարգանքը :

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ՅԵՐԿՐՈՐԳ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՆ.

1.) *Материализмъ, matérialisme*, նոր լատին բառ, ի լատինարէն *materia* (իր, նիւր) բառէն : Նշանակէ նիւթականութիւն, նիւթապատութիւն, կամ նիւթակրօնութիւն. անուամբ *материализмъ* նիւթապատութիւն, պէտք է իմանալ այն վարդապետութիւնն ; որ բնութեան մէջ նիւթ միայն խոստովանելով, եւ ամէն երեւոյթ կամ ներգործութիւն նորան տալով, կմերժէ եւ չի հաւատայ հոգեղէն տարեր գոյութեանն :

2.) *Газъ, gaz*, օդ արուեստական, հեղանիւթ ինչ դիւրավատ. կազ :

3.) *Механика, mécanique*, բառ յունական. մեքենագիտութիւն, մեքենական յորինուածոց հմտութիւն :

4.) *Спиритуализмъ, spiritualisme*, նոր լատին. բառ, յունական *իզմ* (բիւն կամ ուրիւն) վերջաւորութեամբ. ի լատինական բառէս „*spiritualis*“ (հոգեւոր) հոգեպաշտութիւն, հոգեմտութիւն : Այս անուամբ պէտք է հասկանալ այն վարդապետութիւնն, որ խոստովանելով միայն հոգեղէն բնութիւն, կամ հոգեւոր աշխարհ, միանգամայն կուրանայ նիւթոյ գոյութիւնն. *Спиритуализмъ, spiritualisme* բառին միտքը առաւել պարզ կհասկացուի *материализмъ, matérialisme* բառովն, իւր ներհակաւն երկուքն եւս փիլիսոփայական կարծիք կամ համոզմունք լինելով, մէկ մէկի դէմ կմաքառին. մինն բնութեան մէջ հոգի միայն խոստովանելովն, եւ նիւթն ուրանալովն, եւ միւսն ընդ հակառակն նիւթեղէն աշխարհ, եւ ամէն ներգործութեանց սկզբնառիւթ նիւթը միայն ճանաչելովն, եւ հոգեոյ գոյութիւնն ուրանալովն :

5.) *Алкоо́лъ, alcool*. Արարերէն ալքօհլ. բարկ ոգի զինւոյ, կամ ամենարարկ օղի :

6.) *Опій, opium*, ափիոն :

7.) *Темпераментъ, tempérament*, լատինարէնն *temperamentum*. կազմուած, խառնուած, բնութիւն, բնաւորութիւն :

8.) *Эфиръ* կամ *эфиръ, aether* լատինարէնն, երբ յունարէնն, ի բառէս *էթ*, (այրել, բորբոքել, տոչորել) : Այս բառովս բնալուծք կիմանան բաշող դիւրավատ իրեր, ինչպէս է ծծմբային եփիրը (կամ

եթիր) որ է ալքօհիլ եւ ծծմբային թրուութեան բաղադրութիւն. իսկ քնախոյզների իմանալովն Յօքրէ է այն ամենանըրին իրն, որ ըստ նոցա կլցնէ երկնային տարածութիւնն :

9.) Χλοροφορξ, ի յունական *խորոս* բառէն, լատինական forma (ձեւ, տեսք) վերջաւորութեամբ. քղոր, (չորք) :

10.) Φοσφορξ, phosphore. յունարէնն *φουφορου*, ի բառէս *Φου*, որ է սեռ. հոլովն *Φουτου* (լոյս) բառի, եւ *Ֆերօ*, (տանիմ) լուսակիր, լուսարեր նիւթ, փոսփոր. ըստ քիմիականաց, քափանցիկ եւ գրեթէ անգոյն մարմին, հոտը սխտորի. դիւրավառ. լինելուն համար. գործ կածուի լուցկիների վերայ :

11.) Софизмъ, sophisme, յունարէն *սօֆիզմօս*, ի բառէս սօֆօս (իմաստուն, ճարտար, փորձառու) իմաստակութիւն. սօփեստութիւն, քիւր դատողութիւն կամ ձեռնարկութիւն, ճարտարութեամբ յարմարցրած :

ԲՈՎԱՆԿԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐՐՈՐԴ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՑ

Ամէն ազգ ունի կրօն, եւ յայտնի մտածմունք ապագայ կենաց վերայ :
Յոյն Հռովմեակակաւ աշխարհ. Հոմերոսի բանաստեղծութեան մէջ յառաջ բերուած հին Յունաց կարծիքով, հանդերձեալ կեանքը կներկայացուի խիստ պղտոր եւ անբացայայտ օրինակօք . առաւել պարզ գաղափարները կձնանին դիւցաբանութեան զարգացմամբ . սակայն եւ այդ ժամանակ դիւցաբանութիւնն մարդկային մոլութիւնքը եւ ախտերը երկնից մէջ զետեղելով (յանուն ջաստուածոց) կկործանէ բարոյական կարգի ազդեցութիւնն :

Հին փիլիսոփայք կմերժեն կռապաշտութիւնն, եւ յայտնի ցոյց կըտան իւրեանց ազնիւ յոյսն անմահութեան վերայ . (ՍՈՎՐԱՏ, ԿԻԿԵՐՈՆ.) բայց յոյս նոցա խառն է ընդ կասկածանաց : Նոքա առաւել հիմնաւոր հաւատ ունէին մտածող սկզբան (տարեր) աննիւթական բնութեան վերայ . իսկ Տշմարտութեան, եւ ի հանդերձելումն վայելելիք անձնական անմահութեան վերայ՝ ոչ այնքան :

Կռապաշտից իմաստունք միջոց ջունեցան իւրեանց համոզմունքն ածանցել ժողովրդի մտաց մէջ . նոցա ամենանշանաւոր հասկացողութիւնները միայն փոքրամիւ լուսաւոր մտաց համոզմունքը եղած են :

Հին դպրոցականութեան քաղաքակրթութեան զարգացման հետոց հետեւելով, կտեսնես, որ փոխանակ կրօնական գաղափարաց հաստատուն արմատ առնելոյ, ընդ հակառակն կասկածանաց հոգին կըտարածուի առաւել քան զառաւել :

Արեւելեակաւ աշխարհ. Արեւելեան կրօնի մէջ պէտք է զանազանել ի միմեանց, սնապաշտութիւնն՝ որով զգածեալ է ամբօին, եւ կրօնի հիմնական ազնիւ մտքերը :

Կրօնական ընդհանուր աւանդութիւնն, զանազան մտացածին ձեւերով կհաստատէ ուրիշ կեանք յետ մահուան . (դրախտ եւ դժոխք, հոգեփոխութիւն). բայց այդ ժողովրդական երեւակայած ձեւոց ներքոյ ծածկուած է անյոյս վարդապետութիւն :

Պրահմական կրօնն կքարոզէ, որ անձնական առանձին կեանքը չար է, եւ թէ իմաստնոյ վեհագոյն ցանկութեանց նպատակն եւ սահմանն պիտի լինի, հոգւոյ՝ տիեզերաց անըմբռնելի եւ անհաս սկզբան մէջ Թաղուիլն անհետանալն :

Սաքիամուսուկոյ հիմնած Պուտտականութիւնն, Պրահմական կրօնէն հերձուած է, եւ կհաստատէ հոգեփոխութիւնն, որ ժողովրդական կարծիքն էր. բայց իւր հետեւողաց կտայ ամենավսեմ յոյսն «նիրվանա»: Այս բառը ըստ ոմանց կնշանակէ իսպառ անձնագոհութիւն. (կարծիք Պտերճոնի) իսկ ըստ ոմանց՝ անձին բոլոր պահանջմանց կամ հակաժխտութեանց խստմբեր ընդդիմադրութիւն. (կարծիք ուրիշ ուսելոց):

Թուի թէ Չինաց հին կրօնն կխոստովանէր հոգւոյ կենդանութիւն. ըստ որում այս վարդապետութեան հետքը կտեսնուին կրօնական սովորութեան մի մէջ. այն է երկրպագութեան մեռելոց. բայց Կոնփուկիոսով զարգացումն առած կրօնն շատ կամ սակաւ ջնջել է ապագայի յոյսն: Ամենահին յիշատակարանաց մէջ կտեսնուին, որ եղած է հանդերձեալ կենաց գաղափարին հետ, եւ գաղափար անմահութեան մարդկային այնպիսի գործոց, որոց ազդեցութիւնն կտեսէ երկրիս վերայ:

Արեւելեան կրօնից հիմն՝ «համաստուածութիւն» է. փի խոփայական դատմամբ, համաստուածութիւնն խիստ տարբեր է նիւթակրօնութենէ. իսկ կրօնական դատմամբ, միեւնոյն նշանակութիւնն եւ միեւնոյն հետեւանքն ունի. վասն զի ուրանալով մասնաւորի առանձին կենաց շարունակութիւնն, եւ գրեթէ իսկութիւնն, կեղծուի եւ բարոյական պատասխանատուութիւնն:

Յունական եւ Արեւելեան մտաց միմեակնց հանդիպիլն. Պատմութեան մէջ, Աղեքսանդրեան դպրոցն կերեւի իբրեւ արդիւնք փորձոյ միաւորութեան Արեւելից եւ Արեւմտից, կրօնի եւ փիլիսոփայութեանն: Այս փորձոյ եւ ճգանց արգասիք, եղեւ համաստուածեան վարդապետութիւն, որ Արեւմտից տուաւ Պրահմական եւ Պուտտական հասկացողութիւններ եւ համոզմունք.

Այսպէս ուրեմն, պատմութիւնն յամէն կուսէ ցոյց կտայ զանազան հետք հաւատոյ դէպ ի ապագայ կեանքը. բայց այդ հաւատը կերեւի կամ աղօտացած թեթեւամիտ սնտոփապաշտութեամբք, կամ պղտորուած փիլիսոփայական կարծիքներով, որ սկիզբն արար կրօնն մաքրելոյ, բայց վախճան առաւ զայն կործանելովն:

Կերեւի Աւետարանն. Աղեքսանդրեան դպրոցը միացրած իւր հետ Յունական եւ Արեւելեան փիլիսոփայութիւնն, պատերազմ տուաւ Աւետարանի դէմ. Աւետարանն միայն հաստատեցաւ երկրի վերայ, եւ նորա հետ թափանցեց ամենայն կարգի հասարակութեան մէջ կենդանի եւ մաքուր հաւատ դէպ ի անմահութիւնն. Աւետարանի կարեւորութիւնն, զմեզ զբաղեցնող հարցման վերաբերութեամբ՝ չէ միայն պատմական: Մեր ժամանակի գիտնականք, կտրելով քրիստոնէական հաւատոյ եւ նորա ազդեցութեան հետ եղած ներքին միաւորութեան կապը, կուրանան հանդերձեալ կեանք:

ԵՐՐՈՐԴ ԸՆԹԵՐՅՈՒԱՅՔ.

Մ Ա Ր Դ Կ Ա Յ Ի Ն Մ Տ Ա Ծ Մ Ո Ւ Ն Ք

Մարդկութեան ձայնը հաստատուն ապացուցութիւն է նիւթականութեան դեմ. Ի՞նչ է բոյոր կրօնից հիմն. Յունական դիւցարանութիւնն. Հոմերոսի „Ողիսսէսն“ . Եւրիպիդեայ „Իփիգենիայն“ . Հին փիլիսոփայութիւնն ինչպէս կրնողունէր դիւցարանութիւնն. Սոկրատ . Կիկերոն . Հիմնական մտածմունք Յոյն — Հռովմեական փիլիսոփայութեան, հանդերձեալ կենաց վերայ . Արեւելեան կարծիքներն նոյն կենաց վերայ . Պրահմական կրօն, հոգեփոխութիւն . Պուտտականութիւն . Կեանք Պուստայի եւ վարդապետութիւն նորա . Կոնփուլիոսի կրօնը . Արեւելից եւ Արեւմտից միաւորութիւնն . Աղեքսանդրիայի փիլիսոփայութիւնն . Քրիստոնէութիւն :

ատ օրինակներ բերինք ընդ գէմ նիւթա-
կրօնութեան, բայց ամենէն անհերքելին՝
մարդկութեան ձայնն է : Մարդը գտնուե-
լով օրօրոցի եւ գերեզմանի մէջ տեղը՝ միշտ ուզղեց
իւր հայեացքը այս անձուկ տարածութեան եզեր վե-
րայ, միշտ զգաց որ այստեղ, այս մութն բանտիս
մէջ, շնչելոյ օդ անգամ գրեթէ չի գտնի : Եթէ
այսպէս է, չունիմք ուրեմն իրաւունք հարցնելոյ
նիւթակրօններին « ո՞վ ասաց ձեզ, որ իբր թէ մարդ-
կային ճակատագիրն փակուած է օրօրոցի եւ գերեզ-
մանի մէջ տեղ . ուստի իմացաք, իբր թէ ծնունդն է

խսկական սկիզբն, եւ մահն իսկական վախճան»։ Մարդկութիւնն միշտ ունեցել է ուրիշ համոզմունքներ. նա միշտ մտածել է եւ մանկան խանձարուրի վերայ եւ ակեւորի գերեզմանի, եւ մինչեւ ցայժմ իսկ իւր համոզմանց վերայ պինտ կացած է. ու գիտութիւնն ալ գեռ չէ գտել այնպիսի ապացոյց մի, որ կարող լինէր իրաւամբ գզրգել նորա համոզմունքները։

Ամենայն կրօնից հիմն է որոշել իրաց ներկոյ կարգաւորութեան վեհագոյն կտրգն. իսկ կրօնական համոզմունքներ կհանդիպին ամենայն ուրեք, ուր միանգամ կգտնուին մարդիկ, թէ կիրթք եւ զտրգացեալք, թէ անկիրթք եւ անկատարք, եւ ամէն կարգի մարդոց մէջ կբարձրանայ հարցումն ապագայի վերայ, որ եւ դարձեալ ամէն տեղ կգտնէ իւր ստատասխանն, միայն այս պատասխանն զանազանակերպ կլինի, կախումն ունենալով մտաց զանազանակերպ զարգացման աստիճաններէն. եւ կբուրէ այն քաղաքականութեան հոտը, որոյ մէջ ինքն ծնունդ է առել. զոր օրինակ՝ Հիւսիսային Եւրոպայի նախնի պատերազմասէր բիրտ բնակիչք, հանդերձեալ երանութիւնն կներկայացնէին իւրեանց մտքին բարբարոսական արիւնարբու ախորժակին համեմատ. այն է կըհաւատային թէ պատերազմի մէջ մեռած զինուորները կերթան Օդենի արքայական պալատն, եւ այնտեղ իւրեանց թշնամեաց գանգուլն ջուր կարող են խմել։

Շատ հետաքրքրական կլինէր մանրախուզել ազգաց հանդերձեալ կենաց վերայ ունեցած վարդապետութեան պատմութիւնն, որ է ընդարձակ նիւթ, բայց

մտադիր չլինելով այդ ամէնը այստեղ ժողովել, միայն դոցա վերայ թեթեւ տեսութիւն մի պիտի առնեմք, որ մեր նպատակին խիստ կարեւոր է :

Ամենէն յառաջ ուշադրութիւն դարձնեմք Յունական քաղաքակրթութեան առաջին ժամանակաց, այն է բուն ծագման վերայ, որ նշանաւոր ազդեցութիւն ունեցաւ եւ մեր սեպհականի վերայ : Աչքէ անցնենք Հոմերոսի բանաստեղծութիւնն, եւ կտեսնեմք որ նոցա մէջ կխօսուի ապագայ կենաց վերայ, գիւցազն Ոգիւս կցանկայ խօսակցիլ մեռելոց հետ, իւր սրովն փոս կփորէ, եւ կլնու զայն արեամբ զոհից . գունաթափ ստուերները հնազանդելով գիւթական գաղտնի զօրութեանն մէկը միւսի ետեւէ կգան, եւ ճաշակելով սեաւ արեւէն, կսկսին խօսել . նոցա մէջ գիւցազն կճանաչէ իւր մայրն, զոր ինքն կենդանի թողած էր յիթակէ, եւ կհարցանէ մօրէն .

- » Այլ ադէ ինձ, ասս մայր իմ, պատմես այժմէն ինձ ողջոյն,
- » Զիմրդ գքեզ առ յօրնասիդ, երկայնածիգ քուն մահուն .
- » Արդեօք յերկամ ժամանակաւ, դու ծիրեցար ի յախտին,
- » Թե Արտեմիս աղեղնահարն, յանկարծ հար քեզ գիրգ փքին » :

Ստուերն կպատասխանէ .

- » . . . Այլ քո անձուկն, եւ բարբդ արգոյք, ո՞վ իմ ազնիւ Ողիսէ,
- » եւ հոգս գքեն, զիս գրկեցին քաղցր կենացս արեւկ .
- » Նա զայս ասեր, եւ իմ անդուստ խորհուրդք սրտիս տապիւն,
- » Ո՞վ քե լինէր, ինձ գիրկ ընդ խառն, ունել զմօրս գհոգին .
- » Երիցս ի նա, դիմեալ անձկով, սիրտ իմ փարել փափագէր,
- » Երիցս լիմոց, ել ի ձեռաց, իբրեւ երագ եւ ստուեր .
- » Ցաւ սաստկութեան, հարաւ ի սիրտս, յոգոց հանեալ բարբառիմ :
- » Մայր իմ ընդէր, խոսես յինէն, եւ ոչ լնուս զանձուկն իմ :
- » Թոյլ տո՛ւր գրկեալք, եւ ի դժոխս յագուրտ տացոյք մեր սզոյն .
- » Մայր իմ արգոյ, կրկնեաց . « Աւանդ, հեզ դու բնաւից իմ որդեակ .

- „ Վե՛հ Պերսեփոնն , ոչ նենգեաց քեզ , այս մեռելոց է վիճակ .
 „ Մարմինք ոսկերք , եւ նեարդք չիք աստ , բափ մեծ հրոյն գայն ծախե .
 „ Երբ գառաջինն , շուհն զոսկերսն , զըսպիտակս լքանե .
 „ Հոգին սրանայ , իբրեւ երագ . այլ դու աստի ե՛լ ի լոյս . . . :

*Իւր մօրէն զկնի , Ոգիւսէս կտեսնէ Հսկայազօրն Ա.
 քիլլէս , եւ այսօրինակ բանիւք կ'ողջունէ զինքն .*

- „ Աքիլլ Պեղեան , դու քաջ արանց Յոյն ազգին ,
 „ Այլ երջանիկ , քան գրեզ Աքիլլ , չիք ի նախնեաց , չիք յապայց ,
 „ Զի եւ յառաջ , զկենդանիդ , մեք պատուեաք իբր Աստուած .
 „ Նաեւ աստէն , դու մեռելոց , ես հրամատար եւ իշխան ,
 „ Ուստի բախի՛ծ , ո՛ր Աքիլլէս , չիք քեզ եւ ոչ ի մահուան .
 „ Լուսա Աքիլլ , ձայն մի աւագ , ընդդէմ կրկնեաց անվեհեր ,
 „ Մի՛ ինձ Ողիսդ քաջախո՛հ , մի՛ ինձ գմահն զովեր .
 „ Կամիմ յանդի , պարենաւոր , առն աղքատի սինլքոր ,
 „ Վարձկան լինել , քան մեռելոց , կալ բոլորից թագաւոր :
 „ Այլ պատմեան ինձ , դու գրաջորդւոյս , Է նա ի մարտ նահատակ ,
 „ Պատմեան եւ զվե՛հ , զիմոյն Պեղեայ , երէ իցեա ինչ գիտակ ,
 „ Արդեօք զնոյն ունի պատիւ , նա ի յազգէն , Միւրմիղեանց ,
 „ Թե՛ յելլադա , ի Փիթիա , զձձեն գնա իբր անկած “ :

*Ոգիւսէս պատմեց նմա իւր նէոպաղեմ որդւոյ
 սխրագործութիւնները . զոր*

- „ Լուսա հոգին , Աքիլլէսի , եւ ի դալար ի մարզին ,
 „ Քայլ մեծաքայլ , գնայր խայտայր , լուեալ զգով գաւակին “ (*):

*Դիւրին է յառաջ բերել այսպիսի շատ օրինակներ
 Հոմերոսի բանաստեղծութենէն , ուրտեղ Հին Յունաց
 Համողմունքը կպատկերացուին , եւ ցոյց կտան Հոգ-
 ւոյ Համար ապագայ . միայն այդ ապագայն կներկա-
 յացուի իբրեւ թախծալի եւ վշտագին շարունակու-
 թիւն ներկայ կենացս , մեռեալք հետաքրքիր կլինին
 գիտել թէ ի՞նչ կպատահի արեգական ներքոյ . երկ-*

(*) Հոմերոսի Ողիսական . բարգ . ի Հելլենականէ Հ. եղիա Վարդ.
 Քոմսճեան . Վենետիկ , ՌՄՂԶ .

բային կեանքը կ'թուլի նոցա բաղձալի, լուսոյ ճառագայթն ուրախալի, իսկ ննջեցելոց կայանին մէջ կըթագաւորէ խաւար մ'թութեան եւ նոյն աշխարհի բնակիչքը իւրեանց հայեացքը կուղղեն դէպ ի կենդանեաց երկիրը, ինչպէս կալանաւոր մի ձգէ հայեացքը լուսոյ բեկբեկ նշոյլները բանտի մէջ արձակող փոքրիկ լուսամտին: Միեւնոյն զգացմունքներն Հոմերոսէն շատ յետոյ կարտայայտէ եւրիպիդէսի «Իփիգենիայն» . Իփիգենիա կ'թախանձէ հօրէն չղօհել զինքն . « զիս յառաջ քան զժամանակն, կասէ, մի մեռցնէր . վասն զի քաղցր է տեսնել լոյսը . մի ուղարկեր զիս բռնութեամբ մեռելոց ստորերկրեայ թագաւորութիւնն . ես առաջին զքեզ հայր կարգացի, եւ դու առաջին զիս դուստր անուանեցիր, եւ զիս առաջինն նստուցիր ծնգանցդ վերայ . հայր իմ, դու յինէն, եւ ես ի քէն տեսաք փոխադարձ գգուանք քաղցրութեան . մտիկ տուր ինձ, համբուրիր զիս, թող ես երբոր պիտի մեռնիմ, գոնէ այդ գրաւականն առնեմ հետս, եթէ անլուր պիտի գտնուիս պաղատանացս »: Վերջին ամենազգու խօսքը ահա « մահացուաց համար չկայ ինչ այնքան առաւել քաղցր եւ փափագելի, ինչպէս տեսնել զլոյս . լաւագոյն է կեալ թէ եւ անբաղգ, քան մեռանել մեծ համբաւով եւ պատուով »:

Իայց Հոմերոսի բանաստեղծութեան մէջ գտնուած ապագայի վերայ այս պլլոոր եւ տրտմալից ակնարկութիւնն, Յունական երեւակայութեան աղբերակէն անցնելով, սակաւ առ սակաւ կ'մղուի, կ'զտուի եւ կը-

գեղեցկանայ, ապագայ աշխարհը երանաւէտ կենաց տեղի կգառնայ, այնտեղ կբնակին դիւցազունք, որք եւ յետոյ կգառնան աստուածներ. փիլիսոփայական մտածողութիւնք, եւ վերացական գաղափարներ, այլաբանութեամբ կփոխարկուին ի կենդանի եւ շարժուն անձինս : Անշուշտ այսօրինակ համոզմունք ըստ ինչ ինչ մասանց պիտի համարուին անվիճելի ապացոյցք մարդկան հանդերձեալ կեանք ճանաչելոյն . բայց եւ այն պէտք է ասել որ այդօրինակ համոզումըն եւ հաւատը, ունեցաւ եւ իւր արտասուելի հետեւանքք . վասն զի, քանի որ հանդերձեալ աշխարհը գնալով շքեղացաւ, եւ բարւոքեցաւ, մարդիկ իւրեանց կեանքը, եւ նորա ցանկութիւնները, ուրախութիւնները, եւ պակասութիւնները զսհեցին նմա :

Անշուշտ այսպիսի կրօնի ազդեցութիւնն վնասակար եղեւ . դիցուք թէ երկրպագութեան զգացումն ինքն ըստ ինքեան այնպիսի ինչ է, որ յայտնապէս կապահովէ բարոյականի իրաւունքը, նաեւ այն ժամանակ, երբ երկրպագեալ իրերը ինքեանք ըստ ինքեանց անարժան են երկրպագութեան : Այսպէս ահա Ողիւմպոսի անբարոյական աստուածները չունեցան իւրեանց աստուածացնողների վերայ այն ամէն վնասակար ազդեցութիւնները, զորս մարդ կարող է երեւակայել, եւ ոչ ամենայն կանայք, որք կ'աստուածացնէին անամօթ Աստղիկն, հետեւեցան նոյն չաստուածուհւոյ անբարոյական օրինակին, եւ այլն . բայց թէ կռապաշտութենէն ծնան անբարոյականութիւններ, ամենեւին չէ կարելի կասկածել . սորա համար

բողոքեցին այն, եւ կռապաշտական դարուց երեւելի իմաստուն մարդիկը: Պատմութիւնն մեզ ցոյց կտայ, թէ Յունական կրօնն, իւր զարգացման արդեօք, թէ արեւելից նորա վերայ ունեցած ազդեցութեան շնորհիւ ձգել է ամենաղտեղի եւ անջնջելի բիծ հին քաղաքականութեան վախճանի վերայ:

Դիւցապաշտութիւնն՝ բազմութեան կրօնն էր. բայց դիցապաշտական ժամանակի իմաստունք ինչ նշանակութիւն կտային նմա, եւ ինչ համարումն ունէին վերան: Նոքա դոյն կրօնի թանձր նախապաշարմունքները չծածկէին կրօնական վարդապետութեան քողոյ տակ. այլ միեւնոյն ժամանակ, փիլիսոփայական ազատ հետազօտութեանն իրաւունք կտային. նոցա բանականութիւնն կմերժէր այն աստուածները, որք ունէին մարդկային կիրս. «Ա՛խ, կասէ փիլիսոփայ մի. եթէ առիւծներն եւ եղինքն գիտենային նրկարչութիւն, աստուածները պիտի նկարէին առիւծի եւ՝ եզան գլխներով» (ԲՍԵՆՈՓՈՆ ԿՈՂՈՓՈՆԱՅԻ): Պղատօնի խօսակցութեան մէկին մէջ, Ողիւմպի անառակութեանց ընդդէմ խղճի ազնիւ բողոքին օրինակը կրտեանուի (ԵԻՏՐՓՈՆ): Այսպէս ուրեմն, մարդկային հոգին, բաւական է որ հասկացողութեան լուսով լուսաւորուած լինի, միշտ վկայել է, թէ բիրտ կռապաշտութիւնն չէր կարող նորա օրինաւոր պահանջմանց բաւականութիւն տալ:

Հապա տեսնենք փիլիսոփայք ապագայի վերայ ինչպէս կխորհէին եւ կդատէին. քննենք հին կարծիքը, նորա վսեմ զարգացման ժամանակին մէջ: Սոկրատ՝

իւր « Փեղոն » խօսակցութեան մէջ կբացատրէ եւ կը պաշտպանէ , մարդոյ՝ անցաւոր մարմնոյ ցանկին մէջ աստուածային տարր կրելուն գրութիւնն . կորոշէ թէ ինչ է մահ . եւ համաձայն ընդհանուր համոզման , կհամարէ զայն բաժանումն հոգւոյ ի մարմնոյ . ապա քննելով իսկական նշաններն ճշմարիտ փիլիսոփայի , կյարէ , թէ իւր անուանն արժանի իմաստունն բոլոր կենացն մէջ կուրանայ մարմինն . վասն զի մարմինն իւր զգայարանքներովն կօքողէ ի նմանէ ճշմարտութիւնն , եւ պահանջելով իւր վերայ հոգացողութիւն կհեռացնէ եւ կզրկէ զնա ի խորհրդածելոյ զճշմարտութիւն . եւ առանց ճշմարտութեան խորհրդածութեանն ալ , անհնարին է ունել որեւիցէ առաքինութիւն : Ուրիշ տեղ մի դարձեալ , Սոկրատ հետեւեալ հարցումն կառնէ « այս բաժանումն հոգւոյն ի մարմնոյն չէ արգեօք մահ կոչուածը : Փիլիսոփայի ջանքը պիտի լինի որոշել հոգին ի մարմնոյն . ուստի եւ նմահասկանալի է թէ ինչ է մահ . ապա ուրեմն երբ պատրաստուած կլինիմ մահ ճաշակել , եւ թողուլ հեռանալ բարեկամներէս , ոչ կտրանջիմ , եւ ոչ կը վշտանամ . կյուսամ , որ եւ միւս սահմանին մէջ , ներկայիս ունեցածներէն ոչ պակաս ընտիր բարեկամաց հանդիպիմ » : եւ իւր աշակերտացը հանգամանօրէն բացատրելով անմահութեան յոյսը՝ կյարէ » : Ահաւասիկ այս պատճառաց աղագաւ , զորս այժմ բացինք եւ խօսեցանք , հարկաւոր է ամէն ջան եւ հնար ի գործ դնել , այս կենացս մէջ առաքինի եւ խոհական լինելոյ համար . ըստ որում պատուական է վարձն ,

եւ մեծ է յոյսն . . . ոչ միայն կարելի է հաւատալ նմա հաստատամտութեամբ, երբ յայտնի է հոգւոյ անմահութիւնն, այլ եւ պէտք է, եւ այդ հաստատամտութիւնն դեղէցիկ է. վասն զի նովաւ մարդ կարծես թէ ապահոված կլինի իւր անձն»։ Պէտք է անթերի կարգալ «Փեղոնը» որ տեսնէ մարդ թէ Սոկրատ ինչ յուսով անմահութեանն, եւ ինչ անվրդով ակնկալութեամբ հանդերձեալ լաւագոյն կենաց կխօսի, ջանալով ածանցել իւր համոզմունքը զինքն վերջին հրաժեշտի մտօք շրջապատող բարեկամաց վշտացեալ հոգւոյ մէջ :

Միեւնոյն համոզմանց նշոյլը, կարելի է նշմարել Սոկրատայ մեծ աշակերտ, Պղատոնէն ժամանակաւ շատ յետոյ հեղինակաց մէջ : Ահա Կիկերոնի գրուած էն երես մի, որ շատ անգամ խօսքի մէջ առնուած, յայտնի է անուամբ «Տեսիլ Սկիպիոնի»։ Սկիպիոն կերեւի իւր փոքր որդւոյն, եւ հանելով զնա աստղային կամարը, կասէ «յառաքինութիւն ջան դնելու հեմար, միտ առ, որ յերկինս տեղ կայ նշանակուած արգար մարդոյ համար . այն՝ զոր երկրի վերայ կեանք կկոչեն, մահ է . իսկական կեանքը հոգւոյ յաւիտենական կայանին մէջն է, որում կարժանան միայն սրբութեամբ, բարեբարոյութեամբ, ճշմարտասիրութեամբ, հայրենեաց անձնանուէր հաւատարմութեամբ եւ զճնտղս յարգելով :

Երկրային պարգեւաց գին մի տար . նկատիր այս տեղէն սրբան աննշան ինչ է երկիրը, եւ սրբան աննշան տեղ կգրաւեն այդ գնտի վերայ ընդարձակա-

գոյն թագաւորութիւնները . ո՞րքան անապատներ եւ ծովեր ազգերը ի միմեանց կբաժանեն . հասլա մեր հետազօտութեանց արժան ո՞րպիսի նիւթ պիտի գըտնուի այդտեղ : Հռովմայեցիք անցան երբէք Կովկասեան լեռները կամ Գանգէսի հեղեղը . յարեւելս , յարեւմուտս , ի հիւսիս եւ ի հարաւ , ո՞րքան ազգեր կան , որք երբէք չլսեն Ափրիկեցւոց բարբառը . եւ որք այժմ յարաբերութիւն ունին նոցա հետ՝ պիտի երկար տեւեն ի նոյն , ո՞չ ապաքէն ամէնքն կմեռնին . եւ ահագին յեղափոխութիւն եղածին կամ թագաւորութեանց գլորուելուն պէս , ժամանակն մեր յիշատակն եւ անուէն կկորցնէ կանհետացնէ անդարձ . ո՞վ որդեակ իմ , ջանայ միայն խորհել եւ խոկալ ասուածային սուրբ բնակարանաց համար , ուրտեղ ահա այժմ կլսես համայն ազանց սքանչելի ներգաշնակութիւնն . ջանայ միայն հասանել այս յաւիտենական օթեւանաց , որք պատրաստուած են մեծագործ հոգւոց եւ վսեմախորհ մտաց համար , որք իւրեանց ամբողջ կենաց մէջ զերկնայինսն խորհել կախորժեն » (DE REPUBLICA, ԳԵՐԳ 9.) : Ահաւասիկ մարդկային հոգւոյն սեպհական իսկապէս վսեմ խոկմունք , եւ պարզ ապացոյց հանդերձելոյ վերայ ունեցած յուսոյն . սակայն դեռ չաճապարեմք եզրակացութեան դիմելոյ . վասն զի չէ կարելի դատել հին փիլիսոփայութիւնն միայն դիտմամբ ժողոված հատուածներով . այլ ըստ որում դոցա նշանակութիւնն դիւրաւ իւր յարգն եւ կշիռն կուենայ երբ նոյն իսկ մտածմանց աղբիւրների հետ նկատուին , ուստի եւ ջանամք որոշել Յոյն—Հռովմէ-

ական փիլիսոփայութեան, հանդերձեալ կենացը վերաբերեալ հարցմանն տուած նշանակութեանն հիմնական սկզբունքը:

Դառնամք դէպ ի «Փեղոնը»: Ըստ ընդհանուր խոստովանութեան, անմահութեան վերայ իսկական փիլիսոփայական վարդապետութիւն իւրեանց մէջ պարունակող յիշատակարաններէն, ամենէն ընտիրն եւ կատարելագոյնն է սա: Այս յիշատակարանի կարծիքն եւ նշանակութիւնն բացատրելոյ համար կգիմեմք ոչ թէ կրօնի պաշտպանի, այլ փիլիսոփայութիւնն ներկայացնողին. Գուղէն «Փեղոնը» կբաժանէ երկու մասն. յառաջնումն՝ կասէ յառաջ բերած է մտաւոր տարեր անեղծութեան համոզմունքը. հոգին կխոստովանուի բնութեամբ որոշ ի մարմնոյն, որում ամենեւին մահ չէ կարող աիրել: Բայց հոգւոյ աննիւթականութիւն վարդապետեն, անձնական անմահութիւն եւ հանդերձեալ վարձատրութիւն խոստովանել ասել չէ. ըստ որում շատ անգամ եւ համաստուածութիւնն (¹) կխոստովանի մարմնոյ եւ հոգւոյ զանանազանութիւնն, բայց կուրանայ հանդերձեալ կեանքը, այդ բառի բարոյական եւ կրօնական նշանակութեան ընդգէմ: Անմահութեան եւ հանդերձեալ վարձատրութեան հարցումն կգտնուի «Փեղոնի» երկրորդ մասին մէջ. այստեղ Սոկրատը կգառնայ կրօնական աւանդութեանց, թողլով զայնս ամբողջութեամբ իւրեանց հիման վերայ. «Մեծ բան է իմաստնոյ համար, կասէ Գուղէն, (Սոկրատայ վերայ խօսելով), միանգամայն անխտիր ընդունել բոլոր ժողովրդական

այլաբանութիւնները, ինչպէս Սոկրատը ի գէմս բարի եւ խոհեմ ծերունւոյ, կտեսնուի կարծես եւ կասկածանաց եւ յուսոյ խօսքեր»։ Պէտք է գիտել, որ Քուղէնի այսպիսի խօսքերը եւ դատողութիւնը ընդհանրապէս փիլիսոփայութեան սովորական արգասիքն է. ինչպէս եւ ուրիշ տեղ մի դարձեալ կասէ Քուղէն «Փիլիսոփայութիւնն ցոյց կտայ, թէ մարդոյ մէջ կայ անապական տարր. բայց թէ այդ տարրը պիտի երեւի ուրիշ աշխարհի մէջ միեւնոյն զօրութեամբ եւ օրինօք որպէս այստեղ, եւ թէ պիտի կրէ իւր հետ չար եւ բարի գործոց հետքը, այդ՝ կարգէ դուրս ճշմարտանմանութիւն է, որն օր գուցէ ճիշդ ապացուցութենէ խոյս կտայ, կհաստատուի եւ կյուսաւորուի իւրաքանչիւր մարդոյ սրտի ծածուկ ազդամբը, եւ ազգաց ընդհանուր համաձայնութեամբը»։ (ԳՈՐԾ ՊՂԱՏՈՆԻ. ԹԱՐԳՄ. ԳՈՒՁԷՆԱՅ, ԵՐԵՍ 178—179)։

Հանդերձեալ կենաց ընդհանուր հարցման մէջ անձնական (մասնաւորի) անմահութեան խնդիրն, կրօնական եւ բարոյական նշանակութիւն ունեցող միակ հարցն է, եւ միմիայն փիլիսոփայական քննութիւնն չէ կարող վճռել զայն. այսպէս կխոստովանի Քուղէն։

Պատմութիւնն ցոյց կտայ, որ Յունական փիլիսոփայութիւնն այս մասին այնպիսի մի դրութեան է ապաստանել, որ յուսոյ եւ տարակուսանաց մէջ կերերի. ահա Սոկրատ ինչ կասէ իւր դատաւորաց. «Գիտէք որ մահն իսկապէս չէ չար. որովհետեւ այս երկուքէն մէկն է. կամ բարին միանգամայն թաղուած անհետացած է անսթափելի քնոյ մէջ, եւ

յայնժամ մահն բարի է կամ բարին այնպիսի չքնաղ դրութեան մի մէջ կգանուի, որ մեր ներկայ դրութիւնը չէ կարող հաւասարիլ նմա, եւ յայնժամ այս կեանքէն ելանելն բարի է յոյժ» (ՋԱՏԱԳՌՎՈՒԹԻՒՆ ՍՈՎԱՏԱՅ) : Տարակուսութիւնն՝ որով զգածեալ էր հին մտածողութիւնն, թոյլ չտուաւ կրօնին բարոյական կարգի հաստատուն հիմն լինելոյ : Կասկածոտ յոյսը դժուարաւ կարող է ներկայ կեանքը պատրաստել ապագայի նկատմամբ, զոհել ժամանակաւոր ուրախութիւնները յաւիտենականին, եւ ցանկութեանց ու կրից ձգտմանց ընդգիմագրել :

Կռասպաշտական ժամանակի իմաստնոց բարոյականութիւնն բոլորովին զուրկ չէ մաքրութենէ, վասն զի խիղճն է անգայթելի ուղեցոյց. նոցա բարոյականութիւնն երբեմն կիայլի կրօնական մտածման նշուլիւ, բայց ինչ օգուտ, գարձեալ իւր հայեացքը ձգած է երկրային նպատակաց վերայ : Կրօնն կզարգարէ զնա, բայց չթափանցէ ի նա : Այս՝ կենցաղական նրբամտութիւնն է որ մտիկ կտայ միայն ներկայիս վերայ, իսկ հեռաւոր ապագայի վերայ հազիւ թէ հարեւանցի հայեացք մի ձգէ :

Հին փիլիսոփայութիւնն նկատեցինք իւր ամենաբարգաւաճ միջոցին մէջ. իսկ յետոյ՝ որչափ Յունական քաղաքակրթութիւնն հեազհետէ յառաջ գնալ սկսաւ, փիլիսոփայութիւնն դարձեալ կերերար կտատանէր դիւցաբանական հաւատալեաց մէջ, ու մի կրօնի կամ մի համոզման վերայ չհիմնեցաւ եւ զկայ չառաւ :

Փիլիսոփայք չհոգային ուշ դարձնել ամբոխի վերայ եւ ոչ կմտածէին այս մասին: Այսպէս ահա, Սոկրատայ եւ Պլատոնի ժամանակէն յետոյ հոգեկան սերմունք ճշմարտութեանց ոչ միայն չաճեցին, այլ ընդհակառակն չորացան: Կտեսնեմք այնուհետեւ կրօնի մէջ, ինչպէս փիլիսոփայութիւնն, տաճարաց մէջ, ինչպէս դպրոցաց, փոխանակ հաւատոյ պաշտպանութեան, կասկածանաց եւ անհաւատութեան հոգւոյ զօրանալն. որով եւ անուանի է վերջին դարամիջոցն հնութեան:

Այս մասին կարելի է կարգաւ երէց Պլինիոսի գործը: Սա՛ անվախճան կենաց կարեւորութեան համար պնդելն, զոր կպահանջէ մարդկային սիրտը, կհամարէ անշահ եւ աւելորդ պահանջումն. որ եւ իւր միտքը կարտայայտէ այսօրինակ. «մարդկային բնութիւնն կեղծ է. վասն զի նորա մէջ միաւորուած է վերջին աստիճանի խեղճութիւն, եւ անսահման հպարտութիւն»:

Այժմ թողլով Յոյն-Հռովմէական աշխարհն, դառնամք գէպի հեռաւոր Արեւելքը:

Ի մէնջ հեռաւոր Արեւելքը ունեցել է ինքնամշակ զարգացումն. եւ մինչեւ ցայժմ իսկ կմնայ իբրեւ հնութեան շարունակութիւն նոր ժամանակիս մէջ:

Հնդկաստանի, Թիբետի եւ Չինաստանի ընդարձակածաւալ տարածութեանց մէջ կրօնական տարրը վսեմ կհանդիսանայ. ճանապարհորդաց աչքերին ամէն տեղ կներկայանան տաճարներ, եւ ճանապարհորդող կրօնաւորաց բազմութիւնք:

Ասիոյ կրօնից ամենահինն՝ Պրահմականն է, Հընդ-կաստանի մէջ: Այս կրօնն՝ որ այժմ իւր հետեւողները կհամարէ գրեթէ 60 միլիոնի մօտ, ապագայ կենաց վերայ եղած հարցմանն այսօրինակ պատասխան կտայ. « Բարիքն իսկոյն մարմինն մերկացած ձգածին պէս, կառաջնորդուին վայելուչ ճանապարհներով, լրտոսով ծածկուած աղբերաց եզերքներով, եւ քաղցրաբոյր ծառոց ստուերաց ներքոյ. որչափ տեւելոյ լինի ճանապարհի շարունակութիւնն, նոցա վերայ կտեղան անձրեւին հետ ծաղիկներ, եւ օդոյ մէջ կհընչուին քաղցրախորժ ուրախարար երգեր. իսկ չարացն ընդհակառակն անձուկ եւ մթին է շաւիղն. մի կողմէն կիզանուտ աւազն եւ կարծր ժայռեր. որոց վերայ պիտի ընթանան, եւ միւս կողմէն ի վերուստ նոցա գլխոց վերայ տեղացող տապակէզ փոշին եւ ածուխն վիրօք եւ արեամբ կծածկեն զնոսա. ծարաւը կթալկացնէ եւ կթուլացնէ զնոսա, ու կհանդիպին նոցա սարսափելի երեւոյթներ, որք օդը կլցնեն ահաբեկող աղաղակօք, եւ ողբոց ձայներով» (ՕՐԷՆԵՐ ՄԱՆՈՒ, ԺԲ, 58): Այս երկու ճանապարհէն մին կտանէ յերանութիւն, եւ միւսն ի հանդերձեալ տանջանս: Ահա արքայութիւն եւ դժոխք, ապագայ աշխարհ եւ վարձատրութիւն:

Հնդկական գաղափարը դեռ առաւել բացայայտ յետագայ խօսքերիդ մէջ կգտնուի. « Բոլոր տիեզերքն յարատեւ շարժման տեսարան է, որոյ զօրութեամբ հոգիք կունենան խիստ տարբեր դրութիւններ. միեւնոյն հոգին յաջորդաբար կընակի մարդկան, կեն-

դանեաց, եւ բուսոց մարմնոց մէջ, կամ կհասանէ վեհագոյն հոգւոց վիճակին, այսինքն այն դոյութեան, որ առաւել փառաւոր է քան երկրայինն: Այս փոփոխ վիճակը կունենայ հոգին իւր արժանաւորութեան եւ վարուց համեմատ. իսկ երբոր կուգայ այս շրջանի լրումն առնելոյ ժամանակը, որ պէտք է հաշուել հազարաւոր տարիներէ յետոյ, բոլոր հոգիք կընկըլմուն կթաղուին տիեզերաց սկզբան մէջ, որ միմիայն պիտի գտնուի իւր եզակի մեծութեան անհունութեան մէջ: Յետոյ պիտի սկսի կենաց նոր շրջան. որոշ էակները կրկին պիտի երեւին ժամանակաւորապէս, եւ կրկին թաղուին մեծ ամբողջին մէջ»:

Այս վարդապետութիւնն հնումն շատ տարածուած էր. կերելինաեւ յեզիպոսս. կնշմարուի սորա հետքը եւ ի Յունաստան, ուստի հոգեփոխութիւնն ծնունդ եւ անուն է առած:

Ջանանք որոշել Պրահմական վարդապետութեան Հնդկաստանի մէջ ունեցած հիմնական իմաստը կամ նշանակութիւնն: Ահա այդ կրօնի հիմն. «Կեանք բազկացնող շարժումն. այն է հոգւոյ մի ձեւէն միւսի փոխուիլն, չար է. ապագայ տանջանքներն չար են, բայց եւ ապագայ երանութիւնն եւս չար, թէեւ նուազ յառաջնոյն. վասն զի առանձին կեանքն ինքն ըստ ինքեան չէ բարի: Բանական էակի նկրտման նպատակը՝ է փոխադարձ յաջորդութեան եւ շարժման շրջանէն դուրս ելանել. եւ միանգամայն թաղուիլ Աստուծոյ մէջ, այն է խառնուիլ անհետանալ ի մեծ ամբողջն, կորուսանել զգայարանք, գէմք,

ճանաչողութիւն, եւ կեանք, որ միանգամայն ազատ լինի կենաց բոլոր փոփոխականութենէն» :

Այս տեսութեան նայելով տիեզերքն է անեզր քաւարան . իսկ մարդոյ երջանկութիւնն , կարճումն կամ եղծումն շարժման , ըմբռնման , եւ անձնական կենաց մասնաւորի : Այս է հիմնական իմաստն Պրահմական կրօնի : Աստի ծնունդ առած է այլ ազանդ մի , Պուտտականութիւն անուամբ , մեր թուականէն համարեա 700 տարի յառաջ : Նորա հիմնադիրն եղեւ Սաքիամունի , « Պուտտա » կոչեցեալ , որ կնշանակէ իմաստուն : Այստեղ պիտի զկայ առնումք նորա քանի մի կենսագրական հանգամանաց վերայ . ըստ որում Պուտտայի վարդապետութիւնն անձուկ շաղկապուած է իւր կենաց հետ : Սաքիամունի թագաւորի որդի էր . օր մի ուղեկցող բազմութեամբ քաղաքի արեւելեան դռներէն անցնելով , կերթար լամբունի այգին . այս տեղոյս հետ կապուեցաւ նորա բոլոր գործոց եւ վարուց յիշատակը : Գնալոյ ժամանակն ճանապարհին կպատահէ արքայորդւոյն յուժոյ ընկած դողդղացող ծերունի մի , որ կորացած յեց իւր գաւազանին , կարձակէր մարդոյ ազգող հառաչանաց խօսքեր . « Ի՞նչ մարդ է սա , հարց արքայորդին իւր կառավարէն , որ զօրութենէ ընկած , գլուխն սպիտակ , եւ ամբողջ մարմինն չորացած ցամաքած , յեց իւր փայտին հազիւ կշարժի . եւ մէն մի քայլ փոխելոյ միջոցը կգթէ . սորա ցեղի առանձին վիճակն է այդ , թէ աշխարհիս բոլոր ստեղծուածոց օրէնքը : — Տէր , կպատասխանէ կառավարն . այս մարդն հիւժուած է

Ծերութեամբ, սորա բոլոր զգայարանքը թուլացել են եւ զօրութիւնը կտրուել. բոլոր մերձաւորները արհամարհել եւ բարձի թողի են արել զինքն իբրեւ անտառի չորացած ծառ մի. եւ ոչ թէ այդ վիճակն նորա սեռի առանձին դրութիւնն է, այլ բոլոր արարածոց ճակատագիրն. մանկութեանն կյաջորդէ միշտ Ծերութիւնն. չիք այլ միջոց ստեղծուածոց այս կեանքէս ելանելոյ, — Ուրեմն, կրկնեց արքայօրդին. անմիտ եւ տկար արարածներն ի զուր կպանձան եւ կբարձրամտին առոյգ հասակի վերայ չտեսնելով ինքեանց սպասող Ծերութիւնն. դարձո յետս կառքդ, ինձ՝ որում ըստ այսմ օրինակի կսպասէ Ծերութիւն, այլ բնաւ պէտք չեն ուրախութիւն եւ զուարճութիւն»։ Եւ ահա դեռահաս արքայօրդին առանց մըտնելոյ Լամբունի այգին, կդառնայ քաղաքը։ Նոյնօրինակ տեսարաններն կկրկնուին. Սաքիամուռնոյն կըհանդիպին է որ հիւանդ, է որ մեռեալ, եւ խիստ սրտաբեկ կմանէ քաղաքը, ուստի ելած էր խնդրել զթօսանք եւ զուարճութիւն։ Վերջին պատահածը կվճռէ նորա ճակատագիրն. Օր մի հանդիպելով զինքն բոլորովին կրօնաւորական խստամբեր վարուց նուիրող մարդոյ միոյ, կմտադրէ նմանիլ նմա. թագաւորն կընդդիմանայ, բայց ի զուր. «Տէր արքայ, կասէ օրդին. ոչ արգելք եղիր ինձ եւ ոչ վշտացիր»։ Հայրն արտասուք աչքերն կասէ. «Որդեակ, ինչ անեմ որ մտադրութիւնդ փոխես. պատրաստ եմ կատարել ինչ որ ցանկաս. առ քեզ պալատս, թագաւորութիւնս, եւ ծառաներս։ — Տէր արքայ, կպատասխանէ

որդին. չորս բան կցանկամ. թէ կարացեր տալ, կմնամ քեզ մօտ.

ա) Թող բնաւ ծերու թիւնն ինձ մօտ չգայ.

բ) Միշտ հասակս առոյգ մնայ.

գ) Երբէք հիւանդու թիւնն իմ մարմնոյս չմօտենայ.

դ) Իմ կեանք անզրաւ լինի, եւ նորա զօրութիւնն անկորուստ »:

Այս խօսքերն լսեց թագաւորն, լցաւ տրտմութեամբ. « Ո՞վ որդեակ, աղաղակեց. զանհնարինս կինդրես դու յինէն, եւ ես չեմ կարող կատարել քո խնդիրներն: — Տէր արքայ, կրկնեց պատանին. եթէ խնդրածներս չկարես տալ, գոնէ ինձ այս մինն տուր. թող որ հրաժարուելով այս կեանքէս ազատուած լինիմ տեղափոխութենէ (հոգւոց) »: Թագաւորն կամեցաւ բուռն զօրութեամբ արգելք լինել որդւոյն. իսկ Սաքիամունի, որ միտքը դրած էր ազատել մարդկութիւնն իւր թշուառութենէն, յանկարծ կ'իջարկէր քաղաքն ու արքունիքը եւ կզգենու աղքատիկ հանդերձ, եւ զրկած իւր անձն աշխարհիս ամենայն վայելչութենէ, կ'իջարկէր յամենայն տեղիս, տուեալ զինքն խստմբեր ժուժկալութեան: Բազմամեայ պահեցողութենէ եւ խստակեցութենէ ետքը, լոյս մի կծագէ միտքը եւ կզգայ որ ինքն լինելոց է ազատարար աշխարհի (*). կքարոզէ իւր կարծիքներն սակաւաթիւ աշակերտաց եւ նոքա այլոց, եւ այսպէս սով կտարածուի Պուտտականութիւնն: Պուտտայի

(*) Le Buddha, par Barthelémy Saint-hilaire, երես 12 եւ յաջորդն:

վարդապետութիւնն պատճառ դարձաւ ահեղ պատերազմաց. եւ արեան գետերով էր որ տարածեցաւ անդր քան զՀինդս: Այժմ՝ Մոնղոլի, Թիբետի, եւ Չինաստանի մէջ Պուտտականութիւնն իւր աշակերտները կհաշուէ գոնէ երեք հարիւր միլիոն: Տեսնեմք ինչի վերայ կկայանայ այս վարդապետութիւնն:

Պուտտա ամէն ջան եւ հնար ի գործ եղ իւր «Փրկիչ» անունն արդիւնաւորելոյ, եւ սեպհականելոյ համար: Կաստից (²) երկրին մէջ բարձրաբարբառ կքարոզէ «Բարեկամութիւն ամենեցուն» զոր եւ միանգամ եցոյց գործով ընդդէմ սէգ Պրահմականաց. որք կծիճաղէին նորա վերայ երբ կջանար դարձնել գէսի իւր կրօնն աղքատ մարդ մի: Անկարծիք նորա զօրեղութեան գաղտնիքներէն մէկն էր կրօնական հաւասարութեան գաղափարն: Բայց ինչ էր այդ բարեկամութիւնն, զոր նա կքարոզէր. ինչ ազատութիւն էր զոր կխոստանար: Հիւանդութեան, ծերութեան, եւ մահուան աղէտալի տեսարաններն տեղիք ետուն նմա այս կոչումն առնելոյ իւր վերան. կեանքը ընդունայն է, եւ տրտմական, դատեց եւ կշռեց Սաքիամունի: Արմատ ամենայն ունայնութեանց է ցանկութիւնն. վասն զի երջանկութեան ցանկութիւնն պատիր է ուրեմն, ազատ մնալոյ հնարքն եւ միջոցն է ուրանալ կամ մերժել ամենակերպ ցանկութիւններ. իմաստնոյ վեհագոյն նպատակը պիտի լինի հասանել այն գրութեանը կամ վիճակին, որ ի նուիրական լեզու Պուտտականաց կասուի «Նիրվանա»: Այս բառը եւրոպացի ուսեալք մեծաւ զգուշութեամբ

սովորելով, ոմանք կմեկնեն իսպառ անձնազոհութիւն, եւ ոմանք՝ միանգամայն հրաժարումն յաստեացս: Յանկութիւնն կենաց հիմնական արգասիքն է. քանի որ կամք, պիտի երջանկութիւն ցանկամք, իսկ երջանկութիւն խնդրելն՝ է պատրանք մտաց. կենաց ուրիշ ձեւոց մէջ մեզ կսպասեն կմնան ուրիշ պատրանք. խաղաղութիւնն կգտնուի միայն անձնազոհութեան մէջ. թշուառութենէ ազատուելոյ համար հարկաւոր է կարճել կենդանութիւնն, եւ մտնել նիրվանայի մէջ: Յառաջ կբերեմք հռչակաւոր գիտնականի միոյ իսկական խօսքերն, որ մեծ ուշադրութեամբ քննել է Պուտտականութիւնն. «Յոյսը՝ կասէ Պիւրնուֆ, զոր Սաքիամունի տուել է մարդկան, այն է որ քարոզել է հնարաւորութիւն «նիրվանա» ասացեալ միջոցաւ, այսինքն անձնազոհութեամբ ազատուելոյ հոգեփոխութենէ» (ՆԵՐԱՄ. Ի ՊԱՏՄ. ՊՈՒՏՏԱԿ. ԵՐ. 153):

Չէ կարելի ասել, թէ այս ցաւալի խօսքերը ամբողջ երեք հարիւր միլիոն Պուտտականաց ընդունելի համոզմունքն եղած էին. անշուշտ հանգերձեալ վարձատրութեան ակնկալութիւնն ժողովրդական մասին խոստովանածը կլինէր: Պուտտականութիւնն կպահպանէ Պրահմական հոգեփոխութեան գաղափարը. որով հոգիք տեղէ տեղ փոխուելովն պիտի պատժուին կամ վարձատրուին տիեզերաց դասակարգութեանց մէջ համեմատ իւրեանց արժանաւոր կամ անարժան գործոց: Բայց Սաքիամունոյ դպրոցի մէջ կրթուած իմաստնոյ ցանկութիւնն այն է, ինչ որ Սաքիամունի իւր հօրն յայտնեց, եւ որն որ նորա տեսականու-

Թեան գլխաւոր կէտն եւ բանալին համարուելոց է, այսինքն փախչել փոփոխականութենէ, կամ կենաց զանազանաձեւ շարժմունք ունենալէն: Կարճատեւ կենացս այն կողմը կայ ուրիշ կեանք, որոյ վերայ ամէն հասարակ միտք կարող է հանգչիլ: Բայց առանձին կեանքը, թէեւ երջանիկ ալ լինի, դարձեալ տանջանք է. բոլոր այդ տանջանքներէն եւ չարիքներէն ազատ մնալոյ համար, պիտի կարճեւ կեանքը: Ահա հիմն Պուտտական կրօնի:

Պուտտայի կրօնն թափանցեց ի Չինաստան. եւ ժողովուրդն ընկալաւ զայն այն ժամանակ, մինչդեռ լուսաւորեալ գիտնական Մանդարիններն (⁵) կրխոստովանէին Կոնփուկիոսի վերանորոգած կրօնը: Կոնփուկիոս փիլիսոփայ էր. բայց նմա կտային աստուածալայել պատիւ երկրպագութեան: Սա եղի մտի, հանդերձելոյ վերայ եղած ժողովրդական համոզմանցը հնարքով մի փոփոխութիւն տալ, զանց առնելով, մարդոյն երկրէս դուրս ապաւինարան կամ յուսոյ տեղիք ունենալուն վերայօք: Կանգէին, որ Կոնփուկիոս իւր արծարծած վարդապետութեանն վնաս է հասուցել. կմեղադրէին, թէ սուրբ գրոց ի նորոյ լոյս ընծայելուն ձեռնարկած ժամանակը, բարձել է անտի հին վարդապետութիւնքն որք կային նախեղակ գաղափարին մէջ: Բայց դժուարին է կարծել, որ հանճարեղ մարդ մի, որչափ եւ որպիսի մեծարոյ կարծեաց ալ տէր լինի, յանձն առնու ջնջել բառնալ ժողովրդական կրօնի մէջէն գեղեցիկ ապագայի յոյսը. այս անհնարին է ի հարկէ. յապացուցութիւն բանիցս

կրեւեմք Կոնիուկիոսի ժամանակակից գրուածոյ մի յետագայ խօսքերն, որք սովորաբար յառաջ կրեւուին իբրեւ նորա վնասած վարդապետութեան մնացորդ. «Երբոր Մուջօ կգտնուէր Ծին թագաւորութեան մէջ, նմա հանդէպ ելաւ Փան եւ եհարց. հին մարդկան մէջ առած էր — մարդիկ կմեռանին, բայց չկորնչին բոլորովին: Ի՞նչ է այս առածի իմաստը»: Դեռ Մուջօ պատասխան տուել չէր, Փան յաւել ասել — Կտեսնես որ՝ մեր նախնիքն շատ յառաջ ժամանակաւ անցել գնացել են եւ ինքեանք եղած են Եսօ տոհմէն. առածը տոհմական երկարատեւութեան համար կասէ արդեօք»: Մուջօ պատասխանեց. — Իմ կարծիքը դորամասին բոլորովին տարբեր է անտի, զորն որ գուտոհմական երկարատեւութիւն կանուանես. Լու թագաւորութեան մէջ եղած է ի հնումն իշխան մի, որ շատ անգամ ասել է. — Երբ որ Ծինկ մեռաւ, նորա համար կպատմէին թէ յաւիտեան կենդանի է. այսինքն նորա բարի արարքն փոխադրեցան ապագայ գարուց մէջ: Այսպէս չէ արդեօք առածի իմաստն, ես այսպէս կհասկանամ. սրբոց առաքլինութիւնները, եւ իմաստնոց արդիւնաւէտ գործերը կենդանի կմնան յաւիտեան. յետագայք նոցա խօսքերն կաւանդեն գալոց սերնդեան. թէեւ եւ մինն՝ եւ միւսն, եւ երրորդն կապրին որոշ ժամանակի մէջ, բայց նոցա համար կասեն թէ չկորնչին բոլորովին. ահա ինչ կնշանակէ բոլորովին «Չկորնչիլ խօսքը» (*):

(*) Dictionnaire des sciences philosophiques, 101. Կոնիուկիոսի վերայ:

Այսպէս ուրեմն, իմաստնոյ անմահութիւնն, նորա օգտաւէտ մտածողութիւններն կամ բարի գործերն են: Թարգմանութեան հեղինակն, յորմէ փոխ առաք յիշատակեալ խօսքերը, կհաստատէ թէ ամբողջ գըրքին մէջ չկայ ազգարարութիւն հանդերձեալ կենաց վերայ. մինչեւ անգամ որոշակի ասուած չէ, թէ առանձին մարդը կարող է իւր մէջ ունենալ անմահ գոյութեան տարր: «Ոչինչ մնայ մարդոյ մէջ, բացի նորա գործոց որք պիտի աւանդուին մարդկութեանն»:

Զարմանքն այս է, որ միեւնոյն մտածմունքը մեզ ժամանակակից այնպիսի մէկի մէջ կգտնեմք, որ հռչակուած է իւր ուսումնականութեամբ, եւ յայտնի է իբրեւ հակառակորդ Քրիստոնէութեան: «Ես կսնդեմ, կասէ, թէ այն մարդը, որ կընտրէ բարին, ճշմարիտ իմաստուն է եւ կլինի անմահ. վասն զի նորա գործք պիտի մնան ճշմարտութեան հետ լծորդուած. իսկ չար, յիմար, եւ թեթեւամիտ մարդն բոլորովին կօչնչանայ, վասն զի չունի թողոյ աշխատութիւն մի: Միմիայն խելացի եւ բարի մարդկան գործք զերծ կմնան ընդհանրածախ հնութեան ժանիքէն այդ գործերն են միմիայն անկորստական վաստակք, եւ նոցա պտուղներն գնալով հետզհետէ կըհասունանան, թէեւ ապերախտ մարդկութիւնն մռաւացած ալ լինի զայնս: Ոչինչ կորնչի»: (ՆԵՐԱԾ. Ի ԳԻՐՆ ՅՈՒՅՅ, ԵՐԵՍ 90—91):

Այս Բընանի խօսքերն են: Այսպիսի սեսական վարդապետութիւն անմահութեան վերայ, հռչակուած գիտնականն կտայ մեզ իբրեւ նոր վարդապետութիւն:

Յոյանի բան է վնաս մի չկայ թէ տեսականութիւնն չին է, բայց երբոր կգանեմք զայն երկու հազար տարի յառաջ քան զայս յայտնուած, ուրեմն իրաւամբ կարելի է պնդել եւ ասել, որ ոչ ոք կընդունի զայն իբրեւ ժամանակակից մտաց արգասիք, եւ իբրեւ մարդկային հոգւոյ՝ վերջին ժամանակներս ձեռք բերած նորութեանց միւնն :

Արեւելեան կրօնից հիմնական մտածմունքն է, թէ կենդանութիւնն չար է եւ հարկաւոր է շուտով թողուլ կեանքը. այս յուսահատական համոզումն, այս անձնազոհութեան յօժարութիւնն ի հարկէ ժողովրդական կրօնի մէջ չի ներկայացուի առանձինն : Մեք այս նկատեցինք Պուտտական կրօնի վերայ, հիմա նոյնը կրկնեմք Արեւելեան միւս կրօնից մասին :

Եթէ ձգենք թէ չորս հարիւր միլիոն մեզ նմանները կխոստովանին այսպիսի անհեղեղ կրօն, չէ կարելի եւ հաստատել, թէ ի խորս մարդկային հոգւոյ կայ ազգեցութիւն անմահութեան. բայց Ասիոյ ազգաց կրօնից մէջ շատ այնպիսի աւանդութիւններ եւ այլաբանութիւններ կգտնուին, որոց մէջ բացառիկալ կերելի կենաց գաղափարը. եթէ նոցա մէջ կրգտնուի իսկ եւ տեսակ մի նիւթականութիւն, այլ այն ոչ այլինչ է, քան թէ նոցա հոգւոյ սովորական նկրտումն, ներկայացնել նիւթն միայն իբրեւ տեսանելի իր, եւ մարմինն իբրեւ առ աչօք տեսիլ : Օրորոցի եւ գերեզմանի մէջ գտնուած անձուկ տարածութիւնն ամենեւին չէ կարող բաւականութիւն տալ նոցա. նոցա երեւակայութիւնն կձգուի աստուա-

ծայլին աշխարհի անվախճան սահմանաց վերայ. եւ այս մասին կմտնեն ընդհանուր օրինաց տակ: Իսկ ի նոցա կրօնից եւ խորհրդական սուրբ գրոց իմաստից ընականապէս յառաջ եկած գաղափարն այն է, թէ անձնական կեանքն (մասնաւորի) անցաւոր է եւ պատիր երեւոյթ. այսպիսի գաղափարը յաւիտենական երանութեան ուրացումն է: Այստեղ խառնելոյ եւ շփոթելոյ չեմք միմեանց հետ համաստուածութիւնն, այսինքն այն կրօնն՝ որ ամէն բանի թաղուիլ անհետանալ կքարոզէ ընդհանուր սկզբան մէջ, եւ այն վարդապետութիւնն, որ ամէն բանի եղծումն եւ չքանալ կխոստովանի: Բայց ինչո՞ւ զբաղուիմք ընաղանցութեամբ:

Ոչ ոք կհակառակէ թէ Ասիական կրօնից տիրապետող ոգին «համաստուածութիւն» է. եւ թէ, հետեւաբար այդ կրօնից անձնատուրն եւ հաւատացեալն պիտի ուրանայ յաւիտենական հանդերձեալ կեանք: Այս մասին մէջ շատ կարեւոր է ժամանակակից գիտնականի մի եզրակացութիւնն. «Կեանքն յշտաց եւ թշուառութեանց ուռկան մի է. ազատութեան միջոցն չապրիլն է. այսպէս է Հնդկական աշխարհին մէջ յամենայն դարս ժամանակաց ընդունուած արտասուելի կրօնն, զոր կքարոզեն ամէն ժամանակաց, ամէն դպրոցաց, եւ ամէն աղանդոց վերաբերեալ Պրահմականք եւ Պուտտականք»: (LE BUDDA, PAR M. BARTHELEMY SAINT-HILAIRE, ԵՐԵՍ 120):

Պրահմականք, ուսեալ Չինացիք եւ ուսեալ Պուտտականք չկարացին ճանաչել անմահութիւն եւ յու-

սալ ի նա . թշուառութեան եւ աղէտից մէջ ծփալով ,
 փոխանակ յաւիտենական սիրոյ նշուելով լուսաւորելոյ
 իւրեանց միտքը , համոզուեցան լաւ համարել խոր
 քունն աստի բոլոր երջանկութենէն . ուստի եւ մե-
 ռանիւն շատ քաղցր թուեցաւ նոցա . գլխաւոր յոյսն ,
 եւ մխիթարութիւնն նոցա՝ էր , ի թշուառութենէ
 եւ տանջանաց ազատուելոյ համար , զոհել կեանքը եւ
 ինքնաճանօթութիւնն : Ո՞վ չէ զփորձն առած այն
 տաղտկալի աւուրց , որք մարդոյն այնքան երկար կը-
 թուին , ոչ վասն այնորիկ որ մարդը կսպասէ յե-
 տագայ աւուր , այլ յատկապէս վասն այնորիկ , որ
 կցանկայ ներկայի վախճանն տեսնել : Ո՞վ զփորձն ա-
 ռած չէ այն անքուն եւ սրտամաշ գիշերոց , յորս
 կենաց զգացումն մարդոյն կթուի ծանր բեռն . իսկ
 ցանկացած նիրհն՝ առանձին բարերար աստուած մի-
 թուի թէ Ասիոյ լայնատարած բնակութեանց մէջ ,
 ուսեալքը կեանքը զգացել եւ ընդունել են միայն
 այս օրինակաւ . եւ եթէ հնար լինէր թափանցել եւ
 նոցա մտածողութեանց մէջ , այն ժամանակ մեր կա-
 րի վշտալի սրանեղութիւնքը ընդ նոցունն համեմա-
 տեալք , գեռ երջանկութիւն կհամարուէին , եւ ոչ իսկ
 Յօբայ գիրքը այնքան առաւել զգալի կթուէր :

Անցեալ անգամ յիշատակեցի Բուսսոյի անունն .
 այժմ կխօսիմ Արեւելից քարոզիչ Լաքրուայի վերայ
 որ նոյնպէս մեր հայրենակիցն է : Երբոր ես քաջ
 խորամուխ եւ հասու սկսայ լինիլ այն ազգաց կրօնից ,
 որոց նա Աւետարանը կքարոզէր , այն ժամանակ մի-
 այն հասկացայ նորա քարոզութեան բոլոր սյօն եւ

ղօրու թիւնն . նորա ջերմեռանդ իղձն , եւ արտաքոյ կարգի պերճախօսութիւնն , որով լի էին քարոզութիւնները կենաց վերայ այն խաւարասպատ ընդարձակ աշխարհաց մէջ , որոց բնակիչք թաղուած անթիւ սնապաշտութեանց մէջ , կարող չէին լսել իւրեանց քրմերէն եւ իմաստուններէն ուրիշ պատգամ եւ խրատներ , բացի կեանքը զարհուրելի եւ անտանելի , եւ անձնազոհութեան յոյսն՝ մխիթարական միջոց քարոզելոյ խօսքերէն (*):

Մինչեւ այժմ Հնդկաստանի եւ Յունաստանի , Արեւելից եւ Արեւմտից մտածմունքն ու կարծիքներն քննեցիք եւ խօսեցանք :

Տիեզերական պատմութեան մէջ կտեսնեմք , որ երբեմն Արեւելք եւ Արեւմուտք , հին հասարակութիւնները փոփոխող քաղաքական մեծամեծ անցից առթիւ միմեանց պատահեցան Միջերկրական ծովի եզերքները :

Այս միջոցին ահա եւ մարդկային մտածողութեանց եւ կարծեաց նշանաւոր միաւորութիւնն յառաջ եկաւ , եւ այս միջոցին կրօնն եւ փիլիսոփայութիւնն եւս մէկը միւսին ձեռք պարզեցին :

Այդ ժամանակը նշանաւոր էր . ինչ հետեւեցաւ աստի : Նկատենք Յունաստանը մեր թուականի հինգերորդ դարուն մէջ . հոյակապ Աթէնքը , գիտութեանց եւ արհեստից քաղաքը կխոնարհի յանկումն . բայց վերջնական օրհասէն յառաջ կրկին կկենդանանայ ,

(*) Լաբրուս մեռաւ յամի 1859 ի Կալկարա :

իբրեւ առաջին լուսոյ կայծովն արծարծուած : Հռով-
 մէական ընդարձակ կայսերութեան ամէն կողմէ երի-
 տասարդներն կլցուին կսղմուին այդ քաղաքի ամփի-
 թէատրոնների մէջ, որ տակաւին մտաւոր աշխարհի
 մայրաքաղաքն էր : Ընդարձակ լսարանների մէջ կը-
 բարձրանայ այն մարդոյ ձայնն, զոր ոմանք կյար-
 գէին իբրեւ աստուած, իսկ ինքն զինքն կանուանէր
 տիեզերաց քահանայապետ, եւ կթուէր լինել ամե-
 նահմուտ բոլոր փիլիսոփայութեանն, կրօնին, եւ ան-
 ցեալ դարուց զարգացողութեանց : Սա՛ Պրոկէտն
 էր, իմաստնոց ձիգ կարգին մէջ վերջինն, եւ նորա
 ուսմունքն կներկայացնէր չորեքդարեան վաստակոց
 պտուղ : Եւ այդ՛ Աղէքսանդրեան դպրոցի ուսումն էր .
 անունն առած այն քաղաքէն, ուր ծնուած եւ զար-
 գացած էր : Այդ դպրոցի մէջ ճիգն կթափէին հա-
 մամիտ զորութեամբ եւ Արեւելք եւ Արեւմուտք :
 Այստեղ սովորեցին, որ Յունական գիւցաբանութիւնն
 միայն ստուեր էր ճշմարտութեան, իսկ նորա հիմն,
 համաստուածութիւն : Աղէքսանդրացիք՝ կենդանի
 աստուածը, տիեզերաց արարիչը կընդունէին վերա-
 ցական ցամաք ըմբռնմամբ. չտալով նմա բանակա-
 նութիւն, իշխանութիւն եւ ազատութիւն, այդ վար-
 դապետութիւնն ոչ միայն չհոգաց պահպանել մար-
 դոյ յետ վախճանին ունեւոց անձնական գոյութիւնն,
 այլ եւ կջանար կործանել եւ եղծանել ներկայիս մէջ
 ունեցած մարդոյ անձնական կենդանութիւնն, որքան
 հնար էր : Յունական եւ Արեւելեան մտաց միմեանց
 հետ ծանօթանալուն այս արգասիքն եղեւ : Մտաւո-

րական յառաջխաղացութիւնն ան չափ էր. եւ այնպէս կ'թուէր թէ մարդկային իմաստութեանն բոլոր ոյժն եւ կարողութիւնն հաւաքել էր իւր ինքնագոյութիւնն պահպանելոյ համար. բայց ի զուր հին աշխարհի ներկայացուցիչքը կողքնէին եւ կջանային մտացածին փայլուն կեղծիքներն եւ ստայօդ առասպելներն միացրնել փիլիսոփայութեան խորին հասկացողութեանց հետ. երկիրն կերերար նոցա օտից ներքոյ, եւ ինքեանք չզգային որ ապագայն արհամարհելոց եւ մի կողմն ձգելոց է զինքեանս: Եւ ընդէր, վասն զի հեռաւոր երկրի մի մէջ, Մէկը, որ ոչ Արեւելից իմաստութիւնն ուսեալ, ոչ Արեւմտից փիլիսոփայութիւնն, սկսաւ քարոզել Գեներեսարեթի լճի քանի մի ձկնորսաց յաւիտենական կեանք: Վասն զի՝ նորա աշակերտները այդ քարոզութիւնն տարան ծաւալեցին ընդ ոլորտս աշխարհի: Վասն զի՝ այդ քարոզութիւնն այնպիսի ջերմ հաւատ կբուրէր դէպի անմահութիւնն հանդերձեալ, մինչ զի ի տանջանս կվազէին իբրեւ յուրախական հանդէս. ոչ նորա համար, որ անձնագոհութեամբ այս կեանքէս ազատուին, այլ որ անցաւորօքս անլախճան կենաց պտակն առնուն: Ոչ մի բան կարաց նոր վարդապետութեան տարածմանն խափան լինել. փոքրիկ հօան զօրացաւ, աճեաց, եւ դարձաւ երկնամբարձ ծառ, որ տարածելով իւր ճիւղերն եւ ամէն ինչ ստուերի տակ ծածկելով կտրեց Ողիւմպեան աստուածոց օգն եւ լոյսն:

Երեւակայեցէք այժմ այն պատերազմն, որ այն ժամանակ բորբոքեցաւ աշխարհի մէջ. կհասկանաք,

Թէ ինչ պիտի զգային այն միջոցին, ամբարտաւան
 Հռովմայ քաղաքացիք, երբ ժամանակն հասած էր
 քաղաքին՝ հրաժարիլ իւր՝ բոլոր աիեզերաց ճոխու-
 թեամբք եւ հարստութեամբք ծանրաբեռնեալ կա-
 պիտողիոնէն եւ թրիումփներէն: Երեւկայեցէք ի
 ձեզ այն մարդկան զգացմունքը, որոց վիճակեալ էր
 թողուլ իւրեանց երիտասարդական հասակի քաղցր
 խոստմունքը, եւ փառաւոր անցեալը, եւ այլ ամէնը,
 պարզ եւ դիւրիմաց խօսքի մի համար, որոյ մասին
 չդիտէին ինչ ասել. արդեօք յիմարութիւն իմաստ-
 նոց, թէ գայթակղութիւն մարդկանն աշխարհի:
 Այդ իսկ սոսկ բառն էր, որ եւ տարաւ յաղթանակն:
 Հին կրօններն, որոց ընդդէմ զինուել էին եւ միաքն
 եւ խիղճն, տկարացած եւ թուլացած, ի մահ դա-
 տապարտեցան ի նոյն իսկ աւուր, յորում Հրէաս-
 տանի լերանց մէկի վերայ Յիսուան ի նազարեթէ ի
 խաչափայտն բարձրացաւ, շրջապատուած ի լալկան
 կանանց, եւ այսպնեղ ժողովրդոց:

Հոգին մարդոյ երբէք չի մնայ անկրօն. այս կայ
 միայն որ ընդունուածն ու խոստովանածն կ'թողու,
 երբ հաւանած է ուրիշ նորն ընդունել: Ապաքէն
 հնոց իմաստութիւնն կշառագնի եւ կքրանի այն խօս-
 քին առաջը, որ պարզապէս ցոյց տուաւ ինչ է մահ
 եւ ինչ անմահութիւն. եւ այսու Աւետարանի կա-
 բեւորութիւնն եւ նշանակութիւնն բարձրաբարբառ
 կքարոզուին: Բայց տեսնեմք այդ նշանակութիւնն
 եւ կարեւորութիւնն միանգամայն պատմականն են
 արդեօք: Ո՞րպէս պիտի ընդունիմք մեք զայնս: Եր-

բոր նոր փիլիսոփայութիւնն կապացուցանէ հանդերձեալ կեանք, Պլատոնի ապացոյցներն ինքեան նախաշաւիղ կառնու, առանց յաւելցնելոյ գուցէ բնազանցականին մէջ ոչ մի առանձին նշանաւոր ապացոյց: Նա առաւել լաւապէս քան հինն, ճանաչեց եւ յերեւան հանեց այն պղտոր գաղափարները, որոց վերայ կյենու նիւթակրօնութիւնն. եւ աննահանջելի ձեռօք սահման գծեց բնաբանութեան եւ հոգեբանութեան մէջ: Նոր փիլիսոփայութիւնն է ապաքէն, որ պատրաստեց բարոյական ապացոյցներ հանդերձեալ վարձատրութեան համար. եւ ջանաց հիմնել «բնական» անուանեալ կրօնն:

Մի քանիններն՝ չհակառակելով Աւետարանի պատմական նշանակութեանն, կերեւակայեն իբր թէ նա արդէն կորցրել է իւր յարգն հանդերձեալ կեանք քարոզելոյ համար. վասն զի արդէն ամէն միտք կը հաստատէ մարդոյ յաւիտենականութեան յոյսն՝ պարզ հիմանց վերայ: - Միայն կարճամիտ փիլիսոփայութիւնն այսպիսի կարծեաց կվազէ: Դիցուք թէ հոգեկրօնների ապացոյցներն օգտաւէտ ու լաւ են. եւ հարկաւոր է ջատագով լինել նոցա. բայց այս կայ որ՝ շատ անգամ այդ ապացուցութեանց այնպիսի նշանակութիւն կտան՝ զոր բնաւ ունեցած չեն: Քուզէն արդարապէս դատեց թէ մի գատողութիւնն կարող չէ յայտնի կացուցանել յաւիտենական կեանք, եւ հանդերձեալ վարձատրութիւն: Ի վերջոյ կյաւելումք ասել. ժամանակակից ուսումնականք իսպառմերժելով Աւետարանն, եւ նորա ուղղակի ազդեցու-

թիւնն, կմիտուին դէպի նիւթակրօնութիւն. եւ անմահութիւն՝ միայն գործոց կտան այս աշխարհիս մէջ. շատերին եւս բաղձալի է վերանորոգել հին հոգեփոխութիւնն: Այս մասին մեզ համար շատ նշանաւոր է Սէնտ-Իլէրի վկայութիւնն. «Դժբաղգաբար ի մեզ բարեյաջող ընդունելութիւն կգանեն այնպիսի աղանգներ, որոնք Պուտտականութեան հիմունքն են: Մի քանի ժամանակէ ի վեր այնպիսի համոզմունք կերեւին, յորս կխոստովանուի հոգեփոխութիւնն եւ որովք կջանան բացատրել մարդն եւ աշխարհն առանց Աստուծոյ, առանց նախասահմանութեան. յորս կմերժեն մարդկային սեռի յոյսն անմահութեան վերայ, եւ հոգւոյ տալիք անմահութիւնն մարդոյ գործոցն կտան միայն. եւ Աստուծոյ տեղը, մարդը կմնայ իբրեւ միակ հասկացող էակը տիեզերաց անհունութեան մէջ. եւ այս ամէնը յանուն գիտութեան, յանուն պատմութեան, յանուն փիլիսոփայութեան, նաեւ ընտղանցութեանն կմոծուին տեսականութեանց մէջ. որք ոչ բնաւ նորք են, եւ ոչ բնականք, բայց եւ այնպէս սարսափելի վնաս կպատճառեն տկար հոգւոց» (LE BUDDA, ՆԵՐԱԾ. ԵՐ. 6):

Իրաց այսպիսի դրութեան պատճառաւ, հասկանալի պիտի լինի, թէ Աւետարանն, որ կպարունակէ իւր մէջ հաստատուն խոստմունքներ, եւ ոչ լոկ անորոշ յոյս ապագայ կենաց վերայ, արժանի է անթերի ուշադրութեան, մեր զբաղմունքն եղած խնդրոյ օրինաւորապէս լուծուելուն համար:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՅԵՐՐՈՐԳ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՆ.

1.) Пантеизмъ, panthéisme բառ. Յունաց . ի բառիցս « պան » (համ , համօրէն , համայն) եւ « քոս » (աստուած) համաստուածութիւն . աղանդ , որ ուսուցանէ թէ ամենայն մասնաւոր էութիւն կամ կենդանութիւն , որոշ ժամանակի մի մէջ տեսելէն լետոյ , պիտի բաղուի անհետանայ մեծ ամբողջին , այսինքն տիեզերաց եզակի սկզբան մէջ . որով մասնաւորը չի պիտի ունենայ առանձին կեանք : Пантеизмъ, panthéisme բառով ' « համաստուածութիւն » բառի դարձնելով գուցէ սխալ ընտրութիւն արած ջլինիմք , քան « ամենաստուածութիւն » ասելով , ինչպէս կհայացնեն ոմանք :

2.) Каста, Caste, Հնդկաստանի մէջ պաշտօնավար կարգ մի մարդկան , կամ ցեղ , որ տերութեան որ եւ իցէ պաշտօնի մի մէջ պիտի գտնուի միշտ : Կաստից վիճակը , իրաւունքը եւ սովորութիւնները յաջորդող ցեղին անցած ժամանակները , պիտի անփոփոխ մնան . գործինակ որդին պիտի ըստ ամենայնի հօրը բռնած շարժօքն ընթանայ , եւ ոչ խոտորի անտի :

3.) Мандарияъ, mandarin, ձենացի պալատական , սեպուհ , աւագ խորհրդական պետութեան . մանտարիններն կճանաչուին գլխարկի գունով :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ՉՈՐՐՈՐԴ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱՄՈՑ

Մի քանի ժամանակակից փիլիսոփայք Ասետարանի ճշմարտութեան վերայ եղած հարցն անգամ լռել չկամին . ըստ որում այնպիսիները կը պնդեն իբր թէ կրօնն միայն մարդկային յուզուած մտածողութեան բուն երեւակայութենէն յառաջ կգայ միշտ . եւ աստի՛ իբրեւ հաստի աղբերէ կհետեւացնեն , թէ լուսաւորեալ մտաց պատշաճ չէ ընդունել զայն :

Պատմութիւնն կցրէ նոցա կարծիքը . վասն զի Բրիտտոնէութիւնն հաստատեցաւ Հռովմէական կայսերութեան մէջ քաղաքակրթութեան եւ լուսաւորութեան հասուն ժամանակին . ուրեմն եւ կարող չեմք մերժել Ասետարանի վերայ եղած հարցը :

Յիսուս Նազարեթացի խոստացաւ մաքուր հոգոց յաւիտենական կեանք . այն է՛ անվախճան երանական վիճակ , հիմնեալ՝ Աստուծոյ հետ կատարելապէս միաւորուելուն վերայ :

Յիսուս կքարոզէր եւ կխօսէր յանուն Իսրայէլեան ազգի պաշտած Աստուծոյ եւ Արարչի , որ է անսահման սկիզբն տիեզերաց , ամենազատ , եւ ի վեր քան զարարչութիւնն , եւ որ կարող է հաղորդել իւր արարածոց աստուածային կեանք , գերազոյն քան զներկայն :

Բրիտտոսի վարդապետութեան մէջ , ,պարտք“ եւ ,երջանկութիւն“ երկու տարբեր անուանք են , քայց մի իմաստ ցոյց կտան . այն է միութիւն մարդկային կամաց ընդ Աստուածայնոյն : Հին փիլիսոփայութիւնն վէճեր յարուցած էր , ,պարտոց“ եւ , ,ուրախութեան“ միմեանց անհամեմատ երեւալոյ վերայ . սակայն երբոր ճանաչեմք եւ խօստովանիմք թէ Աստուած սէր է , վիճարանութիւնք ինքնին վախճան կանոնն : Աստուծոյ կամքը մեր համար յաւիտենական կանոն լինելով , մեր երջանկութիւնն կանօրինէ . ուստի երջանկութիւն , եւ պարտաւորութիւն . միեւնոյն նշանակութիւնն ունին . այն է ցանկալ զհաճոյսն Աստուծոյ :

Աստուած հայր է ամենեցուն . եւ անձնասիրական ուրախութեանց ցանկութիւնները ներհակ են նորա կամաց . ուրեմն , կատարեալ երջանկութիւնն , պարտոց կատարման արգասիք , կկայանայ միայն ի սէրն :

Յաւիտենական կեանքն է, միութիւնն ընդ Աստուծոյ. եւ այս միութենէն յառաջ եկած ուրախութիւնն: Քրիստոնեայն կհաւատայ հանդերձեալ կենաց յետ աստեացս. իսկ Աստուածային կեանքն արդէն սկսուած է Քրիստոնէի մէջ. վասն զի յաւիտենականութիւնն կփակէ իւր մէջ անցեալն, ներկայն եւ ապագայն:

Քրիստոնէական հաւատոյ ստուգութիւնն այն ժամանակ մանաւանդ վեճմ կփայլի, երբոր համեմատեմք նորա հետ Սոկրատայ կասկածախառն յոյսն, եւ Պուտտականութեան աշակերտեւոց անյոյս անձնագոյութիւնն:

Աւետարանն կքարոզէ Աստուծոյ սէրն առ իւր ստեղծուածս. եւ այս իսկ է այդ անուան բուն նշանակութիւնն. վասն զի Յիսուս կերեւի մեզ իբրեւ Փրկիչ, եւ կյայտնէ զողորմութեան եւ բարեգթութեան շնորհն, որոյ ինքն իսկ է աղբիւրն եւ կատարումն: Մեղաց զգացումն կհեռացնէ զմեզ աստուածային կեանքէն, եւ կթուլացնէ մեր՝ դէպ ի ծայրագոյն բարութիւնն ունեցած հաւատն. ուստի կարի հարկաւոր է աստուածային ողորմութիւնն, որով հաստատուն յոյս դնել կարողանանք յաւիտենական կենաց վերայ:

Արարչութեան նախասկիզբն տնօրէնութիւնն էր՝ մեր Աստուծոյ հետ միաւորութիւնն. երբ որ միութիւնս այս թելադրութեամբ չարին խանգարեցաւ, Աստուած իւր յաշխարհի գալստեամբն կրկին ամրապինդ հաստատեց: Ուստի՝ եւ աստուածային սիրոյ միութեան մէջ կարելի է զանազանել երկու կամք. ,,արարչական՝ եւ ,,փրկական՝: Առաջին կամքն մեր երջանկութիւնն տնօրինող, երկրորդն՝ երջանկութեանն հասանելոյ մեղօք կորուսած միջոցն վերանորոգող:

Աստուծոյ միջամտութիւնն ի մեր փրկութիւն, ըստ իսկութեանն է ,,գերբնական՝:

Յիսուսի Քրիստոսի մարմնառութիւնն եւ գործքն ,,հրաշք՝ են. ուրեմն չէ կարելի այս ամէնի վերայ եղած հարցմունքներն մի կողմն ձգելով, ուրանալ հրաշքը, չուրացած նախ եւ յառաջ Աւետարանն:

Գերբնական կարգն ուրացողն, պիտի ուրանայ նախ Աստուծոյ գոյութիւնն, հանդերձեալ կեանքն. եւ այսպիսիներն՝ Սոկրատայ աշակերտներէն ալ աւելի ստոր կլինին:

Եւ յիրաւի՝ ինչպէս եւ մեր ժամանակն ցոյց կտայ, Աւետարանի հաւատն, եւ հանդերձեալ կենաց յոյսն, միմեանց հետ կապուած են խիստ անձուկ: Կանգնեն որ գերբնականի հաւատալոյն, մեր ժամանակի լուսաւորութիւնն եւ գիտութիւնն չհամաձայնին. քննենք այս խնդիրն:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԸՆԹԵՐՅՈՒԱԾ.

Ա. Ի. Ե Տ Ա. Ր Ա. Ն Ն

Ի՞նչպէս պէտք է ընդունել Աւետարանն, որ հասկանանք նորա միտքն եւ զօրութիւնն. Ի՞նչ է Աւետարանն. Համեմատութեամբ ուրիշ կրօնից, Աւետարանի խոստմունքն ինչ ներգործութիւն կունենան մարդոյ վերայ. Սոկրատ, Պուրնա, Ստեփաննոս նախավկայ, եւ Պօղոս Առաքեալ. Աւետարանի իսկութիւնն. Գերբնականի վերայ եղած հարցը. ժամանակակից Սկեպտականութիւնն ինչպէս կրօնք այս հարցն :

 Աւետարան անունդ մեզ ամենեցուն ծանօթ է ի մանկութենէ հետէ, թէեւ ոչ ամենի վերայ միակերպ ազդեցութիւն ունի: Ինչպէս գժուարին է մարդոյ բոլոր ուշադրութիւնն ուղղել ինքեան յայտնի եղած մտածմանց վերայ, նոյնպէս եւ Աւետարանի բովանդակութեանն. երեսայն Աւետարանի ճշմարտութիւններն եւ անցքերն կլսէ իւր մօր բերանէն. կկարգայ մանկական դասերի մէջ, եւ կվարժուի նոցա ինչպէս իւր շնչած օգոյն. բայց յետոյ շատ անգամ բոլոր սովորածն ու լսածը նորա մտքի վերայ հարեւանցի ազդեցութիւն միայն կգործեն, փոխանակ հաստատուն հետք գծելոյ ուղեղին վերայ: Ով որ կցանկայ Աւետարանի մտքին եւ զօրութեանն հասու լինել, պիտի մօտենայ նմա ուրիշ զգացմամբ.

եթէ ընդունի զայն իբրեւ սովորական եւ ընդհանրածանօթ ինչ, բնաւ չէ կարող թափանցել ի նա :

Հռովմայ մէջ կ'թագաւորէր անգութ եւ անառակ գազանն, Տիբերիոս կայսր. բայց տէրութիւնն դեռ նորա բարբարոսական լծի տակ եւս, Օգոստոսի հեղեհօգի եւ հանճարեղ թագաւորութեան յիշատակաւ կսփոփուէր: Օգոստոս կայսեր ժամանակ, Հռովմայ մէջ իբրեւ կորցրած ազատութեանն փոխարէն, ծաղկեցան գիտութիւնք, արհեստք, եւ քաղաքակրթութիւնն, որք պատմութեան փառաւոր դարագլուխներէն մէկը կկազմեն: Նոյն ժամանակի աշխատանաց արգասիքը մեք այժմ կուսանիմք մեր դըպրոցաց մէջ արժանին հաճութեամբ: Այս լուսաւոր եւ քաղաքակիրթ դարուն մէջ, քանի մի աղքատ մարդիկ, տէրութեան ամէն կողմերը կքարոզեն յաւիտենական կեանք, յանուն «ՅԻՍՈՒՍ» անուանեալ մարդոյն, որ մեռաւ, բայց ըստ նոցուն ասութեան «ՅՍՐԵԱԻ»:

Նոցա քարոզութեամբ ամէն տեղ կզարթնու կծնանի կենդանի եւ հաստարմատ հաւատ, դէպի հանդերձեալ անմահութիւնն. ոչ այն՝ զոր կուսակազմական ազգաց պղտոր եւ թերի հայեացքը կդիտէ. ոչ այն՝ զոր փիլիսոփայական մտածողութիւնքն կծնանին, եւ ընդունելութիւն կգտնէ քանի մի ուսելոց սրտից մէջ: Սովրատայ նախատեսածը՝ գիտեն փոքր երեխայք. Պլատոնն զմայլեցնող եւ ամիշեցնող ճշմարտութիւններն, կխոստովանին տկար կանայք: Ոչ կասկածոտ յոյսն է հնոց, այլ լուսաւոր եւ հաստատուն

հաւատ, որ եւ այնպիսի խորարմատ հիմն է պարզել, մինչեւ մեր տկար բնութեան հաւասարակշռութիւնն իսկ, ժամանակ մի երերալ սկսած էր: Քրիստոնեայք այնպիսի տաք սրտով կվազեն դէպի տանջանքը, մինչեւ որ եկեղեցին առաջն առնելոյ համար, պարտաւորուած կքարոզէ « Զունի ոք իրաւունք այդքան անյագ վափաքով ցանկալ մահուան »: Քրիստոնէական հասարակութիւնն հետզհետէ կաճի եւ կզօրանայ. ու ժողովելով իւր կրօնի ժամանակագրութիւնն եւ ճշմարիտ վկայութիւններն գիրք մի կկազմէ « Նոր Կտակարան » որ այժմ թարգմանուած է համարեա յերկու հարիւր լեզուս. եւ յայտնի է գոգջիր աշխարհիս համայն ազգաց: Անցեալ տարուան մի մէջ տպագրեցին զայն մինչեւ երկու միլիոն օրինակ: Քրիստոնէութիւնն առաջի առնելով աշխարհին այս գիրքը, որոյ մէջ իւր հաւատոյ հիմունքն են ձգած, իւր գերազանցութեանն այնպիսի անհակառակելի վկայութիւն կարգեց, մինչեւ որ նորահաւառակորդաց առաջնակարգ հասկացողներն եւ գիտուններն անգամ կասեն, թէ այսպիսի կրօնէն յետոյ, ուրիշ կրօն չէ կարող տեղի գտնել. եւ թէ, եթէ սա ճշմարիտ կրօնն ալ չէ, դոնէ կրօնից վերջինն է:

Քրիստոնէից քարոզածն, եւ նոցա գրքին մէջ պարունակուածն, մի խօսքով կասուի « ԱՒԵՏԱՐԱՆ »: Դեռ չխօսած այդ շնորհք եւ խաղաղութիւն աւետող բառի իսկութեան վերայ, քանի մի խօսք ասենք այն մասածողութեանց դէմ, որոց նպատակն է Քրիստո-

նէական կրօնի ճշմարիտ լինելոյ ուղիղ եւ դրական հարցը շփոթել եւ հերքել: Ահա այդ մտածողութիւնքն. « Բոլոր կրօններն ծնունդ առան նախնի խաւարամած դարուց մէջ: Քանի դեռ մարդկային բանականութիւնն մշակուած եւ զարգացած չէր, երեւակայութիւնն երկինքը լցրեց խօլական էակներով. շատ անազան հասկացան, թէ կրօնն բնազանցական ճշմարտութեանց կեղեւն է միայն, զոր հանճարեղ մարդիկ պատառեցին, որում այժմ յեցուած են սոքէաներն եւ ռամիկներն »: Այս տեսականութիւնն ամենալուսաւոր մարդկան մտաց ծնունդ լինելով ընդունելութիւն գտած է եւ երկրորդակարգ կրթուած ուսումնականաց մէջ. բայց փմստ, պատմութիւնն չհակառակէ արդեօք այսպիսի տարապայման տեսականութեան:

Աշխարհիս մէջ երեք գլխաւոր կրօն կայ, նայելով նոցա հետեւողաց թուահամարին, եւ են սոքա. Քրիստոնէութիւնն՝ որ կխոստանայ յաւիտենական կեանք. Մահմետականութիւնն՝ որ այդ կենաց գաղափարի յստակութիւնն եւ պայծառութիւնն կաղօսացնէ քմահաճ զարդարանօք. եւ Պուտտականութիւնն՝ որ կուրանայ զայն. այս բոլոր կրօններն ունին իւրեանց որոշեալ ս'իլիզն. եւ երեւեալ են պատմական ժամանակի մէջ. իսկ Աւետարանի երեւման ժամանակն, ոչ թէ խաւար էր, այլ այն ժամանակն էր, երբ որ Տիբերիոսի հպատակները Կիկերօնի, Վիրգիլիոսի եւ Հորակիոսի (Гораций) գրուածները կկարդային. ապաքէն, նոքօք դաստիարակուած մարդիկը չէին կարող

ունել մանկական պարզմտութեան եւ դիւրահաւանութիւն. այն ժամանակը մարդկան միտքը բաւական մշակուած եւ սուր էր, ու ինքեանք հեզնութեան վարժ. սակայն՝ այսպիսի հասարակութեան մի մէջ, Աւետարանը կտարածուի երեւալուն պէս: Հին աշխարհն, ծոցը դրած մեծութեան, շքեղութեան, լուսաւորութեան եւ կրթութեան տարերքը, կպատահի խաչի « յիմարութեանը » եւ կըխոնարհի առաջի նորա: Լսեցէք, Պոսուէ ինչպէս կնկարագրէ Պօղոս Առաքելոյ գործքը. « Օտարերկրեայ անուսումն մէկը, կմանէ լուսաւորեալ Յունաստանը, ճարտասանից եւ փիլիսոփայից հայրենիքը եւ չնայելով բոլոր ակնյայտի արգելքներին, կհիմնէ այնտեղ այնքան եկեղեցիներ, որոց թուոյն չափ Պղատոն իւր « աստուածային » (ինչպէս կանուանէին) պերճախօսութեամբն աշակերտներ անգամ կարողացել չէր վաստակել: Պօղոս Աթէնի մէջ կբարոզէ Յիսուս Քրիստոս, եւ անտի իւր յաղթութեան գրոշը կպարզէ ուրիշ տեղեաց վերայ. Հռովմէական շքեղ գահին մեծութիւնը կկապտէ եւ կխոնարհեցնէ Փրկչի ոտից ներքոյ. եւ իբրեւ մեղապարտ յատեան քառշուած ժամանակն, դատաւորներն գողի եւ երկիւղի մէջ կձգէ կսարսեցնէ. ինքն Հռովմ կլսէ նորա խօսքերն, եւ յանկարծ այդ ամբարտաւան քաղաքն կսկսի յարգել Պօղոսի առ իւր հայրենակիցս գրուած ընդհանրական թուղթը քան զԿիկերոնի հռչակաւոր գործը »: Այս գեղեցկահիւս խօսքերի մէջ կթագաւորէ հաւաստի փաստ, այսինքն պատմութիւն:

Ի՞նչ աւետիք է զոր կքարողէին, եւ աշխարհ կընդունէր խնդամտութեամբ. կքարողէին, թէ Յիսուս՝ որ ի նազարէթէ Գալիլիացւոց, խօսեցաւ իշխանաբար ոչ երկարաձիգ փաստեր ու դատողութիւններ գործածելով իւր խօսից մէջ, այլ ինքեան սեպհական ճշմարտութիւնն յայտնի կացուցանելով, եւ վկայելով նորա համար: Այդ Յիսուսը, պահանջեց իւր ունկընդիրներէն ոչ սուր միտք, ոչ առանձին գիտութիւններ. այլ խիղճ մաքուր եւ սիրա սուրբ, ճշմարտութեան օթեւան: Քարողեց հանդերձեալ կեանք, ոչ իբրեւ նորալուր ճշմարտութիւն, վասն զի ունկընդիրներէն ոմանք արդէն կհաւատային ի նա, այլ իբրեւ այնպիսի ճշմարտութիւն մի, որ իւր դալըստեամբ միայն պիտի ակնյայտնի եւ անաղօտ փայլէր յայտ աշխարհի: Նորա քարողութեանց մէջ, հանդերձեալ կեանքը կնկարագրուէր ոչ թէ իբրեւ հասարակաց պանդոկ մի, ուր ամէն ուղեւոր առանց զանազանութեան կգտնէ միակերպ ընդունելութիւն եւ դադար, այլ փարատեց ամէն կարծիք մտաց, ըստ որում՝ վաղանցուկ եւ առօրեայ փափկութեանց ու գանձուց յոյս կապող, եւ հոգեկան առաքինութեան սերմունքն այդպիսի փշոց մէջ հեղձուցանող անմտաց ահաւոր օրինակօք սպառնացաւ տանջանք հանդերձեալ. իսկ աստուածասէր առաքինագործ մաքուր սրտից խոստացաւ յաւիտենական կեանք. կամ ինչպէս ինքն կանուանէր, «արքայութիւն երկնից»:

«Յաւիտենական կեանք» անուանելով՝ կամեցաւ հասկացնել իւր հաւատացելոց, թէ կեանքը, զոր

նորա պիտի ժառանգեն, է երանութիւն անվախճան
 եւ անգրաւ. եւ ոչ մի ինչ յերկրայնոցս կարող է
 հաւասարիլ նմա. իսկ «արքայութիւն Աստուծոյ»
 կամ «արքայութիւն երկնից» ասելով՝ այն, թէ Աս-
 տուծոյ կամաց կատարուին է անսպառ երանութեան
 աղբիւր ստեղծուածոյն համար. վերջապէս, բորձրա-
 բարբառ քարոզութեամբ յայտնեց, թէ իւր խօսքը
 պիտի տարածուի բոլոր տիեզերաց մէջ. եւ ազգաց
 մէջ գտնուած միջնորմն պիտի կործանուի, եւ միեւ-
 նոյն հաւատով ու յուսով պիտի միանան աղքատ եւ
 հարուստ, յիմար եւ իմաստուն: Այս ամէնն աւետա-
 բանեց Յիսուս յանուն Իսրայէլի պաշտած Աստուծոյն,
 երկնի եւ երկրի արարչին, որ արար զամենայնն, եւ
 իւր յաւիտենական խնամարկութեամբ կպահպանէ,
 եւ որ՝ ինքն միայն է իւր անսկիզբն եւ ինքնագոյ
 էութեան մէջ. եւ տիեզերքը յայտնելով զնա, չէ
 կարող բնաւ նուազեցնել նորա աննուազելի զօրու-
 թիւնն: Հին մարգիկը չկարացին պարզ եւ որոշ գա-
 ղափար ունել յաւիտենական կենաց վերայ յատկա-
 պէս այն պատճառաւ, որ չկարէին ճանաչել ամենա-
 կարող ազատ Աստուածը, Հները՝ եւ մինչեւ ցայժմ
 շարունակ հնութեան մէջ խարխալիող արեւելքը,
 Աստուածութեան վերայ մտիկ կտային իբրեւ տիեզե-
 րաց մէջ ծաւալեալ հեղեալ, իսկ տիեզերքէն դուրս
 չգտնուող գոյութեան վերայ: Մարդոյ հոգին գոր-
 ծարանին հետ միացած ժամանակը միայն յերեւան
 կհանէ իւր ներգործութիւնները. իսկապէս այս կեր-
 պով կըմբռնէին եւ հինքն զաստուած. այսինքն թէ

նա տիեզերաց հոգին է, եւ տիեզերքէն դուրս չի գըտնուի: Այս ըմբռնմամբ՝ ապագայ կեանքը երկու կերպ կարող էր հասկանալի լինել, կամ հոգին կունենայ յաւէրժական կեանք, ներկայիս նմանը, եւ այս է գիւցաբանութեան ու հոգեփոխութեան համոզմունքը. կամ մշտափոփոխ վիճակէն ազատ մնալոյ համար, կմիանայ անըմբռնելի սկզբան հետ եւ կըկորչի, կամ Պրահմականութեան «թաղմանը» մէջ, կամ Պուտտականութեան «նիրվանայի»: Իսկ Աստուած Յիսուսի Քրիստոսի, որ յայտնապէս ցոյց ետ իւր գերագոյն զօրութիւնն Եբրայական ազգին, տիեզերքէն անկախ կեանք ունի, եւ տիեզերքն ինքն է ստեղծել ազատ կամօք, եւ անսահման կարողութեամբ: Ուստի կարող է եւ զմեզ վերին կենացն հաղորդս առնել, եւ ածել մուծանել ի յաւիտենական հանգիստն. առանց թաղելոյ անհետացնելոյ զմեզ իւր մէջը. վասն զի ինքն ոչ միայն սկիզբն է կենաց, այլ եւ իշխող նորին, որում կարելի է այդ, եւ որ կամի, ասաց Յիսուս Քրիստոս, վասն զի Աստուած սէր է. իսկ նորս սէրն է գաղանիք արարչութեան:

Աստուած ստեղծ արարածներն երջանկութեան համար. նորա կամքը մեր պարտքն է, նորա կամքը նաեւ մեր երջանկութիւնն է. երջանկութիւն եւ պարտք, երկու որիշ որիշ անուն, մի իմաստ կպարունակեն. իսկ հինքն չկարացին հասկանալ սոցա երկոցունց միութիւնն: Մարդը կցանկայ երջանկութեան, մարդը կզգայ եւ իւր պարտքը: Այս երկու զգացմունքը հնոց թուեցան ներհակ միմեանց. ուստի եւ

երկու մասն բաժանեցան. մին կխնդրէր երջանկութիւն, պարտքը մոռանալով. միւսն պարտքը ի նկատի ունէր եւ կփնտուէր, երջանկութեան վերայ ուշ չբարձնելով: Կռապաշտից առաւել հասկացողներն, մանաւանդ Սոկրատ՝ հաստատեցին որ առաքինութիւնն եւ երջանկութիւնն պիտի անբաժան լինին. բայց այդ հաստատութիւնն հիմն չկարողացաւ ունենալ, որովհետեւ հնոց՝ միանգամայն պղտոր եւ օտարոտի էր ապագայ կենաց վերայ ունեցած կարծիքը: Յիսուս վճռեց այս խնդիրն, ճշմարտութեան կարողութեամբ, որով եւ առաջին կարծեաց ընդդիմախօսութիւնները դադարեցոյց: Աստուած կամի մեր երջանկութիւնն եւ այն՝ մշտապէս. նորա կամքը, մեր պարտքն եւ մեր օրէնքն է. այդ կամքը կուզէ որ մեք երջանիկ լինիմք. Աստուած մեր հայրն է, պարտքը մեր երջանկութիւնն. երկու զանազան անուանքը, նորա ազատ կամաց միութեան նշանակք են:

Աստուած հայր է ամենեցուն, ուստի նորա թագաւորութեան մէջ անձնասիրական ուրախութեանց տեղ չկայ. նորա ամենակարող կամաց հաստատած կարգին մէջն է ընդհանրական երջանկութիւն, որ կտարածուի մասնաւորի սրտէն ընդհանուրի սրտերը, եւ յընդհանուրի սրտից մասնաւորի սիրտը: Հարկաւոր է յաւիտենական սիրոյ կամարին տակ անցանել, եւ հրաժարիլ ի սնոտի մեծութենէ, յանկարգ ցանկութեանց, եւ ի վատթար կրից. հարկաւոր է հասկանալ, որ անձնասիրական անմաքուր ուրախութիւնք կանհետանան եւ կկորցնեն բոսկէական քաղ-

ցրութիւնն, միայն մաքուր, եւ ուրիշի հետ լծորդուած ուրախութիւնք են յարատեւք. հարկաւոր է ուրանալ զանձն, ոչ զայն ի կորուստ մատնելոյ համար, այլ կարգի, լուսոյ, եւ խաղաղութեան մէջ գտնելոյ: Այն՝ որ իւր երջանկութիւնն կհամարէ ուրիշների երջանկութեան մէջ, իւր ուրախութիւններն, ուրիշ նմանեաց ուրախութեանց մէջ, նա միայն կենաց արժէքը կիմանայ, եւ ամենայն իր կրնկատէ աստուածային խաղաղ ու պայծառ լուսոյ մէջ: Կհասկանա՞ք, որ այսպիսի եղանակաւ, յաւիտենական կեանքը, միայն ապագայի մէջ լինելու չէ. յաւիտենականութիւնն կպարունակէ եւ ներկայն ու անցեալն, ինչպէս ապագայն, եւ մեք արդէն կեամք յաւիտենականութեան մէջ:

Նորա համար, որ մտաւ աշխարհ, Աստուծոյ երկնային թագաւորութիւնն կսկսի արդէն այստեղ. այլ որովհետեւ այս կենացս մէջ ամենայն ինչ սուօրեայ է եւ վաղանցուկ, ուրիշ աշխարհի մէջ, զոր երկինք կանուանեմք, կեանքը կլինի անթերի, մշտատեւ, եւ ուրախութիւնն անգրաւ: «Տէրը զմեզ սիրեց յաւիտենականութեան համար», որո՞յ է այս խօսքը, Յիսուսի նազարեթացւոյ: Յիսուս զայդ ասելով ոչ կվիճէր դորա համար, ոչ ապացոյցների կարօտութիւն կզգար. այլ միայն կվկայէր ճշմարտութեամբ: Քրիստոնէի համար «Յիսուս» բառն է անուն աստուածամարդոյն, որում կհաւատայ ի բոլոր սրտէ. Յիսուս կխօսի մեզ հետ իբրեւ ընդ իւր եղբարց. կքարոզէ, որ իւր խօսքն, ճշմարտին Աստուծոյ բանն է. եւ

Հայր, եւ ինքն մի են. այդտեղ ոչ թէ դարձեալ պատմութիւնն է վկայ, այլ հաւատն :

Երբոր Պասքալ մեռաւ, նորա հանդերձի պահարանին մէջ գտան մագաղաթի կտոր մի, զոր Պասքալ միշտ աչքին առաջն կպահէր. այս մագաղաթի վերայ գրուած էր « հաւատ ուրախութիւն Աստուած Յիսուսի Գրիստոսի, եւ ոչ Աստուած փիլիսոփայից եւ ուսելոց . . . Ո՛հ թէ հնար լինէր ինձ չբաժանուիլ երբէք ի նմանէ »: Այսու Պասքալ կամեցաւ ասել, ինչպէս արժանայիշատակ գիշերոյ մի հոգեպարար հսկման մէջ հասկացել էր, որ Աստուած ոչ միայն լիազօր իշխանն է տիեզերաց եւ օրէնք աշխարհի, այլ եւ Հայր, որ կցանկայ եւ կհոգայ որդւոց երջանկութիւնն: Ահա յոյս Գրիստոսէի:

Կամենալով մեր ընթերցողաց հասկանալի կացուցանել Աւետարանի խոստմանց ազդեցութիւնն Աւետարանականի վերայ, եւ այդ ազդեցութենէն յառաջ եկած մարդոյ հոգեկան գրութիւնն, կհամեմատեմք քանի մի օրինակներ: Դառնամք դէպի Սոկրատը:

Սոկրատ բանտին մէջ կպատրաստուի ընդունել մահաթոյն. եւ նորա աշակերտք արտասուլթոր աչօք կշրջապատեն զինքն: Յուշ առնելով նոցա ժողովրդական կարծիքներն ապագայ կենաց վերայ, կյաւելու « ի հարկէ իմաստուն մարդոյն չըվայելէ հաստատել վճռողաբար թէ այս ամէնը ինչոր խօսուեցաւ, հաւաստի են. այլ թէ մեր հոգւոց այդօրինակ որպիսի եւ իցէ վիճակ մի պիտի լինի, հաւատալի է. եւ այդ տեսակ անմահութիւն հոգւոյ խոստովանել

կարծեմ պէտք է եւ կարելի է, վասն զի գեղեցիկ է խոստովանութիւնդ, եւ դուլաւ մարդը գոգջիք կապահովէ զինքն»: Այս խօսակցութեան մէջ կնշմարուի որքան եւ իցէ լուսաւոր կարծիք, բայց որչափ եւ պզտորը. որպիսի վշտալի յուզումն մտաց:

Դառնամք այժմ Պուտտականութեան յիշատակարանաց: Պուրնա անուամբ երիտասարդ մարդ մի յանձն կառնու երթալ քարոզել վայրենի ազգաց նոր կրօն. ճանապարհ գնացած ժամանակը իւր վարժապետի հետ հաւատոյ վերայ հետեւեալ խօսակցութիւնը կսկսէ. «Քրօնսփարանթի բնակիչք, առ որս կղիմես, կասէ վարժապետն Պուրնային, կատաղի, վայրագ եւ բարբարոս են. ինչ պիտի անես, ո՞վ Պուրնա, եթէ չարալեզու բիրտ խօսքերով յարձակուին քո վերայ, եւ ի սրամտութիւն շարժած ժամանակները վշտացնեն զքեզ.

— Եթէ Քրօնսփարանթի բնակիչք՝ կպտասխանէ Պուրնա, սոսր եւ զկծեցուցիչ խօսքերով ընդդէմ դառնան ինձ եւ վշտացնեն, այն ժամանակ կմտածեմ. «ասել է թէ սոքա հեղահոգի եւ բարի մարդիկ են, որ յիմ վերայ ձեռք չբարձրացնեն, եւ չըքարկոծեն զիս»:

— Իսկ թէ ձեռք բարձրացնեն քո վերայ եւ քար ձգեն, այն ժամանակ ինչ կմտածես նոցա վերայ.

— Կմտածեմ «ասել է թէ սոքա հեղահամբոյր եւ քաղցրաբարոյ մարդիկ են, որ սուսերով եւ բրով չյարձակուին ինձ վերայ:

— Բայց թէ այն ժամանակ ինչ կմտածես.

— Կմտածեմ որ սոքա հեղահոգի եւ բարեսիրտ մարդիկ են, որ չկամին զիս բոլորովին զրկել ի կենացս:

— Իսկ թէ կեննքդ իսպառ վտանգուի նոցա ձեռօք.

— եւ այն ժամանակ կմտածէի, թէ սոքա բարեսիրտ եւ հեղահոգի մարդիկ են, որ անմաքրութեամբ լցուած ի մարմնոյս գիւրին վշտօք կազաան զիս:

— Բարևօք է Պուրնա, բարեպաշտ ոմն ես դու եւ այդպիսի համբերութեամբ կարող ես գնալ Քրոնսփարանի կողմն. գնա, դու որ ազատուած ես, ազատեա եւ զայլս. միւս եղեր հասած ես, օգնեա եւ այլոց հասանելոյ. մխիթարուած ես, մխիթարեա եւ զայլս. նիրվանային արժանացած ես, առաջնորդեա գէպ ի նա եւ զայլս» (*): Այս նշանաւոր խօսակցութեան մէջ չէ կարելի չնշմարել մի կողմէն առոյգհասակ քարոզչի ծանրակշիռ բարոյականութիւնն, միւս կողմէն նորա հիմնական յոյսն ապագայի վերայ. իւր յանձնառած գործոյ համար պատրաստ է զոհել կեանքն. բայց նորա վերջին խօսակցութեան մէջ անմահութեան վերայ ամենեւին յիշատակութիւն չկայ. եւ ոչ վերնագոյն լուսոյ նշոյլ մի կ'լուսաւորէ. այլ միայն կերեւի անձնագոհութեամբ ձեռք բերելիք հանգստութեան յոյսն, որոյ ազագաւ Պուրնա ոչ մի բանէ կերկնչի. վասն զի ամենավատթար միջոցն, որ կարելի է սպասել, կտայ նմա մեռանելոյ բազաւորութիւնն:

(*) Այս խօսակցութիւնն կարելի է անբերի ընթերնույ Պիւրնուֆի „Ներած. ի պատմ. Պուտտակ.“ եր. 252, եւ այլն:

Յիշատակեմք այժմ այն մարդն, որ իսկապէս քարկոծեցաւ հաւատոյ քարոզութեան համար, ոչ Քրոնսփարանի, այլ Յորդանանու ափանց բնակիչներէն: Երբոր պիտի հոգին աւանդէր, օրհնելով իւր թշնամիքը, ոչ թէ այսպիսի ուրախութիւն ցոյց կրտայ թէ ահա վերջապէս կենաց ծանր բեռնէն կազատուիմ, այլ կաղօթէ կենաց համար ասելով «Տէր Յիսուս, ընկալ զհոգի իմ»: Սա քրիստոնէութեան համար նախավկայ մարտիրոս Ստեփաննոսն էր: Յիշատակեմք եւ ուրիշ քարոզիչ մի, որ ի շղթայս կաշկանդած եւ տրորուած, գան հարեալ, եւ զանազան տանջանօք տանջեալ, բանտէն կգրէ աշակերտին. «Զի ես այսուհետեւ նուիրեալ եմ, եւ ժամանակ դարձի իմոյ հասեալ կայ. զբարւոք պատերազմն պատերազմեցայ, զընթացսն կատարեցի, զհաւատսն պահեցի, այսուհետեւ կայ եւ մնայ ինձ արգարութեան պսակն, զոր հատուցէ ինձ Տէր յաւուր յայնմիկ Արդարն դատաւոր» (2 ՏԻՄ. ԳԼ. Դ. 6-8): Այս գրողն Պօղոս Առաքեալն է:

Համեմատեցէք Ստեփաննոսի եւ Պօղոսի Քրիստոնէական խօսից զօրութիւնն Սոկրատայ, եւ յառաջ բերեալ Պուտտականի խօսակցութեանց հետ:

Այս է ահա, Աւետարանի հաւատն, դէպի անձնական անկասկածելի անմահութիւնն:

Նկատեցէք դարձեալ. հին ժամանակի իմաստունքն հազիւ կարողացան իւրեանց ուսումն հաղորդել փոքրաթիւ ընդունակ աշակերտաց. Առաքեալք՝ կարճ միջոցի մէջ իւրեանց վարդապետի խօսքն տարածե-

ցին ամէն կարգի հասարակութեան մէջ: Յիսուս ինքն զայս նախաճանոյց, գիտելով որ յիրաւի չտեսած եւ չլսուած բան մի պիտի լինի այդ. եւ երբոր եկին նորա մօտ իւր առաքման նշաններն խնդրելոյ, յուշ առնելով հիւանդաց առողջանալն, մեռելոց յառնելն, ի վերջոյ իբրեւ ամենագլխաւոր նշանն, այս խօսքերն ասաց « աղքատք աւետարանեն »: Յիսուս ինչով կսկսի իւր գործն. — քարոզութեամբ ապաշխարութեան եւ դարձի. կպահանջէ ի մարդոյ հրաժարիլ ի հարստութենէ եւ լինիլ աղքատ հոգւով. թողուլ հպարտութիւն, եւ լինիլ հեզ եւ խաղաղասէր. ուրանալ զանձն, ոչ զայն կորուսանելոյ աղագաւ, այլ վերստին գտանելոյ, կարգաւ, օրինօք, եւ բարեգործութեամբ:

Աւետարանական երանութեան քարոզութիւնն, աշխարհային իրաց վերայ ուրիշ հայեացք պարզել կօրինադրէ. հարստութիւն, փառք, պատիւ, կանուանու ին նորա մօտ փորձութեան միջոցներ, եւ հեղձուցիչք առաքինութեան. իսկ աղքատութիւն, չարչարանք, եւ վիշտք, յաւիտենական կենաց դուռն բացող առաքինութիւններ: Յիսուսի՛ իւր աշակերտներէն պահանջած սովորութեան փոփոխութիւնն այնքան մեծ է եւ կարեւոր, որ նա ինքն կանուանէ « նոր ծնունդ »: Ի՞նչ կնշանակէ այդ խօսքն, եւ ո՞վ կարող է ամէն պատուիրանքը ճիշդ պահել. ո՞վ կարող է ասել, ես բնականապէս եւս այդպէս կընթանամ, եւ ամէնը կկատարեմ իմ յատկական զօրութեամբ. զոհած եմ իմ աստի բոլոր երջանկութիւնն, եւ իմ միակ ուրախութիւնն եւ սովորութիւնն է իմ անձին

կամքը Աստուծոյ կամաց հնազանդեցուցանել: Ո՛չ, մեք զայդ չեմք կարող ասել, եւ կղգամք, որ ուղղութեան կարգէն դուրս եմք. կղգամք, որ մեր բնութեան հիմնական օրէնքը քանդած լինելով, կորուսած եմք յաւիտենական կեանք ժառանգելոյ իրաւունքն. յԱստուծոյ հեռանալով, ենթարկուած եմք թշուառութեան. Յիսուս գիտէ այս ամէնը, ուստի կասէ «դորա համար յատկապէս յաշխարհ եկի» նա այն բժիշկն է, որ ինքն կխնդրէ հիւանդն, բժշկելոյ համար այն բարի հովիւն, որ ի խնդիր կեւանէ մոլորեալ ոչխարին. Փրկիչն է ոչ այն, որ կխոստանայ մահուամբ միայն վախճան տալ մեր թշուառութեանց, այլ որ կօգնէ շնորհացն զօրութեամբ տկար բնութեանս մերում. եւ գթութիւն կծաւալէ դէպ ի մեղաւորն: Նա ինքն կասէ «եկի գտանել եւ կեցուցանել զկորուսեալն» եւ սրբելով զմարդն, յերանական վիճակն ի վեր հանել: Յիսուս Քրիստոս ողորմութիւն եւ գթութիւն կքարոզէ, եւ գործով ցոյց կտայ: Նա կեանք աշխարհի է եւ յաղթող մահու, ինչպէս եւ ինքն կվկայէ իւր համար. ինչպէս կքարոզեն եւ նորա Առաքեալք, աւետարանելով ամենեցուն ողորմութիւն եւ փրկութիւն արեամբն Յիսուսի, եւ ուրախութիւն տրամեալ հոգւոց:

Աւետարանն՝ Աստուծոյ բարեգթութիւնն, ողորմութիւնն, եւ շնորհքն կքարոզէ. Աւետարանն՝ Փրկչի խաչն եւ յարութիւնն է. Աւետարանն է՝ որ կքարոզէ խաղաղութիւն եւ լոյս, Արարչական սիրոյ պարգեւք. լոյս՝ որ կլուսաւորէ մահուան խաւարին մէջ,

հաւատացեալ Քրիստոնեայն : Աւետարանն սիրոյ պատգամ է , բայց նոյնպէս եւ պատերազմի , անձնուրացութեան եւ զոհի . միով բանիւ ամբողջ Աւետարանն լի է ընդգիմաբանութեամբ . ինչ է պատճառն :

Բոլորս ալ կցանկամք երջանկութեան . եւ երբ կասեն մեզ թէ Աստուած կամի զմեզ յաւիտեան երջանիկ առնել , յօժարութեամբ կընդունիմք այդ խօսքերն . բայց կենաց պատրանքը կամ ունայնութիւնը , եւ անխուսելի մահը բոլոր արարածոց հառաջել կրտան : Եթէ մեզաց վերայ կխօսին մեզ հետ , չհասկանամք , թէ ինչո՞ւ համար Աստուած՝ որ կամի զմեզ երջանիկ առնել , երեսն շատ անգամ ծածկելով ի մէնջ , կթողու զմեզ թշուառութեան մէջ : Մեր ամենից խղճի ներքին ձայնն կվկայէ սրբութեան համար . եւ երբոր կասեն մեզ , թէ Աստուած կամի որ մեք սուրբ լինիմք , ինչպէս ինքն սուրբ է , միթէ հնար է անզգայ սնալ այդ ձայնը լաւ ժամանակը . բայց ինչո՞ւ համար Աստուած կթողու զմեզ կենաց փորձութեան մէջ , որ այսքան ակարեմք , կարգացէք Պօղոս Առաքելոյ թուղթն առ Հռովմայեցիս , ուրտեղ կխօսի իւր վերայ մարդկային սրտի խորհած խօսքերով : « Ոչ գիտեմ զինչ գործեմ . . . Զի ոչ եթէ զոր կամիմ զբարին զայն առնեմ , այլ զոր ոչն կամիմ զչարն՝ զայն գործեմ : Ապա եթէ զոր ոչն կամիմ զայն առնեմ , ոչ եւս ես առնեմ զայն , այլ ընտկեալ յիս մեղքն : Եւ արդ գտանեմ զօրէնս այնորիկ՝ որք կամիցին առնել յիս զբարին , եւ ինձ չարն առաջիկայ : Հաճեալ եմ ընդ օրէնսն Աստուծոյ ըստ ներ-

քին մարդոյն. բայց տեսանեմ այլ օրէնս յանդամս իմ՝ զինեալ հակառակ օրինաց մտաց իմոց. եւ գերեալ զիս օրինօքն մեղաց, որք են յանդամս իմ: Այլ մի տառապեալ եմ ես» (Գլ. Ե):

Միեւնոյն ներքին զգացումն կզգայ ի հարկէ իւրաքանչիւր ոք ի մէնջ. կցանկամք բարւոյն, եւ մեր սրտի խորը կզգայ որ հաստատուն երջանկութիւնն բարոյական կարգին մէջ միայն կարելի է խնդրել եւ գտանել. եւ երբոր կպատմեն մեզ յաւիտենական եւ երանաւէտ կենաց վեհագոյն յոյսն, եթէ կարողանայինք արտայայտել թէ երբեմն ինչ զգացումն եւ փոփոխութիւն կհանդիպի ի խորս մեր սրտից, կարծեմ կասէինք. «այդ յոյսն չքնաղ է եւ ցանկալի, կուղէինք հաւատալ ի նա, բայց չհամարձակիմք»: Կհասկանանք այժմ, թէ ինչո՞ւ համար «ողորմութիւն» անունն յաւիտենական կենաց գրաւականն է. ինչո՞ւ համար Գողգոթայի խաչը լուսոյ թագաւորութեան մտից գուռն է, ինչո՞ւ համար հին ժամանակի իմաստունք հեռաւոր հորիզոնի վերայ հայեացք պարզեցին, բայց իբրեւ երկչոտեալք, չվստահացան ճանապարհը գտնել, վասն զի թշուառութեան եւ չարեաց զգացումն սահմանափակ արար նոցա հայեացքը: «Այլ բան է, կասէ երանելին Օգոստինոս, բարձր լերան գագաթէն, եւ այլ բան խաւարապատ անտառի խորոց մէջէն մտիկ տալ մարդոյ իւր հայրենեաց վերայ. անկարող լինելով գտնել նորա ճանապարհն: Եւ յիրաւի առանձին շնորհք է ընթանալ գէպ ի նա առաջնորդող ճանապարհաւ:

Պղատոնեանք յայտնապէս ծանեան անտեսանելի բնութիւնն . բայց այն ճանապարհն, որ կտանէ ի գերազոյն երանութիւնն, այն է խաչեցեալն Քրիստոս, անարգեցին . եւ չկամեցան ընթանալ զհետ շաւղաց նորա . ուստի եւ չկարեն հասանել խաղաղաւէտ օթեւանի սրբութեան . թէ եւ հեռաւոր ճաճանչող լոյսը կխտողէ նոցա բանականութիւնն » :

Այժմ՝ համառօտակի յառաջ բերենք մեր ամէն յարմարութիւնները : Բանական արարածոց գոյութեան նպատակն է՝ նոցա երջանկութիւնն . բայց նոքա ստեղծուած են ազատ, վասն զի ազատութիւնն աստուածային բնութեան պատկերն է, եւ բուն երջանկութեան պայմանն : Մեղքը երեւեցաւ յաշխարհի, եւ նորա հետեւաքններն եղեն խաւար մտաց, եւ վիշտք սրտի . մարդն սկսաւ պատերազմիլ ինքն իւր հետ . բանականութիւնն կամեցաւ ծածկուած լուսոյ նշոյլներովն կրկին չարչարուիլ եւ առաջնորդուիլ . խիղճն բողոքեց այդ լուսոյ նուազելուն համար . այստեղէն յառաջ եկաւ պատերազմ, եւ հին մտածողութեանց ընդդիմութիւն եւ եղծումն : Ապա կգայ յաշխարհ Աստուածային բարեգթութեան զօրութեան ներգործութիւնն, որպէս զի բանականին շնորհք ընձեռէ, բայց առանց բռնաբարելոյ . եւ ազատութիւնն վերականգնէ, առանց ճնշելոյ զայն :

Այսպէս ահա, Աստուած ունի երկու կամք . Արարչական եւ Փրկական, բայց երկուքն եւս մի են, վասն զի ի միոյ Աստուծոյ յառաջ կգան, եւ միեւնոյն սէրն կարտայայտեն, որ է վերստին կանգնել եւ նո-

րոգել մարդոյ մէջ Արարչի տուած նախեղակ ուղղութիւնն : Աստուծոյ միջամտութիւնն ի փրկութիւն մարդկան է յատկապէս «ԳԵՐԲՆԱԿԱՆ» կարգը . Աստուած կայ բնութեան մէջ, վասն զի ամենայն ինչ ի նմանէ կեանք կառնուն եւ նովաւ կշարժին, բայց նա ի վեր է քան զբնութիւնն իւր կարողութեան լրութեան եւ անեղծ ազատութեան գաղտնեաց մէջ :

Աստուածային օրէնքը արհամարհելովն մեղքը ծնունդ առաւ, եւ ինքն ծնաւ խաւար եւ թշուառութիւն . ու բարոյական կարգին բնականապէս վերայ հասաւ խանգարումն . բայց Աստուած իւր սիրոյ ներգործութեամբ քանդեց մեղաց օրհասական շղթայն, եւ նորա հետեւանքը: Երեւեցաւ Յիսուս Քրիստոս . ամենայն ինչ ազգ արար նորա Գալուստը, եւ պատաստեցաւ ընդառաջել: Արեւելք եւ Արեւմուտք ճանապարհ հորդեցին նորա համար . կրօնն եւ փիլիսոփայութիւնն մի շաւիղ կալան գէպ ի նա գիմելոյ . ամենայն ինչ կաւետարանէ զնա, եւ կպատրաստուի գէպ ի նա գիմելոյ . Աստուծոյ սէրն կուղարկէ զնա յաշխարհ: Երբոր գիշերը լրումն առնելով պատրաստուած է տեղի տալ տունջեան, այն միջոցին մութն առ ժամանակ մի կիրկնապատկուի . աստեղք կգունափոխուին . հորիզոնի մթութիւնը կշրջուի սպիտակութեան եւ արշալոյսը կխաղօս նշոյլ կտիռէ, ամէն ինչ տունջեան աստեղ գալուստը կազդեն . բայց արշալոյսը չէ արեգակն երկիր բերողը: Յիսուս Քրիստոս պատմութեան կեդրոնն է եւ մարդկութեան բովանդակ զարգացման նպատակը . սակայն Յիսուս

Քրիստոս պատմութեան ընթացքը փոխեց, որ հասկանան թէ Աստուծոյ սէրը առաւել ու գերազանց է քան զարարչութեան սահմանը կամ կարգը, որով ծագումն առեալ է եւ կպահպանուի ազատութիւնն: Կփոխէ նոյնպէս եւ բնութեան օրէնքը, որպէս զի մեք բնութեան զարմանահարաշ գեղեցկութեանց վերայ հիացած ու Արարչին փառք եւ երկրպագութիւն տուած ժամանակը, ճանաչեմք եւ նորա ամենակարող զօրութիւնն, զոր բնութիւնն ոչ ծածկել կարող է եւ ոչ նուազեցնել. վասն զի անհասանելի եւ ի վեր է քան զնա, ու ինքն է բնութեան իշխողը: Քրիստոս եղաւ ի գերեզման . . . այլ յարեալ եւ անտի, եւ յանուն յարութեան նորա աւետարանեցաւ յաւիտենական կեանք:

Աւետարանն իսկպպէս մարդոյ փրկութիւնն է. փրկութիւնն է հաստատուն հիմն գերբնականի: Հրաշքը պատմութեան եւ բնութեան մէջ է նորա արտաքին եւ երկրորդական երեւոյթն: Դատեցէք այժմ Աւետարանն կարող է գերբնական կարգէն որոշ լինել:

Աւետարանն իւր իսկական նշանակութեամբն մերժելոյ համար, նախ եւ յառաջ մերժեցէք Աստուածային բարեգլխութիւնն. եւ այն ժամանակ չկայ Փրկիչ, այլ միայն կմնայ նազարեթացի իմաստունն. թէ եւ դարձեալ այդ իմաստունն՝ որ թողել է մարգկութեան պատմութեան մէջ այսպիսի խորասոյզ հետք, անկարծիք աշխարհիս բոլոր իմաստուններէն կը գերազանցէ:

« Գերբնականն » մերժողներն չճանաչեն ի հարկէ եւ Քրիստոս Փրկիչը . բայց այդպիսի մարդիկը կխոստովանին զոնէ կրօնի գլխաւոր հիմունքը « Աստուած , անմահութիւն եւ բարոյականութիւն » : Կասեն թէ — այ՛ո՛ , բայց ո՞վ կհաւատայ դիւրութեամբ :

Աւետարանն լաւ մի չհասկացող մարդիկ , կպնդեն թէ նա ոչ այլինչ է առաւել , բայց թէ բնական կրօն , հրաշից անուամբ վսեմացած . եւ թէ ճշմարտութիւնն , ճշմարտութիւն է , եւ զայն միայն պէտք է ընդունել . աւելորդ է ուրեմն գերբնականի վերայ եղած հարցը : Իսկ մեք կասեմք , որ հեթանոս իմաստունք նախատեսին վեհագոյն կարգի ճշմարտութիւններ , նոյնպէս եւ մեր ժամանակը երբեմն յայտնութեանց անձանօթ մարդիկ նոյնը կխոստովանեն : Բայց երբոր Աւետարանին ծանօթ , եւ նորա խոստմունքն ընդունող մարդիկ կխորշին ի նմանէ , միթէ Սօկրատայ դրութեանն հասած կլինին . — ոչ երբէք : Հոգին հաւատոյ մէջ թուլացած եւ ակարացած ժամանակը մեծ տագնապի մէջ կանկանի . այդ հոգեկան տագնապը բացատրելոյ համար յառաջ բերենք այն մարդոյ խօսքերը , զոր ոչ ոք կարող է մեզ կողմնակից համարել մեր հարցմանը , վերաբերութեամբ : Եզմօնգ Շերր , անցեալ տարուան հրատարակուած խօսակցութեանն մէջ կկարգէ երկու մարդ , յորոց մին կպաշտպանէ « գերբնական » կարգն , եւ միւսն կընդդիմանայ նմին : Հակառակորդներէն մին՝ վերջապէս հետեւեալ խօսքերը կասէ . « Երբոր կղգամ իմ մէջ , որ հրաշից մասին հաւատս թուլացած է , կ'նկատեմ »

որ եւ իմ Աստուծոյ պատկերն այլայլուած է իմ ըմբռնման մէջ. փոքր առ փոքր անցանելով, այլ ինձ համար չկայ կենդանի եւ ազատ Աստուած, որում հոգին կգլխմէր իբրեւ Տեառն եւ Հօր: Ի՞նչ կմնայ այն ժամանակ. ո՞րչափ վշտալի եւ անմխիթար կթուի այն միջոցին կեանքը: Այնուհետեւ երկրի վերայ ապրելն պէտք է համարիլ միայն ուտելոյ, ննջելոյ եւ փարթամութեամբք ընչեղանալոյ համար: Երբոր կզըրկուիմք յապագայ յուսոյն, մեր հասուն հասակն ոչ այլինչ է, բայց թէ երեխայութիւն, ծերութիւնն՝ թշուառութիւն. եւ բոլոր մեր հոգսերն՝ անմտութիւն: Չկայ այնուհետեւ ոչ իմանալին, ոչ անսահմանն, եւ ոչ երկինք մեր գլխոց վերայ: Գերբնականն հոգւոյ բնագաւառն է. նորա հաւատոյ, յուսոյ եւ սիրոյ իսկութիւնն. գիտեմ, քննադատի փաստերն շատ անգամ ճշմարտանման են, բայց կարելի է այս ասածներին կվկայէք եւ դուք իսկ: Հրաշից հաւատալէն յետս կացեալ հոգին կկորցնէ աստուածային կենաց նշանակութիւնն եւ խորհուրդն. ու հետզհետէ կզրկուի ի բարեպաշտութենէ, ճշմարտութենէ, եւ հանճարոյ, եւ կթազուի փոշւոյ մէջ, երբեմն նաեւ տղմի»: Քանի մի խօսքեր ասելէն յետոյ, միւս հակառակորդն կյաւելու. «Միանգամայն համաձայն եմ ձեզ. շատ լաւ գիտեմ, որ հրաշքն հաւատոյ ամենակարեւոր տարրն է. եւ թէ հրաշքն ուրանալուն պէս, կուրացուին արքայութիւն եւ դժոխք, Քրիստոս, նաեւ Աստուած, բարւոյ եւ չարի զանազանութիւնն, եւ այն ամենայն, որ զմեզ հեթանոսութենէ վեր կգասէ:

Այո մեզ հարկաւոր է կենդանի եւ իսկական Աստուած. իսկ այդպիսի աստուածն ալ կտայ մեզ միայն գերբնականն: Այն աստուածն, որ չէ կարող կամ չկամի յերկիր իջանել կամ երեւիլ նորա վերայ, իւր զօրութիւնն ցոյց տալոյ համար, է մտաց վերացականութիւն, եւ մեռեալ աստուած» (*):

Այս խօսքերը ոչ միայն մեր միտքը կյայտնեն, այլ դեռ աւելի եւս. միայն մեք կսահմանաւորեմք մեր խօսքը յաւելլով, որ գերբնականի վերայ եղած հարցը, բառի զօրութիւնն հասկացողների համար է միեւնոյն՝ Աւետարանի, Աստուծոյ, եւ հանդերձեալ անմահութեան վերայ եղած հարցը:

Բայց պիտի ասեն «գիտութիւնն բաւական հիմնաւոր կերպով ցոյց է տուել, թէ Աստուծոյն «միջամտութիւն» տալն ցնորք է. չէ կարելի չընդունել նորա ակնյայտնի ցուցմունքը, որչափ եւ ցաւալի ալ լինի այգու քաղցր յոյսերէն զրկուիլն»: Եւ յիրաւի կայնդեն որ իբր թէ ժամանակակից քննադատութիւնն արդէն Գրիստոնէական հաւատն սնապաշտութեան կարգին է դասել. սորա մասին կխօսենք առանձին. բայց մի քանիները կան, որք առաջիններէն աւելի զարտուղի շաւիղ բռնած են. ոչ գիտութեան այս կամ այն ցուցման եւ արգասեաց վերայ կյենուին կկանդնին, այլ միանգամայն կպնդեն իբր թէ հաւատն գերբնական կարգին մէջ, մտաւոր զարգացման հետ չէ կարող զուգընթաց լինել ու միանալ. եւ թէ զԱստ.

(*) *Mélanges de critique religieuse* հրբւ 181—183.

ւած յաշխարհ մուծանելն թանձր եւ տգիտական հասկացողութիւն է, ժժ գարու լուսաւորեալ մարգոյն անվայել ընդունելոյ. որում հակառակելն եւ բացասելն անգամ չարժէ :

Այս ձայնն կգայ Գերմանիայէն, դժբաղդաբար նորա արձագանգը կկրկնուի եւ մեր մէջ . . . ի հարկէ Աւետարանն իմաստնոց աչքին յիմարութիւն է. այդ Պօղոս Առաքեալն յառաջագոյն ասաց, նոյնն յայտնեց եւ ինքն իսկ Յիսուս Քրիստոս : Բայց ինչ մեծ բան է, որ յիմարութիւն երեւի իմաստնոյ մօտ : Անբարոյական մարգոյ համար յիմարութիւն կերեւի պարտուց անթերի եւ խիտ կատարումն : Կենցաղական հոգւոց եւ աշխարհային հարստութեանց հոշուոց մէջ ընկըլմուած իմաստնոյ համար յիմարութիւն կերեւի որ եւ իցէ նուիրատուութիւն : Սակայն պէտք է ասել, թէ ոչ ամենայն իմաստուն, ոչ ամենայն ուսեալ միակերպ հասկացողութիւնն ունի Քրիստոնէական հաւատոյ վերայ : Աղեքսանդրեան ուսեալք, որք կարհամարհէին Քրիստոսի քարոզութիւնն, քաջահամուռ ուսումն եւ կրթութիւն ունէին. բայց ոչ պակաս քան զնոսա ուսումն եւ կրթութիւն ունէր Յիպպոնացի եւ պիսկոպոսն Օգոստինոս : Վերջին ժամանակներս, Լէյբնից երեւելի փիլիսոփայ եւ երկրաչափ էր, եւ ամենայն ժամանակ ջերմեռանդութեամբ կխոստովանէր հաւատոյ ճշմարտութիւնն. Պասքալ իւր ժամանակի առաջին բնագէտն եւ հռչակաւոր մատեմատիքներէն մէկն էր. եւ թողեց վերջապէս բոլոր գործիներն եւ արուեստն, որ անձն նուիրէ անզբաղ ծառայու-

Թեան Յիսուսի Քրիստոսի. նիւթոն մեծ աստղաբաշխն ամէն անգամ Աստուծոյ անունն լսած ժամանակ իսկոյն երկրպագութեան նշան մի ցոյց կտար, եւ իւր բնախօսութեան գրքին վճռեց աւարտ տալ այս խօսքերովն. « ամենայն օրէնք կիսյանան ի սիրելն զԱստուած յամենայն սրտէ, եւ զմերձաւորն իբրեւ զանձըն »: Իսկ մեր ժամանակն միթէ քիչ են այսպիսի գիտութեան եւ զարգացման մէջ փայլող անուանի մարդիկ, որք յԱստուած կհաւատան, կպաշտեն զնա, եւ չխորշին բնաւ աննշան ու անկիրթ մարդոյն հետ միասին ազօթք մատուցանել նմա: Այսպիսի ուսումնականաց կարգին հետ կապուեցէք եւ միացէք. թող քանի մի իմաստնոց խօսքերն չպղտորեն զձեզ:

Օրինակները, ի հարկէ ապացուցութիւնք կամ փաստք լինել կարող չեն. բայց երբոր նօքա մեզ հետ վիճելոյ համար օրինակներ կբերեն, ապա եւ մեք օրինակօք պիտի պատասխանեմք:

Այժմ հանգամանօրէն քննենք Գերբնականի կարեւոր հարցը:

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՑ

Փորձը՝ ինչպէս նրաժական աշխարհի մէջ. նոյնպէս եւ բարոյականի ի յայտ կածէ թէ եւ զանազան նշանօք, անցից յայտնի եւ որոշ ընթացք, զոր կանուանեմք օրէնք :

Քրիստոնեայք կհաստատեն, թէ Յիսուսի Քրիստոսի յաշխարհ երեւիլն, եւ նորա գալստեան նախընթաց պատրաստութիւնն, եւս եւ ունեցած հետեանքներն ջմտանեն փորձոյ ճանաչած սովորական օրինաց տակ. այլ են ,, գերբնական “ :

Հրաշից վերայ եղած պատմական հարցն՝ երկրորդական է :

Գերբնական կարգի վերայ եղած հիմնական հարցն, ջվերաբերի այս կամ այն հրաշից պատմական իսկութեանն. այլ, մեղաց հետեւանաց բնական շղթայն գծութեամբ եւ շնորհօք քանդող Աստուածային կամաց ,, որոշման “ իսկութեանն :

Այս հարցը միայն աստուածեանների համար կբարձրանայ. իսկ անաստուածեանից եւ համաստուածեանից համար նշանակութիւն չունի :

Գերբնական կարգի կարելիութեանն ընդդէմ կդնեն ա) բնագիտութիւնն. բ) փիլիսոփայութիւնն. գ) պատմութիւնն : Բնագիտութենէ հանած առարկութիւնն կհիմնուի բնական օրինաց անհրաժեշտութեան վերայ. զոր իբր թէ փորձը կհաստատէ. մեր փորձը կհաստատէ այն, որ այդ երեւոյթներն մշտատեւ են, բայց դարձեալ անտի չէ կարելի եզրակացուցանել անհրաժեշտ լինելն :

Ի փիլիսոփայութենէ հանածն՝ կհաստատէ թէ Աստուած ամենիմաստ է. ուրեմն չէ կարելի ասել թէ նա իւր իմաստութեամբ սահմանած օրէնքներն կքակտէ. կամ այսպէս ասենք. կպնդէ թէ չէ կարելի տալ Աստուծոյ երկու կամք : Այս դժուարութիւնն Աւետարանէն յառաջ եկած ջլինելով, հետեւաբար չէ կարող համարուիլ յատկապէս ընդդիմութիւն Քրիստոնէական հաւատոյ : Բարոյական կարգը Աստուծոյ մէջ կխոստովանի երկու կամք. կամք՝ իւր արարածներն ազատ ստեղծելոյ, որ եւ կկատարուի. եւ կամք՝ որ ստեղծուածոց ազատութեամբն խանգարուած առաջին կամաց կատարումն կտնօրինէ, որ է երջանկութիւնն մարդոյ : Յանուն փիլիսոփայութեան բարձրացած յիշատակեալ ձեռնարկութիւնն ընդդէմ գերբնականին, ոչ թէ յատուկ է ընդհանուր փիլիսոփայութեանն, այլ այն մասնաւոր փիլիսոփայութեանն, որ կուրանայ զԱստուած :

Քննադատութեան հետազոտութեան արգասիք համարուած ուրացումն գերբնական կարգի, իսկապէս պատմութեան հետազոտութեան հետեւանք չէ, այլ նախարոյս սկզբանց. կամ այսպէս ասենք. այս ուրացումն ոչ թէ պատմութեան արդիւնքն է, այլ անհաւատ քննադատից ուղղութեան կէտն. (ՇՏԲԱՌՍ, ԲԸՆԱՆ):

Գերբնականին դէմ բերած պատմական վկայութեանցն դիւրին է ընդդիմադրել ուրիշ վկայութիւններ. (ՅՈՎՀԱՆ-ՄԻՒԼԼԷՐ, ՕԳՈՍՏԻՆՈՍ ԹԵՐԻ):

Գերբնական կարգին ընդդէմ եղած առարկութիւնն հերքելով, հարկ է եւ առաջի առնել ապացուցութիւններ ի հաստատութիւն նորին:

Գերբնական կարգը չէ կարող մտած ապացուցութեան առարկայ լինել, այլ է աստուածային սիրոյ ազատ ներգործութիւնն:

Անհակառակելի յիշատակարաններն յառաջ կբերեն ապացոյցներ. ըստ որոց ծնանի հարցումն „Աւետարանն յԱստուծոյ է թէ ի մարդկանէ: Այս հարցի տուած վճռոյն համեմատ, քննադատութիւնն կըրածանուի երկու տարբեր մասն:

Աւետարանի հաստատութիւնն, նորա պատմութիւնն եւ իսկական ազդեցութիւնն ինչպէս մասնաւոր անձին, նոյնպէս եւ ընդհանրութեան կենաց ընթացից վերայ, եւ Քրիստոնէական զարգացման ամենուրեք իշխողութիւնն, Տիեզերական պատմութեան մէջ նշանաւոր անցքեր կձեւացնեն. որոց բուն բացատրութիւնն է հաւատաւն յԱստուծոյ առանձին միջամտութիւնն:

Այս տեսակ խնդրոց խելամտութիւնն, կարող է վերոյիշեալ առարկութիւնն լուծել. եւ մտաց ճանաչել տալ Քրիստոնէութեան աստուածականութիւնն. իսկ ծնանիլ զհաւատ, չէ կարող:

Հաստն ունի ինչպէս մտաւոր նոյնպէս եւ բարոյական հիմունք:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԸՆԹԵՐՅՈՒՄԹ.

ԱՒԵՏԱՐԱՆԸ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀՍՒԱՏՈՅ ՄՕՏ

Քրիստոնէից հասկացողութիւնն գերբնականի վերայ. Բնագիտութեան եւ փիլիսոփայութեան ընդդիմադարձութիւնք. Ուրացող քննադատութիւնն: Շարաուս. Բընան Պատմական խուզարկութիւնք. Ապացուցութիւնք իսկութեան գերբնական կարգի. Աւետարանն եւ հաւատն:

 Եր հետազօտութեան նիւթը ոչ թէ անորոշ ինչ է, այլ անձնական անմահութիւն, յաւիտենական կեանք, զոր յայտնեց եւ խօստացաւ Յիսուս Քրիստոս. ըստ այսմ մեզ խիստ հարկաւոր էր խօսել Քրիստոսի Աւետարանի վերայ. իսկ Աւետարանի ճակատագիրն անձուկ միացած է գերբնականի հարցման հետ. զոր եւ երբեմնակի նկատեցինք. այժմ ջանամք հանգամանօրէն այդ խնդիրն հետազօտել: Կասեն՝ իբր թէ Աստուծոյ ուղղակի «միջամտութեանն» հաւատալն, նոր գիտութեանն հետ չի համաձայնի. ուղիղ է արդեօք: Նախ եւ յառաջ որոշենք ճշգիւ Քրիստոսնէից հասկացողութիւնն «գերբնականի» վերայ:

Բնական աշխարհն ստեղծուած է եւ կպահպանուի Աստուծային կամաց յաւերժական ներգործութեամբ. եւ այդ նիւթեղէն աշխարհի մէջ մարդոյ

միտքը ի յայտ կածէ նորա գոյութեան պահպանութեան օրէնքներն: Նոյն օրինաց հիման վերայ կարելի է շատ յառաջ նախատես գուշակութեամբ իմանալ ու կարգել աստեղաց զանազան փոփոխութիւնները, եւ որոշել մինչեւ անգամ փոփոխութեանց ժամը եւ րոպէն: Այսպէս օրինակի համար ուսումնականն իւր առանձնասենեկի մէջ նստած, ուսողութեան օժանդակութեամբ կգտնէ եւ ի յայտ կածէ երկնային տարածութեան մէջ պատահած երեւոյթները: Բնութեան մէջ կայ որոշեալ կարգ, եւ հաստատուն օրէնք, եւ Արարչական միտքը իւր գաղտնին կհաղորդէ մարդկային մտաց: Այն՝ զոր սովորաբար կանուանեմք « բնութեան օրէնք » յԱստուած հաւատացողն, երկնից եւ երկրի Արարչի ներգործութեան պարզ միջոցը կխոստովանի. իսկ երբոր կտեսնեմք թէ պատմութիւնն այնպիսի անցքեր կհաստատէ, որք իրաց սովորական ընթացքէն դուրս կգան, ինչպէս յարութիւն մեռելոց եւ այլն, այն ժամանակ կասեմք. « այս անցքը սովորական կարգէն դուրս եկաւ, եւ է անսովոր »: Նիւթական աշխարհին հետ մէկտեղ կայ եւ բարոյական աշխարհ, բանականութեան եւ ազատութեան երեւութից վերայ հիմնեալ: Եւ այստեղ մարդոյ միտքը յերեւան կհանէ կանոնաւոր երեւոյթներ, որք կասուին « օրէնք » զոր օրինակ՝ կհաստատէ, որ անհատի առանձին կենաց մէջ, կամաց խանգարումն նեղութիւն կպատճառէ, եւ թէ համազգային կենաց մէջ անառակութիւնն եւ անիշխանութիւնն՝ նախագուշակք են բռնակալութեան:

Բայց այդտեղ գիտութեան առաջ փաստերն մշտա-
տեւ եւ միեւնոյն չեն. ինչո՞ւ:—Վասն զի այդտեղ մեր
գործը ոչ նիւթոյ հետ է, ոչ հողեղէն հիւլէից, ոչ
երկնային մոլորակաց, որք կհնազանդին խօսքի, ա-
ռանց հասկանալոյ. իսկ հողեղէն աշխարհի մէջ
խօսքը կքննուի կիմացուի, եւ կարող է ընդունելի
կամ ժխտելի լինել: Այդտեղ երկու կամք կայ. Աս-
տուածային՝ որ ստեղծ, եւ կկառավարէ զամենայն,
եւ մարդկային հողին՝ որ նոյնպէս իւր զօրութիւնն
յերեւան կհանէ: Այլ սակայն՝ եւ բարոյական երե-
ւութից մէջ գիտողութիւնն կգանէ հաստատուն կապ
եւ սահմաններ, որոց անդին չանցանեն երեւոյթք:
Այսպէս ուրեմն, եթէ գիտողութիւնն իրաց կարգին
մէջ նկատէ այնպիսի երեւոյթ մի, որ ինքեան են-
թարկուած չէ, օրինակի ազագաւ, հաստատուի թէ
երկրի վերայ երեւեցաւ կատարեալ մարդ մի, կա-
սեմք այն ժամանակ, թէ «այդ անցքը անսովոր էր.
կամ բնական չէ»:

Քրիստոնէութիւնն կհաստատէ թէ «անսովորն»
կայ յիրաւի. եւ նորա կեդրոնը ու շարժառիթը Յի-
սուս Քրիստոս է, որում կարապետեցին եւ ուղեկից
գտան նոյնպէս բնութենէ վեր երեւոյթք:

Այս «անսովորն» է ահա Քրիստոնէի «գերբնա-
կանն» զոր այսպէս կբացատրէ. «մարդը ստեղծաւ
ազատ. եւ իւր ազատութեամբը քանդեց աստուա-
ծային օրէնքը. ուստի մեղքը յաշխարհ մտաւ. իսկ
մեղաց ծառայութիւնն կործանելոյ, եւ նախեղակ
ազատութիւնն առանց հարստահարութեան վերա-

կանգնելոյ համար, Աստուած կգայ, իւր գթութեան եւ սուրբ հոգւոյ շնորհիւ միջամուխ կլինի մեր փրկութեան: Աստուծոյ փրկական կամքը, նկատեալ ի նմա իբրեւ որոշումն նորա ողորմութեան, է իսկապէս «գերբնական» — Գերբնական Աստուածային՝ բնութեան կարգին ներհակ: Իսկ գերբնական պատմականն, կամ հրաշք, է գերագոյն սիրոյ որոշման արտաքին եւ երկրորդական երեւոյթն: Այսպէս ուրեմն, Աստուծոյ մէջ՝ երկու կամք կայ. բայց երկուքն եւս մի են իւրեանց պատճառի մէջ՝ որ է Աստուած. եւ իւրեանց հիման մէջ՝ որ է սէր»:

Այս մտածողութիւնները՝ քրիստոնէութեան խորհրդաւոր հիմունքը կկազմեն. ճշմարիտ են արդեօք թէ սուտ, բայց ինքեանք յինքեանս պարզ են. եւ որք զայնս կուրանան, լաւ գիտեն թէ ինչ կուզեն չընդունիլ: Գուցէ «գերբնական» բառն զոր մեր իմաստն արտայայտելոյ համար գործ կածեմք զերծ չէ յանյարմարութեանց, այդ բառն տեղիք է տուել սարսափելի մոլորութեան, այն է եզրակացնելոյ իբր թէ բնութիւնն յԱստուծոյ անկախ զօրութիւն է, յոր մուտ կգործէ Աստուած իբրեւ ինքեան օտար ի զօրութեան: Բայց բնութիւնն՝ միայն սկզբնագիր կարգ է յորում կկատարուին արարչական եւ տիեզերաց համար նախախնամական ներգործութիւններն: Կրսխալուին նոյնպէս, եթէ մեր գործածած բառէն եզրակացնեն իբր թէ շնորհաց Աստուածը գերագոյն է քան զբնութեան Աստուածը, մինչդեռ մի է Աստուած յամենայնի, եւ ի վերայ ամենեցուն, Աստուած օրհ-

նեալ ի յաւիտեան : Վերջապէս եթէ բնութիւն բառովն իմանան այնպիսի մարդ , որ պարտի ազատութեան Արարչի սիրոյ կարգին մէջ լինել , սպաքէն այդպիսի «բնական» մարդ դարձեալ Յիսուս Քրիստոսն է . իսկ մեք մեղօք դարձած եմք «ստորաբնական» , կամ լաւ եւս «հակաբնական» :

Կյուսամք՝ թէ այս բացատրութիւններէն յետոյ ջնայ որ եւ իցէ երկմտութիւն :

Ասացինք՝ որ երկու կամքն եւս , Արարչականն եւ փրկականն , մի են Աստուծոյ մէջ կատարեալ համաձայնութեամբ . Այս խորհուրդը ոչ միայն յերկինս , այլ եւ մեր խղճին մէջ եւս կգանուի : Ի՞նչը կբազկացնէ ի մեզ բնութիւն , եւ ինչը Աստուծոյ շնորհքը կամ գերբնականն : Հարցէք մտածող Քրիստոնէին , կարող է արդեօք այս երկու զօրութեանց սահմաններն ցոյց տալ ձեզ . կպատասխանէ , ոչ . վասն զի Աստուած է մեր գոյութեան անհասանելի պատճառն , եւ նորա շնորհաց գործն է՝ տալ մեզ կամք , զոր չունիմք : Յետոյ հարցէք ցնա . եթէ չէ կարող ցոյց տալ այդ երկու զօրութեանց մէջ եղած սահմաններն , ուրեմն Աստուածային շնորհքն եւ մարդկային կամքն մի են արդեօք . ինչ կարծիք պիտի պատասխանէ . բնականն եւ գերբնականն պատմութեան մէջ կերելին նմանօրինակ պայմանօք . նոցա զանազանութիւնն խորին է , եւ միութիւնն՝ ներքին : Բնութիւնն եւ Աւետարանն կհամաձայնին , առանց խառնելոյ մէկ մէկին այդ երկու տարերքը :

Ամենայն ինչ յառաջ կգայ յԱստուծոյ, բաց ի մեղաց, որ ստեղծեալ ազատութեան ծնունդ լինելով, յաւիտենական սիրոյ միակ եւ ուղղակի լոյսը ընդհատեց: Այժմ ուշի ուշով քննենք այս հարցումն. «Աւետարանն գերբնական է արդեօք թէ մարդկային զարգացման սոսկ ծնունդ: Աւետարանն յԱստուծոյ է թէ ի մարդկանէ: Որոնք կենդանի, ազատ եւ ներգործող Աստուածը կուրանան, նոցա չեմք պատասխանելու, այլ կդառնամք դէպ ի աստուածեանքը (1) որք Արարիչ խոստովանելով, հրաշքը անկարելի կհամարեն:

Գերբնականի համար երեք կերպով կընդգիմաբանեն. այն է, ներհակ նմին յառաջ կբերեն բնագիտութիւնն, փիլիսոփայութիւնն, եւ պատմութիւնն: Ամենէն յառաջ Աստուծոյ միջամտութեան կարելիութեանն կներհակին պնդելով՝ թէ բնութեան օրէնքներն խիստ հաստատուն են:

Բնական գիտութիւնք մեր ժամանակին կատարելութեան բարձր աստիճանին հասած լինելով, կբացատրեն երեւոյթներ, եւ նոցա օրէնքներն. բայց աշխարհիս մէջ ոչ մի բնագէտ կարող է ցոյց տալ գիտողութեան օժանդակութեամբ, իբր թէ այդ երեւոյթներն զորս մեք կնշմարեմք, անշուշտ հարկաւոր էին, եւ թէ նոցա կարգն ոչ քանդել կարելի է, ոչ պահպանել: Այսպիսի եզրակացութեան հաստատութիւնն փորձառու գիտութեանն միանգամայն օտար լինելով, կարող է յառաջ դալ ի փիլիսոփայութեանէ. ուստի եւ ուղղակի այդ կէտի վերայ զկայ առնումք: Յանուն փիլիսոփայութեան կխօսին, որ Աս-

տուճոյ իմաստութեանն համեմատ չէ իւր դրած օրէնքը փոփոխել. եւ միմիայն անհմուտ արհեստաւորին է դործ, իւր թերութիւնն ուղղել. Աստուծոյ միջամտութիւն տալն, նորա անսահման իմաստութիւնն կարող է սահմանաւորել: Այս առարկութիւնն՝ նիւթական կարգի, հոգեկան կարգին հետ շփոթուիլն է ինքեան նեցուկ առած: Կիսոստովանիք, որ հոգեւոր ստեղծուածոց մէջ կայ ազատութեան տարր. կիսոստովանիք, որ մեք պատասխանատու եմք մեր գործոց համար. եւ թէ կարող եմք ղչարիս գործել: Մ՛վ կարող է «ոչ» ասել: Բայց որովհետեւ Աստուած սուրբ է, բարին կամի. ասել է թէ չարն նորա կամաց ընդդէմ է: Եթէ վատթար գործ մի գործեմք, եթէ անվայել խօսք մի արտասանեմք, եթէ անմաքուր մտածողութիւն մի ունենամք, այն ժամանակ մեր գործը, խօսքը, եւ մտածողութիւնը կաղաղակեն դէպ յերկինս, եւ կասեն սուրբ էակին. «Քո կամքը չկատարուին»: Աստուծոյ կամքն այսպէս ահա անկատար կմնայ. իսկ ինքն ամենակարող է. եւ ինչ. նորա անսահման կարողութեան վերայ եղած գաղափարը պաշտպանելոյ համար, պիտի ձեր խիղճը զոհէք. միթէ պիտի ասէք, որ չարն եւ բարին միեւնոյն են. եւ թէ՛ նոցա զանազանութիւնն աչաց պատրանք է: Յանձն կառնուք ասել թէ որ ինչ միանգամ կգործուի, Աստուծոյ կամքն է: Այդու կամիք նորա ամենակարողութիւնն պաշտպանել, բայց ինչ գին տալով, մարդկային գոյութեան արժանաւորութեան գին: Եւ ինչ արդեօք կարող էք հետեւեցնել. սոսկա-

լի ընդդիմախօսութիւն. վասն զի Աստուծոյն կտաք մին եւ միւս ներգործութիւնն յառաջացնող մեքենական զօրութիւն, բառնալով ի նմանէ ազատ արարած ստեղծելոյ իրաւունքն. զնա ամենակարող առնելոյ համար, կուրանաք նորա գերագոյն կարողութեան ներգործութիւնն: Դուք ինքեանք կշիռի՞ք զձեզ: Հասկացէք, որ ազատութեան ստեղծագործութիւնն հրաշից հրաշագոյն է. ազատութիւնն ամենակարող էակի գերագոյն ստեղծուածն է, իսկ մեզքն ծնունդ ազատութեան. եւ երեւելով՝ կխանգարէ Արարչի կամքը: Չկամիք ընդունել Աստուծոյ մէջ երկու կամք, ուստի եւ կմերժէք Աւետարանն: Իսկ Աստուծոյ կամքն է, մի կողմէն՝ որ մեք ազատ ստեղծուած լինիմք, որ եւ կատարուեց. միւս կողմէն՝ որ բարեգործ ու երջանիկ լինիմք, եւ սա խանգարուեց:

Աստուածային կամաց գաղանին ոչ յերկինս է միայն, ոչ ի Գողգոթա, այլ նաեւ բարւոյ վերայ խորհող մարդոյ սրտին մէջ. երբոր մանէ մարդ ի խորս այդօրինակ մտածութեանց, երբոր ընդերկար հայեացք ձգէ այդ միջին խորհրդոյ վերայ, զոր առանձին լոյս մի կլուսաւորէ, այն ժամանակ առաւել զգուշագոյն կլինի, եւ չի վազվազի կրկնել, թէ «ամենիմաստն Աստուած չէ կարող փոփոխել իւր դրած օրէնքն. այլ անհմուտ արհեստաւորին է այդ, ուղղել իւր մտաց ծնունդը»: Մի արհեստաւոր է միայն, որ կստեղծէ ազատ էակներ. ուստի այդօրինակ ամենայն համեմատութիւն. բացի աւելորդ լինելէն, կառաջնորդէն եւ դէսլ ի մօլորութիւն:

Եթէ կհաւատաք, թէ չար կայ աշխարհիս մէջ. կհաւատաք, որ բարոյական օրէնքն յաւիտենական սիրոյ նշանակն է, ուրեմն լաւ նայեցէք, որ Աստուծոյն ինչ թերու թիւն կտաք. յանուն իմաստութեան՝ կարգելուք նորա ողորմութիւնն. եւ յանուն կարողութեան՝ կբառնաք ի նմանէ իշխանութիւնն, սիրոյ հրաշիւք վերականգնել իւր խանդարեալ կամքը:

Որք այսպիսիս կխօսին, կամ՝ պարզ չհասկանան իւրեանց միտքը եւ խօսքը, կամ՝ չհաւատան ճշմարիտ եւ կենդանի Աստուծոյն: Եւ յիրաւի՝ արգի ժամանակս անաստուածութեան ⁽²⁾ տեղը բռնած են այն համոզմունքը՝ որք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով կուրանան զԱստուած: Քրիստոնէի այդ Աստուածը, որ հայր է բոլոր արարածոց, որ գիտէ զմեզ եւ կը սիրէ, որում յայանի են վիշաք մեր. որ զինքն ետ մարդոյն, որպէս զի եւ մարդն զանձն տացէ նմա, փիլիսոփայութեան աչքին գիտեմք կուռք համարուած է. բայց եթէ նա կուռք է, լաւ է մեզ Յիսուսի նազարէթացոյ հետ կուսապաշտ լինել, քան թէ իմաստնոց հետ դասակցիլ նոցա անձուկ, անյոյս, եւ անմխիթար բնազանցութեան սառնապատ տաճարներուն մէջ: Մեր պաշտածն կուռք է. իսկ այդ իմաստնոց Աստուածն ո՞վ է:

Տիեզերաց անզգայ երկրաչափը, կամ թէ տիեզերաց օրէնքը. Աստուած մեռեալ. եւ էո թիւն առանց խօստովանութեան, առանց կամաց: Արդարեւ այդ մարդիկ շատ լաւ կզգան, որ սիրտը եւ խիղճը կը-

բողոքեն իւրեանց վարդապետութեան դէմ. բայց կընթանան ներհակ նոցին. ասել է ներհակ անձանց. որք եւ իւրեանց վերայ ծանր պարտք են դրած, ամբողջ մարդկութիւնն պարզ փիլիսոփայութեան սեղանոյ վերայ զոհ հանել: Կա՛նդեն՝ թէ կրօնի կիսադատ լոյսը տեղի ետ փիլիսոփայութեան ճառագայթաւէտ լուսոյն: Կայ փիլիսոփայութիւն, այս կարծեաց վերայ յամառուած. եւ կայ փիլիսոփայութիւն, ուրիշ գաղափարի տէր: Որչափ իմ խօսիցս վկայութիւնն այնքան առաւել յարգ եւ նշանակութիւն ալ չունենայ, դարձեալ այնպիսի մարդոյ խօսք չէ, որ երբէք իւր նախապաշարման՝ յորում զարգացումն է առել կամ սեպհական կարծեաց անձուկ շրջանէն դուրս, հայեացք չէ պարզել: Ահա արդէն քսան տարի է, որ ըստ իմ ախորժի եւ պարտաւորութեան, զբաղմանցս գլխաւոր նիւթ ընտրած եմ բնազանցութիւնն. կսիրեմ՝ այս ազնիւ գիտութիւնն, զոր կանուանեն փիլիսոփայութիւն. կսիրեմ ջերմ սիրով, մտաց այդ ջանացողութիւնն, որ կցանկայ չափել եւ քննել ամենայն իր. որով եւ յայտնի կլինի իւր վսեմ ծագումն, եւ ազնուայարգ ճակատագրի նշանակութիւնն: Սակայն ես՝ չնայելով իմ հաւատոյ թուլութեանն եւ մտաց տկարութեանն, կասեմ ձեզ, Աւետարանի մէջ կտեսնեմ ես մեր չարեացը ներհակող միջոցը. մեր անկմանէն զմեզ վերստին կանգնելոյ հնարքը. եւ մեր վշտաց սփոփանքը. եւ քրիստոնէական խաղաղասէր հաւատոյ մէջ կնշմարեմ այնպիսի գաղտնիքներ, որովք միայն կարելի է վճռել փիլիսոփայութեան

ամենաճանր կարծած խնդիրներն. գաղտնիքներ, զոր չուսաւ Յունաստանը, եւ զոր չհասկանան մեր ժամանակակիցներէն շատերը :

Կմոլորուի այն միտքը, որ կամի բաւականութիւն գտնել մարդկային բնութեան ազնուագոյն ձգտումներն զոհելովն. ճշմարտութիւնն ճանաչելոյ նշանն է հաստատել ներդաշնակութիւն մեր ներքին աշխարհի մէջ : Ոչ անաստուած փիլիսոփայութեան, այլ քրիստոնէութեան գործն է սահմանել խաղաղութիւն հոգւոյ մէջ. եւ մարդկային մտաց ամենալսեմ պահանջմանց պատասխանել :

Ես կեզրափակեմ. փիլիսոփայութիւնն չ'ուրանայ գերբնականն. կուրանայ զայն միայն այն փիլիսոփայութիւնն, որ յայտնի է. եւ որ ըստ իսկութեանն է պատրուակեալ անաստուածութիւն :

Անցնենք այժմ այն առարկութեանց, որք կհիմնուին քննադատութեան եւ պատմութեան վերայ. կասեն՝ իբր թէ քննադատութիւնն եւ պատմութիւնն կապացուցանեն, որ գերբնականն կարելի լինի թէ ոչ, բայց չեղած բան է եւ իսկութեամբ գոյութիւն չունի. կպնդեն՝ որ շնորհաց սքանչելեաց իսկականութեան սուտ լինելն ապացուցուած է արդէն ջանիւք ուսելոց, եւ դեռ եւս հրաշք ընդունել, գիտութեան յառաջագիմութենէն յետ մնալ ասել է. թէ ժամանակակից գիտութեան աշխատութիւններն եւ գիւտերն ցոյց տուած են այս կամ այն աստուածաբանական խնդրոց քանի մի տրամադրութեանց

պակասութիւններն, չէ կարելի ընդդիմանալ. իսկ թէ իսկապէս, եւ օրինաւորապէս ցրած են Աւետարանի քարոզած հաւատն, եւ կմերթեմ՝ այգւպիսի կարծիքը. եւ ահա իմ ապացոյցներն:

Շտրաուսի անունն յայտնի է: Սա աւետարանական վարդապետութեանց իսկութեանն հակառակող ուսումնականներէն մէկն է. ահա նորա առաջնորդ բըռնած սկզբունքը. «Ամենայն անցք՝ որ բնութեան օրինաց հետ չի համաձայնի, չէ պատմական: Հոգեբանական օրէնքը չներեն հաւատալ թէ որպիսի եւ իցէ մարդ, միւս՝ մարդկան գործածէն, խօսածէն, եւ մտածածէն այլ կերպ գործած խօսեցած եւ մտածած լինի»: Ի՞նչ պէտք է ասել սորա դէմ. յայտնի բան է այն՝ թէ դոկտոր Շտրաուս այն նախապատրաստ դրութեամբ է սկսել Աւետարանի պատմութեան քննութիւնն, որ մէջ տեղ գերբնական չէ կարող մնալ. նա ինքն կեզրակացնէ որ այգւպիսի անցքեր չեն եղած: Ուրիշ եզրակացութիւն չէր կարելի սպասել ի նմանէ:

Առնունք ուրիշ օրինակ, Գաղղիացի հռչակաւոր ուսումնականն Բընան: Սա եւս կուրանայ գերբնականն. բայց որովհետեւ քննադատութիւնն նորա գիտութիւնն եւ զբաղմունքն է, ուստի շատ անգամ կը մտածեն իբր թէ այգ ուրացութիւնքը նոյն գիտութեան պտուղներն են. բայց այսպիսի կարծեաց սխալ լինելն հասկանալոյ համար, բաւական է կարգալ Բընանը: Սա նոյնպէս իւր պատմական հետազօտութեանց մէջ ձեռք կառնու նախահոգ սկզբունքը, որ

նորա համար ուղեցոյց թել է եղած: Ահա նորա սկզբունքը. «Ամենայն անցք՝ որ գերբնական անուն կառնու, սուտ անցք է»: Ապա կսկսի հերքել պատմութեան մէջէն այն ամենայն, որ Աստուծոյ ուղղակի միջամտութիւնն ցոյց կտայ. եւ ինքն չնշմարէ բնաւ այդպիսի միջամտութեան ապացոյց: Եզրակացութիւն՝ դարձեալ բոլորովին սպասելի:

Բայց հոյակապ հեղինակն ուստի կհանէ իւր պատմական քննադատութեան վսեմ կանոնն. լսեցէք. «Աստուած, նախախնամութիւն, անմահութիւն, գեղեցիկ բայց հնացած բառեր են զոր փիլիսոփայութիւնն կպարզաբանէ առաւել մաքրած մտքով» ETUDE D'HISTOIRE RELIGIEUSE, ԵՐ. 419.)

Կլաք, Աստուած՝ այդ սրբազան անունն, զոր լսած ժամանակը մեր մէջ գտնուած բուն անհաւատն անգամ կպատկառի եւ յարգանք ցոյց կտայ, այստեղ «հին» բառ եղած է, եւ գործ կածուի միայն ուսումնականի սորա տակ ծածկուած միտքը յայտնելոյ համար. ինչ միտք է, որ կծածկուի «հին» բառի տակ. լսեցէք դեռ. «Յաւերժական փառաւորութիւն մի միշտ մեծարելի կառնէ այդ վսեմ անունն (Յիսուս Քրիստոս) ինչպէս այն ամենեցուն անուանքը, զորս մարդկութիւնն ընտրեց, ինքեան յուշ առնելոյ համար, թէ նա (մարդկութիւնն) կեայ իւր սեպհական կարգովն: Ահա կենդանի Աստուած, ահա այն, որում պէտք է երկրպագել» (Եր. 215):

Մի կարծէք, թէ գուցէ ես մանր հատուածներ վեր առնելով, ըստ կամս կյեղյեղեմ, հեղինակի պատիւն

անարգելոյ համար. այդպիսի ուրացութիւն գոյութեանն Աստուծոյ կարող էք տեսնել նորա ամբողջ յօդուածոց մէջ, ինչպէս եւ ի նոյն՝ զոր հրատարակեց ինքն ի Revue des deux mondes, 16 յունուարի 1860 ամի: Այս յօդուածի մէջ հեղինակն կուրանայ բնազանցութեան ճշմարտութիւնն, եւ իսկոյն ինքն ինքեան կսկսի ընդդիմախօսել, նոյն բնազանցութեանն հիմն դնելով, այնպիսի՝ որ զմարդն կաստուածացոցանէ: Յաւարտ յօդուածին. «աղերս առ հայրն երկնաւոր»:

Ճշմարիտն խոստովանիմ, յիմ վերայ լաւ ներգործութիւն չունենան այսօրինակ գրուածք. որք կսկսւին պնդելով, թէ անսահման ճշմարտութիւն, եւ անսահման իմաստութիւն կգտնուի միայն մարդկութեան մէջ, իսկ արտաքոյ մարդկութեան տեղաւորել յիշատակեալք միայն սնոտի վերացականութիւն է, ու աւարտ կառնուն աղօթքով եւ աղերսով:

Յիշատակեալ երկու գիտնականները կուրանան գերբնականն, ոչ քննադատութեան եւ պատմութեան շաւիղն պահելով, այլ իւրեանց սկզբունքով: Ես տեսած չեմ այնպիսի գիտնական մի, որ այս կերպով կամ այլ կերպ ուրանալով հրաշքը, յայտնած չլինի որ հրաշից անկարելիութիւնն արդէն յառաջագոյն իւր մտաց հիմնական համոզմունքն եղած է:

Այս արդէն հասկանալի է:

Բայց կասեն դարձեալ. առանց որեւիցէ մասնաւոր հետազօտութեան, առանց ուսումնական յիշատակարանաց ձեռն տալոյ, քննական մտածողութիւնն

ինքն իւր մէջ արդէն կմերժէ եւ կցրէ գերբնականն. այս գերբնական կարգ մերժեւն, ճիշդ հետազօտութեան ուղղութեան կէտն է. եւ այդ ոչ թէ առանձին ուսման եւ հմտութեան, այլ պատմական մտածմանց հետազօտութեան մշակութեան քնդհանուր արդասիքն է: Այս ապացոյցն ուրիշ հիմն չունի, բայց թէ այն մարդ կան վկայութիւնն, որք զայդ ինքեանց սկրգբունք արած են. վասն որոյ դոցա դէմ կարգեմք եւ մեք ուրիշ վկայութիւն:

Պոսուէ կներկայացնէ մեզ համաշխարհական պատմութեան ձգտումն դէպ ի Յիսուս Քրիստոս, իբրեւ իւր կեդրոնն. բայց ըստ որում Պոսուէ եպիսկոպոս էր, եւ երկրորդաբար պատմագիր, գուցէ նորա անունն ի մէջ բերելն այնքան նշանակութիւն չունենայ. ուրեմն որոնենք ուրիշ մարդ: Մեր հայրենեաց (Շվեցարիոյ) պատմութիւնն գրող մարդն, Յովհան Միւլլեր, վոլթերէն եւ Բուսսօյէն յետոյ ապրողն, որ ոչ հոգեւորական էր եւ ոչ առանձին ջերմեռանդութիւն դէպ ի Քրիստոնէութիւնն ունեցողներէն. 1782 թուին ի Կասսել լինելով, իւր պատմական ընդարձակ գիտութեամբն զբազուած, այնտեղէն տես ինչ կգրէ Քարլ—Բոնէին, մեր հայրենակցին եւ իւր բարեկամին, որոյ դէպ ի հաւատն ունեցած համոզմունքը լաւ կիմանար. «Դուք զիս կսիրէք, յարգոյ բարեկամ. եւ առաւել սիրելոց էիք, եթէ ես ձեզ նմանէի. եթէ գիտենայիք թէ ոչ մի ինչ կարող է երբէք զմեզ ի միմեանց որոշել, ես Կասսել գտնուած օրէս կկարդամ հնոց գրուածքը, ժամանակի կարգին համեմատ, առանց թողոյ մէկը»

եւ իւրաքանչիւր նշանաւոր անցքի համար քաղուած կանեմ. երկու ամիս յառաջ՝ չգիտեմ ինչպէս, բայց միտս ընկաւ մտիկ տալ նոր կտակարանն, դեռ չհասած զայն կարգալոյ ժամանակին: Ի՞նչպէս յայտնեմ ձեզ իմ զգացածը. քանի տարի էր արդէն, որ ես Աւետարանն չէի կարդացել. եւ այժմ ձեռք առի ներհակ նմին համոզմունքով: Լոյսն՝ որ զՊօղոս Առաքեալն Դամոսկոս երթալոյ ճանապարհին լուսաւորեց, այնքան սքանչելի, եւ նորա համար անակնունելի չէր, որչափ սքանչելի եւ անակնունելի իմ համար էր, նորա մէջ գտի ես, անթերի յուսոյ կատարումն. բոլոր փիլիսոփայութեան նշանաւոր կէտն, բոլոր յեղափոխութեանց բացատրութիւնն, եւ բարոյական ու բնական աշխարհի բովանդակ կարծեցեալ ընդդիմախօսութեանց պարզումն. միով բանիւ, կեանք եւ ամամահութիւն: Ես նկատեցի որ անսովոր գործը կատարուել է ամենաչնչին միջոցաւ. հասկացայ Ասիոյ եւ Եւրոպիոյ համայն յեղափոխութեանց յարաբերութիւնն դէպ ի այն անբաղբ ազգը, որ պահպանել է գրաւական սուրբ խոստմանց, ես տեսայ՝ որ այդ կրօնն երեւացած է ամենաբարգաւաճ ժամանակի մէջ, եւ հաստատուել հիմնուել է խիստ ընդդիմադրութեանց հետ մաքառելով, կերեւի թէ աշխարհ միահամուռ պատրաստուած էր ընդունել Փրկչական կրօնը, եւ ես ոչ մի ինչ կգտնեմ, որով կարողանայի տեսել թէ այդ կրօնն աստուածային չէ. քան զայս վսեմ գիրք դեռ ոչ մէկը կարդացի. դեռ այդ ժամանակի պատմութեանն ուշ չգարձրած, կկարծէի

Թէ Աւետարանն այսինչ կամ այնինչ սլակասութիւնն ունի, իսկ երբոր ճանաչեցի մեր Փրկիչն, ամէն բան սկսաւ պարզ երեւիլ իմ աչքին. ու ոչ մի ինչ մնաց գծուարալուծանելի. ներեցէք որ ես արեգականն այսքան գովեստից խօսքեր կհիւսեմ. այո՛, ներելի է կուրին, որոյ յանկարծ բացուած լինի տեսութիւնն»:

Ահա պատմաբան, որ ձեռք կառնու Աւետարանն անտարբերութեամբ նոյն իսկ ատելութեամբ, բայց կարգալով զայն՝ պատմութեան վերայ նոյնը կվկայէ եւ կխօսի, ինչոր Պոսուէ: Պիտի ասեն՝ Յովհան Միւլլեր եկաց անցեալ դարու մէջ. իսկ գերբնական կարգին հաւատալն, մեր ներկայ դարու պատմական քրննադատութիւնքն կմերժեն. առ այս մէջ կբերեմք մեր ժամանակի պատմական գիտութեան ուղեցոյցների մէկի՝ Օգոստինոս Թերի՛ի վկայութիւնը. ես չըխօսիմ նորա բուն վերջին ժամանակաց կենաց վերայ, որով ամէն բան կուզեն տալ նորա հիւժուած ծերունի հասակի թուլութեանն եւ տկարութեանն: Թերի՛ սերտ բարեկամ էր մեր հայրենակից Էսպլինի հետ, որ արդէն վախճանուած է. իւր գրականական ասպարիզին մէջ ստացած ամենաճոխ փառաւորութեան ժամանակին, այն է 1833 թուին, Էսպլինին ուղղած նամակին մէջ, կրօնական հարցման ձեռք զարկելով: Քրիստոնէական հաւատոյ վերայ կխօսի, ցուցանելով զայն իւր խնդրած ապաստանարանը. ապաստանարան՝ ուր միաքը չ՛առաջնորդէ եւ կյաւելու ասել հետեւեալ նշանաւոր խօսքերն. «Իմ ցանկացածըն է՝ լինել իմ հաւատոյ մէջ այնպէս հաստատուն»:

ինչպէս դուք ի ձերն, եւ միեւնոյն ժամանակ հեղաբարոյ ինչպէս դուք»: Այս խօսքերին չկամիմ տալ իւրեանց նշանակէն աւելի նշանակութիւն. միայն կասեմ որ՝ մեր հայրենակիցն պատմական գիտութեան մէջ ներհուն, եւ ըստ ընդհանուր վկայութեան շնորհալի ու տաղանդաւոր մարդ, իւր գիտութեան մէջ չգտաւ այնպիսի ինչ, որ նմա խոչընդոտն լինէր ընթանալոյ գէպ ի Քրիստոնէական հաւատոյ ցոյց տրւած նաւահանգիստն հոգւոյ:

Ահաւասիկ ժամանակակից գիտութիւնն գերբնականի խնդիրն չվճռեց. թէեւ բարձր կաղաղակեն նորա համար: Ասել է որ ամէն ժամանակ կգտնուին այնպիսի ուսումնականք, որք բնաւորութիւն են արել իւրեանց անձնական կարծիքը գիտութեան հետ կցել միացնել, եւ ինքեանց սեպհական՝ մտաց համոզմունքը, ժամանակի հոգւոյ ընդհանուր ձգտումն համարել: Ամէն ժամանակ կգտնուին այնպիսի մարդիկ (ս'վ այդ փորձութեանն չէ հանդիպել) որք պատրաստ են Որմանդ Մոշէրի հետ ասել «ամենեքին անմիտ են բաց ի մէնջ եւ ի մերոց բարեկամաց»: Բայց իրաց ներկայ դրութեանն նայելով, ոչ ոք ունի իրաւունք պնդելոյ թէ ժամանակակից գիտութիւնն Քրիստոնէական հաւատոյ հիմունքը կործանել է. ոչ ոք ունի իրաւունք պնդելոյ առանց ապացուցից թէ այդ ընդհանրական կարծիքն է: Այսպիսի խօսքերը որք անգագար կկրկնուին ժամանակակից գիտութեան անուամբ, միայն ինքեան գիտութեանն վնաս կհասցնեն: Երբոր ուսման ձեռք բերած արգասիք, յայտնի ա-

ուարկայի վերայ խօսք եղած է, առանց վիճի, եւ առանց հազարիցս նորա վերայ շաղակրատելոյ ընդունուել է բնականապէս. իսկ երբ մի նիւթոյ վերայ շատ եւ շատ աղաղակեցին եւ թնդացին, անհակառակելի ստուգութեան տեղ ծախելոյ համար. պէտք է գիտել որ այդ ժամանակ ներքին զգացումն գաղտնապէս կազդէ թէ յիշատակեալ վիճելի խնդիրն հազիւ թէ այնպէս լինի, ինչպէս կքարոզուի, եւ թէ օրինօք կարող է վիճելի կամ ընդդիմադրելի լինել:

Այժմ՝ օրպիսի ապացուցութիւնք կարող եմք յառաջ բերել գերբնականի իսկութիւնն հաստատելոյ համար. կարող եմք արդեօք կարգել այստեղ մաթեմատիքականի մտքով այնպիսի ապացոյցներ, որոց ընդդէմ ոչ ոք կարողանար ասել ինչ եւ մերժել. յայտնի բան է անկարելի է. հապա այդպիսի պահանջմամբ ինչ կուզեն արդեօք: — Եթէ կհաւատաք, թէ Յիսուս Քրիստոս Աստուած էր, ոչ զարմանաք թէ բնութիւնն իւր իշխանին հնազանդեց, եւ գերեզմանն իւր Տեառն վերադարձոյց կեանքը: Եթէ այսմ՝ չհաւատաք, ուրեմն անհնար է զձեզ համոզել հրաշք ընդունելոյ: Այնուհետեւ եթէ սորա մասին խօսին ձեզ հետ, իսկոյն կպատասխանէք թէ բնութեան օրէնքը խիստ յայտնի են. ուրեմն միշտ կարելի է գտնել հնարք եւ միջոց մերժելոյ այդ խնդիրն՝ եթէ կամենաք. մինչեւ անգամ միեւնոյն մարդը իւր շահուց աղաղակ կարող է փոփոխակի եւ երկու կողմն ալ պնդել ու պաշտպանել, եթէ կամենայ:

Կուզեն արդեօք վճռողական ասպացոյց աստուա-

ծային գերբնականի, այն է Արարչական սիրոյ ազատ որոշման հաստատութեան համար. բայց ուստի կարելի է գտնել սորա համար այնպիսի ապացոյցներ, ինչպէս երկրաչափականի համար:

Այսպիսի ապացուցութիւններ ձեռք բերելոյ համար ճգնելն ու պնդելն, բնական ընդդիմադրութիւնն կ'տկարացնէ, եւ անհաւատութեանն ոյժ ու գործիք կտայ. եթէ գիտութիւնն այս մասին ամենակարող չէ, գոնէ նորա խնդիրն բաւական յարգի է. կան Քրիստոնեայք, որք գիտութեան ուսումնական հետազօտութիւնն կրօնի եւ կրօնական խնդրոց ներհակ համարելով, կամեցան Աւետարանն, եւ նորա հետ սերտ կապակցութիւն ունեցող ուսումնական փաստերն ի միմեանց որոշել. բայց զուր ճիգն. մեք յիշատակեալ երկոցունցդ, այն է Աւետարանի եւ գիտական հետազօտութեանց համաձայնութեան փորձ մի անենք:

Այժմ խօսից հիմն պիտի առնումք, ի ձեռս մեր գտնուած անհակառակելի եւ անհերքելի յիշատակարանները, որ է նոր կտակարանի մէջ ժողոված առաքելական թղթերը: Այս մասին Գերմանիոյ բացասող ու ուրացող աստուածաբանք մեզ անկեղծ ծառայութիւն մի ցոյց ետուն. տես, բարին կարող է ծնանիլ եւ ի չարէն:

Դոքա յիշատակեալքդ նոր կտակարանն ենթարկեցին այնպիսի քննադատութեան, որոյ ուղղութիւնն էր միանգամայն ցրել եղծանել զայն. սակայն ակնբերեւ անցքերն հարկադրեցին զկայ առնուլ Պօղոս Առաքելոյ չորս թղթոց առաջը, որք են. մին առ Հռով-

մայեցիս, երկուքն առ Կորնթացիս, եւ մին առ Գաղատացիս: Ուրեմն գիտութեան ներկայ դրութեանն համեմատ, ասենք, թէ Պօղոս Առաքելոյ ի Տարսոնէ գրած չորս գիրը կան. չորս գիրը Սկեպտականներն անգամ կխոստովանին թէ խկական են. եւ որք գրուած են մեր թուականէն 64 տարի յետոյ. եթէ թուականի համար ընդհանուր համաձայնութիւն չըկայ, ասել է թէ չէ յայտնի նոյնպէս թէ Քոլումբոս երբ գտաւ Ամերիկան. եւ Կիկերոն ո՞ր ամաց մէջ գրեց իւր աշխատութիւնը: Ապա ուրեմն մեզ հիմն ունիմք ուղղութեան պատմական կէտն, զոր ընդունած են մինչեւ անգամ հաւատէն խիստ հեռու գտնուող ուսումնականք: Այդ անհակառակելի յիշատակարաններէն մին կբանամք տհա եւ կկարդամք. «Յուցանեմ ձեզ եղբարք զԱւետարանն իմ, զոր աւետարանեցի ձեզ. զոր եւ ընկալայք, յոր եւ հաւատացեալքդ էք. որով ապրեցայքդ, որով բանիւ աւետարանեցի ձեզ թէ ունիցիքդ, բայց եթէ ի զուր ինչ հաւատացիք: Ձի ես ձեզ զայն նախ աւանդեցի զոր եւ ես ընկալայ, թէ եւ Քրիստոս մեռաւ վասն մեզաց մերոց ըստ գրոց. եւ զի թաղեցաւ, թէ եւ յարեաւ յաւուր երրորդի ըստ գրոց. եւ թէ երեւեցաւ Կեփայլի, եւ ապա մտասանիցն, Ապա երեւեցաւ աւելի եւս քան զհինգ հարիւր եղբարց միանգամայն, յորոց բազումք կան մինչեւ ցայժմ, եւ ոմանք ննջեցին: Եւ ապա երեւեցաւ Յակովբայ, ապա առաքելոցն ամենեցուն. հուսկ յետոյ քան զամենեսեան, իբրեւ անարգի միոջ երեւեցաւ եւ ինձ» (Ա. ԿՈՐ. ԳԷ. ԺԵ. 2ԱՄԱՐ 1—8):

Պօղոս Առաքելոյ Տարսոնէն ուղղած այս խօսիցս մէջ ինչ կարտայայտուի: Այն ժամանակ եկեղեցին արդէն հիմնուած էր. Աւետարանն ոչ միայն քարոզուած, այլ եւ ընդունուած. եւ Քրիստոնեայք միացած ի մի ամբողջութիւն հաւատացելոյ ի Քրիստոս Յիսուս, որ մեռաւ եւ յարեաւ: Յիշատակեալ խօսքին մէջ Պօղոս ոչ թէ կուսուցանէ, այլ յուշ կառնէ առաջուան ուսուցեալն. կվկայէ Յիսուսի Քրիստոսի յարութեան համար, եւ ցոյց կտայ բազմաթիւ վկաներ, յորոց մեծագոյն մասն դեռ կենդանի այն ժամանակին. կյայտնէ թէ Քրիստոս երեւեցաւ եւ ինքեան. եւ իւր առ զաղատացիս թղթոյն մէջ ցոյց կըտայ « քանզի եւ ոչ ես ի մարդոյ առի, եւ ոչ ուսայ յումեքէ, այլ ի յայտնութենէն Յիսուսի Քրիստոսի » (ԳԱՂԱՏ. Ա. ԳԼ. ՀԱՄԱՐ 12): Ահա հիմնական եւ վճռողական հաստատութիւն:

Այժմ հարցն այստեղ է, թէ ինչ որ Պօղոս կաւետարանէր, յԱստուծոյ էր թէ ի մարդկանէ. առաքեալն կասէ թէ ստացաւ ի յայտնութենէ. ինչ պէտք է մտածել սորա համար. արդեօք Պօղոսը կխաբէ, ոչ, ոչ ոք կյանդգնի ասել զայդ. նորա խօսքերն բուռն եռանդեան արգասիք են կամ զգայարանաց պատրանանց պտուղ, թէ ճշմարտութեան վկայութիւն:

Կյուսամք թէ հարցը տուած է ճշդութեամբ:

Եթէ վճռեն այդ հարցն կրօնական մտօք, եւ կրօնական հիման վերայ, ուրեմն պէտք է ընդունել Քրիստոս, եկեղեցի, եւ սուրբ գիրք. իսկ թէ վճռեն անձնական գատողութեամբ կամ համոզմամբ, այն

ժամանակ միտքը ուրիշ ճանապարհաւ կընթանայ, պիտի աշխատի բնական միջոցօք բացատրել Աւետարանի պատմած գործքերն. եւ հետեւաբար քննադատութիւնն երկու ճիւղ կտայ. հաւատոյ, եւ անհաւատութեան: Մեք որոյ կողմն անցնենք. հաւատոյ, թէ անհաւատութեան:

Աւետարանն քարոզեցաւ, բայց տեսնենք սրբախի ճակատագիր ունեցաւ աշխարհի մէջ. նա երեւեցաւ լուսաւորութենէ զուրկ երկրի մէջ, եւ անմիջապէս քարոզեցաւ հին աշխարհի լուսաւորութեան եւ զարգացման հռչակաւոր կեդրոնատեղեաց մէջ. նորահաստատութեան դէմ՝ յարձակեցան ոչ միայն գիտնականք եւ փիլիսոփայք, այլ եւ քանի մի դար շարունակ արեան հեղեղ վազեց, մինչեւ այն ժամանակ որ կարողացան հասկանալ, թէ նորա յառաջադիմութեան եւ տարածման ճանապարհը փակելն արդէն խիստ անազան է: Քրիստոնէութիւնն այսքան անօրինակ կերպով հաստատեցաւ. որ է հրաշալի. ոչ սակաւ հրաշալի պիտի համարել եւ նորա տեւողութիւնըն: Որչափ կշատանան թշնամիքն, հակառակորդքն ու հալածողներն, այնքան առաւել կ'վսեմանայ, եւ պատկառելի ու ակնածելի է ամենեցուն մօտ, նոյն իսկ իւր թշնամեաց: Հրապարակախօս տեսնաբան մի մտածեց յանցանք դնել Աւետարանի վերայ այն ամէն անկանոնութեանց համար, որք կատարուած են եւ կատարուին յանուն կրօնի. եւ այն ամէն ամօթալի թերութեանց համար, որք կպատահին Քրիստոնեայ հասարակութեանց մէջ Բայց չգիտեմ, կ'այ ար-

դեօք առաւել նշանաւոր ապացոյց, Աւետարանի աստուածային լինելոյ մասին, քան մարդկան այդ անկանոն եւ ամօթալի գործերն: Լսեցէք բանաստեղծին, որ խօսքը կուզղէ դէպ ի Քրիստոս .

- ,, Ո՛վ, արդարեւ քո յոյժ նըսեմ ե խաւար,
 ,, Քրիստոնս, զաստեղըդ երկիրս արկ զիւր հովանին .
 ,, Շըրջիմք ի դար՝ ուր բնաւք ի բունդ անկանին .
 ,, Անդ ըզփոշին խառնեն տապալ քըսան դար : . . .
 ,, Բան քո զարդիւնըս պրդծութեան կըրեաց մեր .
 ,, Աջք մահացուաց պրդծեն եւ գոյս զըլխովին .
 ,, Ջըրպարտութիւն՝ շրփեաց բարուրս զուղղութեամբ,
 ,, Եւ բրունաւորք առեալ զհաւատդ ընդ բազի,
 ,, Յանունդ՝ զազգաց զեղերփնեցին սամետի :
 ,, Այլ իբր ըզշանք անկեալ յերկիր բոցանեմ,
 ,, Վերամբառնայ անայլայլակ ի ստուերաց,
 ,, Պրդծել զօրէնս ճըշմարտին մարդ ոչ կարաց -
 ,, Տըզիտութիւն աղօտ ի փայլսդ ած վըսեմ,
 ,, Քո զուղղութիւնս եւ մեր զոճիրս խառնեաց քեն,
 ,, Շընթողք զընոց ետուն զԱռածքդ առ բրոունս,
 ,, Դեռ սեր ե նա, ազատութիւն, իրաւունս :
 ,, Եւ զաջացուն բան հարցանե, ճր նըշան
 ,, Հին օրինացդ այդ գոյ վըկայ պատգամաց :
 ,, Ե՛ն, են, այո՛ նըշանք, յաւեժ, մըշտակաց .
 ,, Ճըշմարտութիւնդ այդ զի ընդ ուխ սըտութեան,
 ,, Լուսակարկաջդ այդ ջան ընդ այնքան խաւար,
 ,, Բանն անըստեղծ ընդ պիղծ անցցե շըբրունս մեր
 ,, Յամս երկհագար, եւ աստուածեան կայցե դեռ. “ (*) :

Ընտիր տալաչափութեան ամենեւին արգելք չկայ
 Տիմնաւոր վկայութիւն լինելոյ :

Կխօսին Աւետարանի վերայ մեղադրանօք, իբր թէ
 պատճառ է դարձել իւր հետեւողաց թերութեանն

(*) Lamartine, hymne au Christ. տես ի նորին դաշնական, բարգման. Խ. Վ. Գալֆայեան. Փարիզ, 1859. եր. 224—225 .

եւ անկանոնութեանն : Մեզ շատ լաւ յայտնի է որ Աւետարանն մինչեւ ցայսօր երկրիս վերայ գանուած բարոյականութիւն ուսուցանողներէն ամենէն ընտիրն եւ ամենեցուն աղբիւրն է . եւ այս իսկապէս յայտնի է ամենեցուն , նոյն իսկ մեր մէջ եղող վերջին աստիճանի թերահաւատներին . բայց մի կողմը թողլով այդ խօսքը՝ ասենք . միթէ դուք չճանաչէք ամենեւին ճշմարիտ քրիստոնեայ մի , այսինքն այնպիսի մարդ որ իւր Փրկչի հետոցն հետեւելով , կիսնգրէ յԱստուծոյ զօրութիւն ծառայելոյ մերձաւորին . չճանաչէք այնպիսի մարդ , որ նախամեծար եւ նուիրական կհամարի առնել բարիս ի ծածուկ , եւ աղօթել ոչ ի հրապարակս : Զգիտեմ որպիսի մարդկան հետ յարաբերութիւն ունեցած էք , բայց գիտեմ որ վըշտի եւ նեղութեան օրը ձեզ մօտ կգտնուի այդ ցանկալի մարդը , այդ քրիստոնեայն :

Ձանամք համառօտ խօսքերով յառաջ բերել այստեղ Քրիստոսի ասածներէն մի քանիսը . Քրիստոս ասաց . « Խաղաղութիւն զիմ տամ ձեզ » եւ յընթացըս ժը դարուց հազարաւոր ձայնք աղքատաց եւ փառթամաց , ուսելոց եւ տգիտաց , պատասխանեցին . « Այո՛ , դու ետուր մեզ խաղաղութիւն » : Քրիստոս հիանալի խօսք մի ասաց « ես եմ ճշմարտութիւնն » եւ գիտութեան , պատմութեան , ու փիլիսոփայութեան բուն ծայրին ժամանող մարդիկ , որոց հաւատարներ չկան աշխարհիս մէջ , կրկնեցին « այո՛ , դու ես ճշմարտութիւն » : Քրիստոս ասաց « ուսուցէք զամենայն հեթանոսս » եւ նորա խօսքը կատարեցաւ : Ինչպէս շահուց

սէրն, վաճառականները կձգէ. հեռաւոր երկիրներ, ինչպէս ուսման փափագը ուսումնասէր մարդիկը կը քարշէ կտանէ հեռաւոր աշխարհներ, այսպէս եւ Քրիստոսի սէրն, Քրիստոնէից ձեռքն Աւետարան տալով ամենահեռաւոր աշխարհներ ուղարկեց. եւ ամենայն ուրեք խաչն Փրկչական յաղթութեամբ փառաւորեցաւ: Ահա սքանչելիք:

Մեր դեռ ցոյց չտուինք թէ Յիսուս ինչ ազդեցութիւն ունեցաւ օրինաց, բարուց եւ իշխանութեանց վերայ. դեռ ցոյց չտուինք Քրիստոնէութեան այն տիրապետող եւ իշխող քաղաքակրթութեան զարգացումըն, զոր չունին, ոչ արեւելք, ոչ արեւմուտք, ոչ հիւսիս, ոչ հարաւ: Քրիստոնէութեան քաղաքակրթութիւնն է, որ յաղթեց աշխարհի, եւ ալն՝ Աւետարանն է, որ չթողու վնասել եւ ոչնչանալ: Տիեզերական պատմութիւնն, միայն որոշ պատմութեանց պարզ միաւորութիւն չէ. նորա մէջ կնշմարուի գըլխաւոր յառաջխաղացում մի, որ կածէ կառաջնորդէ զմեզ ի յաղթել աշխարհի: Քրիստոնեայ ազինք, ակներեւ գերազանց են բոլոր ազգերէն, թէպէտ եւ շատ անգամ այդ գերազանցութիւնն ի վատթարն կոյս գործ կածեն. սակայն ո՞ կարող է զանգիտել զայն: Արեւելեան տուրեւանն արգեօք կսպառնայ խափանել Եւրոպիոյ վաճառականութիւնն. Չինեական զէնքերն կսպառնան Քրիստոնեայ թագաւորութեանց. Պուտտականք եւ Պրահմականք կուղարկեն մեզ մօտ իւրեանց քարոզիչներն. ուրիշ ազգերն ուսմունքը կը արգաւաճեն եւ կծաւալեն ի մեզ: Ո՞չ մեք եմք,

որ կօգնեմք նոցա ի ճանաչումն անձանց. ոչ Հընդ-կացին պարտի մեր մատենադարանների եւ համալսարանների մէջ սովորիլ իւր ազգի պատմութիւնն, եւ իւր գրականութեան իսկական իմաստն :

Մեր գերազանցութիւնն անհակառակելի է, բայց ուստի է. ոչ ցեղական ձիրք է, եւ ոչ կլիմայի տուրք: Աշխարհիս մէջ թագաւորող ազգերն, Աւետարանն ընդունողներն են: Այդ ազգերն կարող են մոռանալ Աւետարանն, վնաս տալ նմա կամ ուրանալ, բայց դարձեալ նա է նոցա զօրութիւն եւ կեանք տուողն: Որչափ այդ ազգերն բռնակալութեան եւ անկանոնութեան մէջ եւս ծփան, դարձեալ աստուածային կարգի զինուքը զրահաւորեալ կերեւին. որով եւ կկատարուի Յորդանանու եզերքը բնակողի մարդարէութիւնն. թէ ազարայն՝ ուր նորա խօսքն սերմանեալ է, աշխարհս է, եւ թէ բոլոր ազգերն նորա ժառանգութիւնն են:

Կասեն երբեմն, թէ պատմութեան վերայ ձգած առաւել ընդարձակ հայեացքը, պիտի դղրդէ մեր հաւատն. եւ դարձեալ թէ, կրօնից համեմատաբար խուզարկութիւնն, կփարատէ Աւետարանի աստուածային ճառագայթներն արգիլող ամպերն:

Հաւատացէք, Աւետարանն՝ լուսաւորութեան միակ աղբիւրն է. եւ որքան մեզ յայտնի լինին հեթանոսական կրօնք, այնքան պայծառ նշոյլներ կարձակէ մեր աչքին Աւետարանի փրկչական լոյսն: Աւետարանն մի միայն է. այդ կխոստովանին եւ նորա հակառակորդք, եթէ իւրեանց տեսականութեան վերայ չյամա-

ուին : եւ չէ կարելի կարծել, թէ մեր ժամանակն որ եւիցէ քաջակշիռ փիլիսոփայներհակեց դմին : Այսպէս ուրեմն՝ Աւետարանի հաստատութիւնն եւ տեւողութիւնն մեր համար անօրինակ եւ անհամեմատելի երեւոյթ է : եւ ինչ կտեսնեմք ի սկզբան երեւման նորա . այր մի, Հրէաստանի լեռներէն մէկի վերայ ի խաչ բեւեռեալ, լալական կանանց եւ այսպէս առնող ժողովրդոց մէջ : Բայց այդ խաչի պատուանդանի մօտէն, քանի մի աննշան քարոզիչներ կընթանան բոլոր աշխարհը, աւետարանելով «Կախեալն զփայտէ, է որդի Աստուծոյ . դարձարուք առ նա», եւ գիտէք նոցա քարոզութեան դիտաւորութիւնն էր ասել «այստեղ Աստուծոյ գործն է» :

Ուսման եւ հետազօտութեան գործն է, տալ հարց, որոշել զայն ճիշդ բառերով, եւ պատասխանելոյ տարերքը ցոյց տալ . կամ թէ ասենք, գիտութիւնն կարող է վճռել իւր մտաց մէջ յարուցած առարկութեանց խնդիրներն : Իսկ զհաւատ ծնանել կամ յառաջ բերել չէ կարող : Ոչ հաւատոյ խորագոյն հիմունքն պարզ մտքին մէջ կգտնուին, եւ ոչ նորա հաստատութիւնն մեր ընդարձակ գիտութենէն կախումն ունի : Եթէ յԱստուած հաւատալոյ համար, հարկաւոր էր ուսումնական լինել, այն ժամանակ այդպիսի անհաւասարութեան մօտ ինչ պիտի նշանակէին հապա, մարդկային սեռի մէջ գտնուած բոլոր միւս անհաւասարութիւնները :

Մտաւոր աշխատութիւնն կարող է փարատել կրօնական ճշմարտութեանն վնասակար եւ ներհակ կար-

ծիքներն. պատրաստել ճանապարհ դէպ ի Աւետարանն, եւ հաստատել նորա ճշմարտութեան ապացոյցներն. իսկ հաւատ ծնանելոյ համար նա կարողութիւն չունի. այդ տեղ ուրիշ կարգի տարր գործ կատենէ: Հարցէք հաւատացելոց, ինչո՞ւ կհաւատան. ձեզ պիտի պատասխանեն, որ Յիսուսի Քրիստոսի ծաւալած լոյսն, շնորհքն, եւ խոստմունքն աճեցուցել են նորա սրտին մէջ հաւատ. իսկ հաւատն, յոմանս կգորանայ փոքր առ փոքր. յոմանս՝ իսկոյն ծնունդ առածին պէս, կգրաւէ հոգին. այլ յամենեսին ամբողջ առեալ, այդ հաւատն է կեանք եւ կենդանութիւն ընդ Անտուծոյ եւ ընդ աշխարհի:

Ձեզ՝ Քրիստոնէի մտածողութիւնն եւ նորա յուսոյ կատարելութիւնն առաւել յայտնի կացուցանելոյ համար, հարկաւոր էր որ ինքն (Քրիստոսնեայն) պատմէր իւր բոլոր կեանքն, եւ իւր խղճի ամենաներքին գաղտնին հաւատար ձեզ: Ի՞նչպէս պիտի ցոյց տրուի այն ամէնը, որ կառաջնորդէ զմարդն դէպ ի Աւետարանն. որպէս են. վիշտք, ուրախութեանց, եւ բաւարար հաճոյից յառաջ բերած զզուանքն, յուսաբեկ պատրանքն, կրից դէմ մաքառումն, թշուառ գրութիւնք, արիւնալճար ցամաքումն կենդանութեան, եւ այլն եւ այլն, այլ ո՞վ կարող է թուել այն ամէն ճանապարհներն, որովք հոգիք կընթանան. Ո՞վ կարող է ցոյց տալ հորիզոնի վերայ այն կէտերն ուստի յառաջ կգան մարգիկ, եւ զինքեանս ձգած Փրկչի ոտքը, հազարաւոր կերպերով ի ծնէ կուրի վկայութեանն կվկայեն «Կոյր էի» բայց արդ տեսա-

ներմ»։ Կարելի է շատ յայտնի ճանապարհներ քննել եւ գտնել, որովք հոգիք կգլխեն դէպ ի հաւատն. իսկ ինչ որ կվերաբերի վերջին փաստին, ինչ որ կվերաբերի բուն համոզման ծնունդ եւ ծագումն առնելուն, կմնայ անհասանելի գաղտնիք, եւ աստուածային գործ։ Մի կարծէք, թէ ես այստեղ որ եւ իցէ եզրակացութիւն պահպանեցի յօգուտ Աւետարանին, յօգուտ ճշմարտութեան կրօնին։ Ո՛չ. այս՝ հոգեւոր եւ բարոյական կարգի էական օրինաց մինն է, որ նորա ամբողջ սահմանին մէջ մի դատողութիւնն չէ կարող բացատրել ինչ անթերի եղանակաւ։ Լէյբնից ասել է։ «Եթէ երկրաչափութիւնն ընդգլխմախօսէր մեր կրից, ապաքէն շատ մարդիկ պիտի երեւէին, նորա ապացուցութեանց հաստատութեանն ներհակողք»։ Մեք զկայ չառնումք այս ընդհանրական համոզման դէմ կարծեաց վերայ թէեւ այն ալ կայ, որ այդ առարկայի վերայ դատողութիւն տուող, Լէյբնիցէն առաւել կորովադատը չէ կարելի գտնել, մարդկային սեռի բովանդակ ժամանակագրութեանց մէջ։

Ասենք դարձեալ, թէ գիտողութեան եւ հաշուոց մէջ չկայ այնպիսի վէճ, զոր վճռել եւ որոշել անկարող լինի գիտութիւնն։ Իսկ հոգեկան աշխարհին հասու լինեն՝ այլ գործ է եւ միանգամայն առաջինէն տարբեր։

Եթէ դուք կհաւատաք յԱստուած, անաստուածութեան դէմ կարող էք պատասխանել, թէեւ վրիթերի հետ։ «Տիեզերքն յամէն ուստեք կպաշարէ զիս. եւ ես չեմ կարող մտածել, որ այդ ժամացոյցներն եղած են առանց արհեստաւորի»։

Բայց եղեն եւ քանի մի աստղաբաշխ—անաստուածք, ի հարկէ զարմանալի է, սակայն մեր զարմանքը փաստը կհաստատէ եւ ոչ թէ կկործանէ. երկինք եւ երկիր կպատմեն տէեզերքն կառուցանողի փառքն եւ զօրութիւնն. իսկ թէ մէկը՝ աննշան բոյսը եւ չնչին միջատը տեսնելով փառք չտայ նմա, այնպիսւոյն եւ բուն իսկ գիտութիւնն չէ կարող երկնից լուսաւորօքն, եւ երկրիս սքանչելեօքն Աստուած լինելը հասկացնել: Ապա ուրեմն հաւատը կճնանի գիտութենէն անկախ պատճառներէ:

Դուք կհաւատաք բարոյականութեան. եւ հայհոյիչ կանուանէք այն մարդը, որ ձեր երեսին ասէ թէ «ՊԱՐՏԲ» ասացեալդ գեղեցիկ անուն մի է միայն, որով կգաղէք ձեր անձնական վայելչութեանց հետամտութիւնն: Չգիտէք, որ սչ միայն տգէտ ու թեթեւամիտ մարդիկն ուրացան բարոյական կարգի իսկութիւնն, այլ եւ իմաստուններն ու հանճարեղ հռչակուածներն: Ո՞չ ապաքէն դասական փիլիսոփայքը ստուար գրքեր գրեցին, որպէս զի ապացուցանեն, թէ «պարտք» ասացեալդ անիմաստ բառ է, եւ թէ մարդը ի խնդիր է միայն անձնական շահուն: Ասել է թէ եւ «պարտուց» հաւատալն գիտութենէ անկախ պատճառներէ յառաջ կգայ:

Ի՞նչ պիտի պատահի արդեօք այն մարդկան, որք կմերժեն հոգեւոր կարգի իսկական հիմունքը: Եւ ի՞նչ, միթէ դոքա դիտամմբ ճշմարտութեան դէմ կդնեն, չգիտեմ. եւ չէ յայտնի թէ վերջին օրն ի՞նչ պիտի ասէ նոցա Աստուած. թէեւ շատք ի նոցանէ ունին

եւ յարգանաց արժանի բարոյական բնաւորութիւններ: Եւ թէեւ քաջ յայտնի է մոլորութեան (մտաց) եւ մեղաց մէջ եղած անձուկ ու խորին միաւորութեան կապն, սակայն մեք իրաւունք չհամարիմք ասել նոցա, թէ ձեր մոլորութիւնն յատկապէս կյառաջանայ ձեր ապականեալ վարք ու բարքէն, թէեւ զայդ հաստատելոյ համար կան նաեւ ապացոյցներ: Տեսնաք, որ ամենեւին գիտութիւնն չէ հաւատոյ ցանկը խրամատողն, բայց եւ գիտութիւնն միայնակ կարող չէ կանգնել այդ խրամատեալ ցանկը, եւ լցուցանել այն վիճն, որ կայ ընդ մէջ Աստուած պաշտողների եւ Աստուած ու նորա օրէնքը ուրացողների ու մերժողների:

Աւելորդ չհամարիմք կարգել այստեղ ուշագրութեան արժանի օրինակ մի. Փարիզոյ ազգային ժողովոյ (Քոնվենտ) անդամոց մին, Իսնարգ անուն, նոյն ժողովի մէջ յառաջ կբերէ շիոթ եւ աղմուկ հետեւեալ խօսքերով «Օրէնք» — ահա իմ Աստուած, ուրիշ Աստուած չճանաչեմ»: Քանի մի ժամանակ անցանելէն յետոյ, մահուան պատժոյ վճիռ տուաւ նմա, իբրեւ սպառնացող ապստամբութեան գրգռողի եւ խռովարարի. որովհետեւ ասել էր. «Եթէ Փարիզը գեռ շարունակէ ժողովրդական երեսփոխանութեան վնաս հասուցանելոյ սպառնացումն, շուտով Սենայի եզերքը այն տեղը միայն կմնայ, ուր եղած է Փարիզը»: Իսնարգ ստիպուած փախստեայ անկանելոյ, 16 ամիս անցոյց Ս. Անտոնիոսի արուարձանի գեանափոր խրճրթի մի մէջ: Այդտեղ իբրեւ թաղուած հողոյ մէջ,

եւ աչքի առաջն մահն ունեցող, դարձաւ առ Աստուած. եւ ահա ինչպէս ինքն կյայտնէ իւր հոգեկան գրութիւնն, « հասկացայ, որ կրօնի ճշմարտութեան որոշումն ոչ այնքան մեր մտաց ուժէն կախումն ունի, որչափ մեր սրտի գրութենէն. հասկացայ, որ կրօնի բնազանցական միջին գիշերոյ մէջ, ճշմարտութիւնն կերեւի միայն իբրեւ յանկարծակի փայլատակող լոյս, զոր հարկաւոր է որսալ. կամ իբրեւ ճրագ, որ կըլուցուի հեզ եւ խաղաղ աղօթիւք, եւ կշիջանի յամբարտաւանութենէ: Այսպէս ահա եւ ես յաղօթս կացի. եւ քանի առաւել մօտեցայ Աստուծոյն, այնքան առաւել լաւագոյն եւ անդորր եղէ, ու առաւել ժրութեամբ որոշեցի ճշմարտութիւնն » (*):

Եւ այս ոչ թէ Խնարդի սրտի բոլորական շարժումն եղեւ, այլ երեքտասանամեայ անկեղծ Քրիստոնէական կեանք վարելով, ցոյց ետ իւր ճշմարիտ դարձն, եւ աղօթից կարողութիւնն ի զօրացուցանել զմարդն ի հաւատն:

Թուի թէ բաւականին պարզած պիտի լինիմք թէ գիտութիւնն որչափ զօրութիւն ունի կրօնական համոզմանց հասու լինելոյ, եւ նոցա քննութիւնն ձեռք ձգելոյ: Մինչեւ ցայժմ ջանացինք ցոյց տալ ուշի ուշով, թէ Յիսուսի Քրիստոսի յայտնութեան արտաքին նշաններն արժանագատ բանականութեան յարգն ու վարկը կգրաւեն դէպ ի Աւետարանն. իսկ այսու-

(*) De l'immortalité de l'âme par Martin Isnard. Paris 1802.

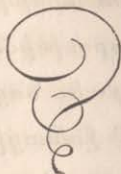
հետեւ պիտի ցոյց տամք, թէ յաւիտենական կենաց վերայ եղած Քրիստոնէական վարդապետութիւնն, իսկապէս համաձայն է մարդկան մտաց, սրտի եւ խղճի պահանջմանց :

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

Ի ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԸՆԹԵՐՅՈՒԱԾՆ.

1.) Действѣ, theiste. բառ. յունական . աստուածեան , աստուածադաւան . այսու անուամբ ինքեանք զինքեանս կոչեցին Անգղիոյ մէջ ի ժէ եւ ժԸ դարս յառաջ եկած Деизмъ, théisme, ասացեալ աստուածարանական դրութեան հետեւողները. սոցա վարդապետութեան բուն եւ զլխաւոր կեան է Աստուծոյ ներկայութիւնն եւ ներգործութիւնն :

2.) Атеизмъ, athéisme, բառ. յունական . անաստուածութիւն . ուրացութիւն զոյութեանն Աստուծոյ :

Անունս ,, յախտենական կեանք “ նոր կտակարանի մէջ կնշանակէ երանական վիճակ որոշեալ յԱստուծոյ արարածոց համար . որ պիտի սկսի ներկայ կենօքս , եւ պարզ յայտնուի ի հանդերձելումն :

Աստուծոյ կամքն այն է , որ արարածք (քանական) ունենան երջանկութիւն սրբութեան մէջ : Որեւիցէ հասկացողութիւն յախտենական երանութեան վերայ՝ որ բարոյական կարգէն անկախ եղև , ուղղապէս ներհակ է Աւետարանին :

Յախտենականութիւնն կպտոշահի մեր գոյութեան այն սովէն տարերց՝ որք ընդունակք են սրբութեան : Մարմինն մեր գոյութեան անփոփոխ եւ հաստատուն տարրն է , եւ ոչ անցաւոր ու չար . փոխանակ տարապայման մարմնատեցութեան , եւ փիլիսոփայութեան պաշտպանութեան տակ առնուած անառակութեան մոլորութեանց մատնուելոյ , հարկ է ճանաչել մարմինն սուրբ պահպանելոյ պարտքը :

Յարութեան վարդապետութիւնն համապատասխան է փիլիսոփայութեան վկայութեանն , որ կհաստատէ հոգեւոր սկզբան առանձին ընտրութիւնն . եւ ընախօսութեան մակածութեանն , որ ըստ երեւութին կըցուցանէ մարդոյ անձին կապակցութիւնն . այսմ հասու լինելոյ համար , հարկաւոր է միտ բերել , որ չէ թէ կրկնուող եւ նորոգուող նիւթն է մարմնոյ տեսողութիւնն բաղկացնողն , այլ կազմուածոյ միակերպ սկիզբն : Մեր գոյութիւնն կազմող բոլոր տարերքը հիւնոյ են Աստուծոյ . եւ մեղաց տգեղութենէն զերծ մնացողներն , նշանակուած են յախտենական կենաց համար . ըստ այսմ եւ մեր օրինաւոր սիրոյ բարեկամութիւնք , անմահք են :

Ապագայ թագաւորութիւնն՝ ինքնածանօթութիւն ունեցող , եւ սուրբ սիրով միմեանց հետ միացած հոգւոց ընկերութիւն մի պիտի լինի . որոյ կեդրոնն եւ սկիզբն լինելոց է ինքն Աստուած :

Յախտենական կեանքը կսկսի եւ այժմէն իսկ հոգւոց մէջ . իսկ մահ սասցեալք , կնշանակէ մեծ յեղափոխութեան դարազլուին : Մեր երեւակայութիւնն՝ այժմեան գործարաններէն կախումն ունենալով , հանդերձեալ կենաց հասու լինել կտկարանայ . բայց գիտեմք , թէ այդ կեանքը պիտի լինի անմերի եւ իսկական : Յախտենական կեանքը՝ իւր միակ պատճառի , Աստուծոյ մէջ մի է . բայց ունի երկու որոշումն կամ սահման ժամանակի . ժամանակ հաւատոյ՝ (ժամանակի մէջ եղած կեանքն) եւ ժամանակ տեսութեան (յախտենականութիւն) :

ՎԵՅԵՐՈՐԴ ԸՆԹԵՐՅՈՒԱԾ.

ՔՐԻՍՏՈՆԷՍԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՆ ԶՅԱԻԻՏԵՆԱԿԱՆ ԿԵՆԱՅ

Քրիստոսի Յարութիւնն, մեր զեպ ի յաւիտենական կեանքն ունեցած հաւատոյ հիմն է. Յաւիտենական կեանքը ոչ քէ միայն ապագայի մէջն է, այլ յաւիտենականութիւնն կպարունակէ նոյնպէս եւ անցեալն եւ ներկայն. Յաւերժակեաց՝ միայն սուրբն է կամ ինչ որ կարող է սրբեալ լինել. Մարմինն մեր քնութեան հաստատուն տարրն է, եւ ոչ անցաւոր. Մեր յարութեան վերայ եղած վարդապետութիւնն, համապատասխան է անաշտ. փիլիսոփայութեան վկայութեանցն. Նոր երկինք, եւ նոր երկիր. Արքայութիւնն երկնից պիտի լինի առաքինութեամբք եւ սրբութեամբ Աստուծոյ հետ միացած, եւ միմեանց հետ կապուած հոգեոց ընկերութիւն. Երկու շրջան յաւիտենական կենաց. Շրջան հաւատոյ, եւ շրջան տեսութեան.

ատմութիւնը ցոյց կտայ մեզ մարդը ամէն ուրեք եւ ամէն ժամանակ անհանգստութեամբ զհետ եղած ի հոգս իւր ապագայի:

Ապագայի հարցմանն, ընդարձակ Արեւելքը ինչպէս լսեցինք, տխրալի պատասխան կուղղէ. նորա ապագայ ակնկալութիւնն՝ անսթափելի խորին քնոյ մէջ հանգստութիւն գտնելն ճանաչուած է:

Յունաստանի մէջ մեզ յայտնի է բաց ի բանաստեղծօրէն ներկայացուցած ժողովրդական մտացածին կարծիքն միւս կենաց վերայ, եւ իմաստնոց համոզ-

մունքը: Այդ իմաստունքը մարդկային հոգւոյն անմահ ծառայութիւն ցոյց ետուն հաստատելովն անհակառակելի կերպիւ նորա վսեմ արժանաւորութեանց մի քանիններն. եւ յայտնի կացուցանելովն մտածող տարեր հոգեղէն բնութիւնն. բայց սոքա կերերային կծփային անհաստատութեան մէջ, երբ մասնաւորի անձնական անմահութեան վերայ մտածողութիւնն կպատէր զինքեանս. ու կմխիթարուէին միայն այսպիսի դատմամբ, թէ կեանքը մեծ արժէք չունի. եթէ ոչնչանայ եւս, դարձեալ քաղցր է մեռանիլ. այսպէս կդատէր նաեւ Սոկրատ: Յուշ բերելով Աթէնցի փիլիսոփայի այնքան անախտ եւ հոգեւորուած կեանքը, սկզբնաւորուածն ու զարգացածն Յունաստանի չքնաղ երկնից ներքոյ, եւ ազնուատուն ընդհանրութեան շրջանին մէջ, անկարելի է չզարմանալ նորա՝ մարդկային կենաց այսքան անարդ ու չնչին գին տալուն վերայ:— Երբոր ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ յաշխարհի երեւեցաւ, իւր եւ աշակերտաց խօսքերին մէջ փայլեց խորարմատ հաստատուն հաւատ դէպ ի հանդերձեալ անմահութիւնն. եւ մարդկութիւնն հիմնաւոր խօսք մի լսելով՝ պատասխանեց խորին զգացմամբ:

Թէ կարող լինէինք արդեօք եւ մեք ընդգրկել յուսով այդ խօսքը. կարող լինէինք մեզ սպառնացող կամ խայթող վշտի, եւ այն ամենայնի դէմ, որք կըձեւացնեն դէպ ի մահ զմեզ առաջնորդել, անգորր եւ անսասան յուսով պատասխանել « մեք կերթամք ի

կեանս» : Կարող լինէինք, մէկէն զրկուած ժամանակներս փոխանակ ասելոյ « այլ չիք այս ինչ ոք » ասել « ծնաւ նա ի կեանս երկնից » :

Ոմանք կ'ախարհեն թէ անկարելի է այդ . որովհետեւ ժամանակակից գիտութիւնն Յարուցելոյն՝ եւ նորա, իւր հետեւողաց կեանք պարզեւելուն հաւատալն սնապաշտութեան կարգն է դասել : Մինչեւ ցայժմ ջանացինք ներհակ դմին ապացուցանել թէ գիտութիւնն այդպիսի գործ մի գործած չունի . այլ քանի մի յայտնի մտքերն են, որ անիրաւացի յանուն գիտութեան կուզեն իւրեանց մտաց ցնորքը ծախել շատերին, եւ հաւատացնել իբր թէ՛ « շուտով ծերացած Քրիստոնէութեան թաղմանն ներկայ կգտնուիմք . իբր թէ « եւ նա կհնանայ ինչպէս ամենայն ինչ », իբր թէ « մօտեցած է ժամանակն՝ յորում Քրիստոնէութեան յիշատակն միայն պիտի մնայ », իբր թէ « Գողգոթայի վերայ փրկուած մարդոյ յոյսն եւ ակնկալութիւնք, երկհազարամեան երեւակայած ցնորք են միայն » եւ թէ « պիտի բոլորն ալ կրկին ծալուին եւ դրուին գերեզմանի մէջ, որոց կնիքն անքակտելի է ի յաւիտեան » Ոչ, ոչ, թողումք այս զուր երկիւղն թուլամիտ հոգւոց տկարաց, որոց սիրտն սնդգայացել եւ դադարել է ի բաղխմանէ . որոց աչք տկարացել են խաւարաւ մթութեան . չպղտորուիմք ողորմելոյ արժանի անմտացդ մառախլապատ ուրախութեամբ . որք կկարծեն մահու կենաց կարճամաճքը գանել մխիթարութիւն . որք իւրեանց չորս կողմն ձգելով գամբանական փոշիներէ գոյացած թանձր եւ

անթափանցելի գիշեր մթու թեան, կերեւակայեն, որ արեգակն արդէն անհետացել է. ՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՐԵԱՒ, եւ կեայ, եւ կելոց է ի յաւիտեան» (Lamennais. Affaires de Rome).

ՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՐԵԱՒ, ահա հիմն ճշմարիտ հանգըստեան. ահա խարխսխ հաւատոյ, եւ յոյս հաստատուն ի սէրն եւ յողորմութիւնն Աստուծոյ: Յիսուս Քրիստոս է ճանապարհ յաւիտենական կենաց անվախճանից. յաւիտեան կեալն, Աստուծոյ հետ հաշտ լինելն է. եւ ո՛վ որ կճանաչէ կխոստովանի զԱստուած «մի» եւ «յաւիտենական», նա կհասկանայ, որ Աստուծոյ հետ հաշտ լին, յաւիտենականութիւն մտնել ասել է:

Յաւիտենական կեանքը միայն ապագայի մէջ չէ, յաւիտենականութիւնն կպարունակէ յինքեան եւ ներկայն եւ անցեալն. ուրեմն Արարչին հետ միացած հոգիքն՝ արդէն յաւիտենական կեանք կժառանգեն: Անունս՝ «յաւիտենական կեանք» նոր կտակարանի մէջ եթէ չսխալուիմք, քառասուն անգամ կհանդիպի. եւ միշտ միեւնոյն իմաստը կնշանակէ. այն է՝ երանութիւն, յԱստուծոյ սահմանեալ վասն մեր: Թովմա Ագուինացին տեղ մի կասէ. «Աստուած արար զամենայն վասն գոլոյ»: Մեր առաջին անգամ այս խօսքիս պատահած ժամանակ, կարծեցինք զայն պարզ մտօք ասացեալ. բայց երբոր ի քննին առաք եւ մտածեցինք, տեսանք նորա մէջ խորին իմաստ. եւ գրեթէ կպարունակէ իւր մէջ Յիսուսի Քրիստոսի այս հեռեւեալ խօսքին միտքը «Աստուած ոչ է Աստուած մեռելոց, այլ կենդանեաց»:

Աստուած արար զամենայն վասն գոլոյ. եւ ըստ որում՝ Աստուծոյ կամքը անդառնալի է, յոչնչէ գոյացոյց զմեզ, ոչ թէ կրկին ի չիք դարձուցանելոյ համար, եւ ետ մեզ կեանս, ոչ թէ կրկին ի մահ մեռելութեան զմեզ մասնելոյ համար:

Նիւթակրօններն անմահութիւնն սւրանալով, ստիպուած են այնու մերժել եւ «գոն» գնելով զմարդն ի կարգի անցաւոր իրաց. որք ի յայտ կըգան եւ կոչընչանան շարժմամբ նիւթոյ, որ է միակ իսկութիւնն ըստ նոցուն հասկացողութեան: Աստուած կամի զի կեցցուք, բայց ինչ վիճակի մէջ,—սրբութեան. այսինքն՝ որ ցանկանք բարին, եւ ի նմա գտնեմք մեր երջանկութիւնն, եւ բաղդաւորութիւնն: Մեզ յայտնի է յաւիտենականի ճանապարհը. Աստուած ստեղծել է զմեզ ըստ իւր պատկերի, եւ տուել է մեզ նախապատիւ արժանաւորութիւններ. որ նորօք իշխեմք բնութեան տարերց վերայ: Մարդոյ էութեան իսկութիւնն, բանական եւ ազատ զօրութեան մէջն է. բանական եւ ազատ ստեղծուած է մարդն, որ պատկեր կհամարուի ամենակարող Արարչին. սակայն ստեղծեալ զօրութիւնն Ստեղծողի զօրութեան հետ պիտի համաձայն լինի: Մեք պարտաւոր եմք ասել «եղիցին կամք քո» եւ ի դոյն իսկ կկայանայ սրբութիւնն. կամել Աստուծոյ կամեցածն՝ նորա կամքը կատարել ասել է. եւ այս իսկ է սրբութիւն, եւ երջանկութիւն: Երջանկութիւնն կամ բաղդաւորութիւնն՝ ի մեր պարտուց կատարմանէն յառաջացող լոյսն է:

Այս տեղ փոքր մի զկայ առնունք նշանաւոր եւ բաւականին տարածուած կարծեաց մի վերայ տեսութիւն առնելոյ համար. կարծեաց, որոյ հետեւանքն է կորստաբեր անտարբերութիւն:

Կան շատերն՝ որ շատ անգամ Աստուծոյ բարեգթութեան եւ ողորմութեան վերայ յոյս դրած, ամենեւին չհոգան իւրեանց պարտաւորութիւնները կատարել. կարծելով՝ թէ բարեգութիւն միակերպ մարդասիրական ներողութեամբ կընդունի բոլոր ինքեան գիմոզներն. իբր թէ, երկրային կեանք վայելողն, անշուշտ պիտի եւ երկնայնոյն արժանանայ. հետեւաբար այդպիսեացդ Աստուած հարկաւոր է միայն յետ մահուան, որ ներէ նոցա յանցանաց: Որպիսի Աստուծոյ կհաւատան արդեօք այդպիսիները. նոցա Աստուածը հեռու է ի նոցանէ եւ տակաւին ներկայ կենացս տեւողութեան միջոցին կնիրհէ, ու պիտի զարթնու միայն որոշեալ ժամանակի մի մէջ, իւր բարութիւնն միտք բերելով: Մեք այդպիսի աստուած չճանաչեմք. մեր ճանաչածն այն Աստուածն է, որով կեամք, շարժիմք, եւ եմք. որ՝ ինչպէս յերկինս է, նոյնպէս եւ յերկրի մեզ մօտ, որ՝ կտեսնէ զմեզ, եւ մեր ամէն թշուառութեանց տեղեակ է լաւագոյն քան զմեզ, այդ թշուառութիւնները մեր՝ ի կարգէն խոտորեալ բնութեան բաժինքն են, որք եւ կաղաղակեն բարձրաձայն, թէ երջանկութիւնն կամ բաղդաւորութիւնն միայն կարգին մէջ կգտնուի. եւ թէ՛ Աստուած կհսկէ իւր սահմանեալ հաստատ օրինաց վերայ. եւ թէ՛ մեղաց հետեւանքն են վիշտք եւ տանջանք. ու մտաց մոլո-

բուժեանն, թշուառութիւն, որ միշտ հետը կընթանայ, ինչպէս մարմնոյ ստուերը, արեւու լուսաւորած ժամանակը: Միտքը զվորձն առնելով իւր կրած տագնապի, եւ սրտի սարսուռ յառաջացնող պատճառաց, ստիպուած կեզրակացնէ, թէ ուրտեղ սքարտուց լոյսը մշտապէս ցլախճան խանգարուած ու փակուած է, այնտեղ կ'իծաղաւորէ անվերջ խաւար: Յատկապէս սորա վերայ չէր մեր խօսակցութիւնն. բայց աններելի թուլութիւն կ'լինէր մեր կողմանէ բոլորովին լռելն այս մասին, եւ լռելն ալ կնշանակէր չցանկալ ոչ զոք վիրաւորել, որով ճշմարտութիւնն զոհած կ'լինէինք մարգահաճութեան:

Յաւիտենական կեանքը սուրբ է. եւ երկնից արքայութեան գրանց վերայ հետեւեալ խօսքերը գրուած են. « ոչինչ անսուրբ կամ ազտեղի կմտնէ այստեղ »:

Յաւիտենական՝ սուրբն է, կամ ինչ որ կարող է սրբեալ լինիլ. եւ որովհետեւ սրբութիւն է Աստուծոյ ի մեզ ներկայութիւնն, եւ մեր հոգւոյ հաղորդութիւնն յաւիտենականի հետ, ուստի ինչ որ սրբեալ կարող է լինել յաւիտենական կենաց կապտոշաճի. բայց ինչը կարող է ի մեզ սրբեալ լինել, մեր գոյութիւնն ամբողջապէս. կամ ըստ Առաքելոյն՝ « բովանդակ ոգի շունչ եւ մարմին » (Ա. ԹԵՍ. ԳԼ. Ե, ՀԱՄԱՐ 23):

Որովհետեւ Աստուած է կամեցել այս, եւ ստեղծել զամենայն « վասն գոլոյ »:

Փոքր մի տեսութիւն առնենք վերջին խօսքին վերայ: Մարմինը մեր բնութեան ապականացու տարրը

չէ. այլ՝ ինչպէս ներկայ կենացս մէջ, նոյնպէս եւ հանդերձեալի, մեր գոյութեան կարեւոր մասն պիտի կազմէ նա: Ոչ թէ պիտի ապականի եւ ի չիք դառնայ, այլ կերպարանափոխ պիտի լինի եւ դառնայ անեղծ ու փառաւոր: Երբոր Առաքեալն Աթենացոց կքարոզէր Աստուած Արարիչը, վերջինքս ուշադրութեամբ կլսէին նորա խօսքին. իսկ երբ կճառէր յարութեան վերայ, ծաղր կառնէին զնա:

Այժմ՝ եւս այս վարդապետութիւնն յարուցած է շատ հակառակորդներ. սակայն եւ այնպէս, մարդոյ վերայ խօսող ճշմարիտ գիտութեան անկեան վիմերէն մինն է նա: Եւ ժամանակն իսկ առանց ուշացընելոյ պիտի ապացուցանէ զայն. իսկ մեք թէեւ համառօտակի, կարող եմք այս խնդրոյ մասին առաջի առնել քանի մի հաստատութիւններ:

Հին ժամանակներն բաւական տարածուած, եւ արեւելեան փիլիսոփայութեան համոզմամբ ընդունած սկզբունք էր, թէ մարմինն անարգ եւ վատթար տարր է. այս դադափարէն երկու վարդապետութեան ճիւղ ետուն, մինն միւսին միանգամայն ներհակք: Մի քանիներն կկարծէին, թէ իմաստունն ինքեան ապաստանարան պիտի որոնէ իւր բնութեան վսեմագոյն մասին մէջ, թողլով իսպառ թանձր մարմնոյ պահպանութեան հոգսը. եւ որովհետեւ իբրեւ անարգ, եւ ուշադրութեան անարժան ինչ ճանաչուած էր մարմինն, ուստի նորա բոլոր հակամիտութեանց եւ ձգտմանց անհոգութեամբ կտային ընդարձակութեան. եւ այսպիսով, անառակութիւնն տուուած էր փիլի-

սովալյութեան պտշտպանութեան տակ : Միւս կողմի մտածողներն, առաւել լաւ է ասել կատէին քան կանարգէին մարմինն . եւ կջանային որքան հնար էր, ճնշել եւ նեղել հոգւոյ այդ թշնամին, մերժելով նորա բոլոր ցանկացածն եւ պահանջածն . աստի յառաջ եկան այն անկշռադատ եւ անմիտ ճնշողութիւնքն, եւ մարմնատեցութիւնն (¹), որոց օրինակներն դեռ կտեսնուին Հնդկաստանի մէջ : Այդօքիկ էին հնոց հակամիտ միմեանց մտածողութիւնք . իսկ Աւետարանն մի խօսքով խցեց այդօրինակ մոլորութեանց աղբիւրն, քարոզելով թէ մարմինն պիտի սրբուի, ու լինի « տաճար հոգւոյն սրբոյ » : Հարկ է ընդդիմանալ մարմնոյ վատթար կրից . եւ անկանոն ցանկութեանց, եւ զնա ի ծառայութիւն հոգւոյն նուաճել, բայց մարմինն ինքն ըստ ինքեան բարի է, եւ օրհնեալ յԱրարչէն :

Առնումք այժմ խօսել եւ ուրիշ գաղափարի մի վերայ, որ մեր հիմակ յիշատակածին մօտ կհամարուի . մարմինն անարգ ու վատթար տարր ճանաչող վարդապետութեանց մէջ, կայ եւ այլ ուղղութիւն մի ունեցող սկզբունք, որ կկարծէ թէ անձնական գոյութիւնն պահպանող բուն պատճառն եւ պայմանն մարմինն է . ըստ նոցա հետեւաբար, հոգին առանց մարմնոյ չունենար եւ ինքնածանօթութիւն : Բնախօսութիւնն եւ հոգեբանութիւնն այս առարկութեանց հաստատութեանն յառաջ կբերեն ամրապինտ ձեռնարկութիւններ, որով հոգւոյ գոյութիւնն մաքուր եւ պարզ վիճակի մէջ հաստատող փիլիսոփայութիւ-

ներն շատ անգամ հարկադրուած պիտի լինի մաքառել փորձառու գիտութեանց :

Աւետարանն կասէ թէ մարմինն պիտի յառնէ . ահա անաղօտ լոյս , որով բնախոյզք եւ վիլիստիայք կարող են անսայթաք ընթանալ դէպ ի ճշմարտութիւնն , եւ միմեանց հանդիպիլ : Այսպիսի են Գրիտտոնէութեան՝ մարմնոյ յարութեան վերայ եղած վարդապետութեան կարեւոր հետեւանքը : Բայց գիտութեանն վեր ի վայր հմտացած թերակատար մըտքերն , յենլով այս բանիս վերայ , թէ նիւթոյ մասնիկներն մի գործարանէն միւսին կանցանեն , ծիծաղելով կհարցանեն . « Ապա հոգիք ի յարութեան ինչ պիտի անեն , երբոր սկսանին խնդրել իւրեանց ձգած բնակարանը , քանի որ միեւնոյն կազմուածոյ մասնիկներն յաջորդաբար պատշաճել են շատ հոգւոց » : « Վեր ի վայր գիտութիւնն՝ կասէ Պաքոն , կհեռացնէ զմարդն ի կրօնէն , իսկ հիմնաւորն կմօտեցնէ նմին » . միեւնոյն խօսքերն ահա այստեղ կարգարանան : Միթէ գիտութիւնն միայն մինն կասէ . ասինքն թէ վախճանին հասանող եւ լուծեալ մարմինն իւր մասնիկներն կտայ ուրիշ կազմուած առնող նիւթոյ . ո՞չ ապաքէն նոյն գիտութիւնն է դարձեալ , որ կասէ , թէ կենաց շարունակութեան մէջ մարմնոյ նիւթական մասնիկներն ամբողջութեամբ կվերանորոգուին : Մեր ներկայ մարմնոց մէջ , քսան տարի յառաջ գտնուած նիւթական մասնիկներէն ոչ մին արդէն կգտնուի . հապա ինչպէս այս արգելք չլինի մեզ ասելոյ թէ մեր մարմինն միշտ միեւնոյն է . եւ ինչ է այդ մարմինն՝ որ

դարձեալ ինքն յինքեան միեւնոյն է, թէեւ ըստը նիւթական մասնիկներն կնորոգուին: Այս գործարանական կենաց այն արմատն է, որ կարողն է նիւթոց տարերց վերայ իշխել, տալ նոցա ձեւ եւ կեանք, մերկանալ զայնս որոշ ժամանակի մէջ. որպէս զի նոր տարրներ առնելով հիններն ընդհանուր շրջանին տայ: Այս արմատն է, որ հոգւոց հետ անցուկ միացած՝ կըկազմէ միշտ միեւնոյն եւ կենսաւոր մարմինն: Ահա ինչ կուսուցանէ գիտութիւնն. բայց գիտութենէն դեռ յառաջ Պօղոս Առաքեալն պարզ յայտնեց զայս, երբոր ասաց Կորնթացոց (ԱՌՍԶ. ԳԼ. ԺԵ. ՀԱՄԱՐ 37)

Ձոր սերմանեսն ոչ կենդանանայ, թէ ոչ մեռանիցի: Եւ զոր սերմանեսն ոչ զնոյն մարմին որ ծնանելոցն իցէ սերմանես, այլ հատ մերկ»: Արժան է անթերի կարգաւ առաքելոյ մաքի բացատրութիւնը, որ հասկանանք թէ մարմինն որպիսի կերպարանափոխ պիտի լինի, այսինքն զիմարդ պիտի յառնէ փառօք . . . եւ հոգեւոր:

Դառնամք այժմ՝ դէպ ի մեր գլխաւոր խնդիրը:

Ասացինք ինչ որ կայ ի մեզ, յաւիտենական կենաց կպատշաճի. զոր օրինակ են՝ բանականութիւն, կամք, օրինաւոր սէր, մաքուր ուրախութիւնք, եւ այլն: Որք միանգամ արգարութեամբ կնքած են իւրեանց երկրաւոր կեանքն՝ կենդանի են, կամ այսպէս ասենք. ոչ յերկինս եւ ոչ յերկրի կան մեռեալք, բաց ի մէնջ եւ ի մեր կրից, քանի որ դեռ կենաց աղբիւրին հետ միացած չեմք: Վեր առէք նոր կտակարանն, կարգացէք ուշադրութեամբ եւ տեսէք կնյ

նորա մէջ երես մի, տող մի, որ տեղի տայ մեզ կարծելոյ թէ յետ մահուան չպիտի կեամք, չպիտի ունենամք ինքնածանօթութիւն եւ չպիտի գտնուիմք սուրբ ընկերութեան մէջ, որոյ կեդրոնն եւ յաւերժական լոյսն է Այն՝ որ հաճեցաւ այստեղ մեզ եղբայր լինել: Այս առարկայի մասին, հին եկեղեցւոյ հեղինակներէն մին՝ Տերտուղիանոս այսպէս կասէ. « Ի յարութեան պիտի բնակակից լինիմք հոգեւոր ընկերութեան: Երբոր մեք Աստուծոյ մօտ եղանք, այն է որ եւ մէկ մէկի մօտ եմք. վասն զի բոլորս ալ Աստուծոյ մէջ կլինիմք իբրեւ մի: Այն, այն հոգիք, որք այստեղ փոխադարձ անախտ սէր ունեցած են, այնտեղ առաւել լաւ կճանաչեն մինն զմիւսն, եւ առաւել սերտ սիրով կկապուին մինն միւսի հետ, երբ միմեանց պատահեն Աստուծոյ մօտ: Երբոր անկատարութիւնն հասնի կատարելութեան, երբոր հաւատը փոխուի տեսութեան, յայնժամ եւ սէրն իւր աղբիւրին, այսինքն Աստուծոյ մօտենալով առաւել կաճէ եւ կմաքրի ». ահա այսպէս, ինչ որ կայ ի մեզ՝ պիտի փոխադրուի յերկնից թագաւորութիւնն՝ բաց ի մեղաց. վասն զի մեզքն գոյութիւն չէ, այլ խոտորումն ի ճշմարտութեանէ. մեզքն կամք չէ, այլ մեր կամաց պղտորումն. միտք չէ, այլ մոլորութիւն մտաց. սիրոյ զօրութիւն չէ, այլ սրտի շարժմանց եւ ձգտմանց անկարգ մտումն. ուրեմն եւ ոչ գործ Աստուծոյ, այլ արարածոց արտասուելի ստեղծուած:

Սեր ամբողջ գոյութիւնն ստեղծուած է երկնային հանգերձեալի համար, միայն եսականութիւնն՝ ար-

մատ մեղաց, տեղ չէ կարող գտնել այնտեղ: Արժան է ի բաց ընկենուլ այդ « ես » անունն որ չզրկէ զմեզ յաւիտենական երանութենէն. եւ մեր անձն սիրել ինչպէս բազմաթիւ ընտանեաց անդամներէն մէկը. եւ այնպիսի սիրով, որով կսիրեմք զայլս, լաւ միտ առնելով, որ բոլոր եսական ուրախութիւնք չար են եւ վնասակար, եւ մեր երջանկութիւնն պիտի խընդրեմք ընդհանրոյ երջանկութեան մէջ: Արժան է քանդել կործանել ամբարտաւանութեան մեր սրտին մէջ կանգնած ամբարտակներն, հասկանալով՝ որ եթէ արժանանամք մտնել յաւիտենական օթեւաններն, պիտի գտնեմք այնտեղ մեզ նման շատերն, որք այստեղ ամենազքատ, թշուառ, անարգ եւ անպէտ համարուած էին յաչս մեր, բայց կոչեցեալք են յԱտուծոյ ընդմեզ միասին, թէ եւ մետասան ժամուն: Այս միաներս բերենք, թէ քանի քանի մեզ նմաններն կան, որոց վերայ խօսեցած ժամանակը, պատրաստ եմք ասելոյ խկոյն, թէ նոցա հետ արքայութիւն անգամ չպիտի գնամք, բայց թէ արհամարհեալք այդ, կամ արհամարհելոյ արժանին նախախնամութեան առանձին տնօրէնութեամբ եղած լինէր մեր եղբայրը, հայրը, կամ որդին, պիտի տնօրէնութեանն ընդդէմ կանդնէինք արդեօք. ուրեմն վարուինք ուրիշների հետ այնպէս, ինչպէս կուզեմք որ ուրիշներն մեզ հետ վարուին:

Ապառքէն ասացինք, թէ ինչ որ ընդունակ է սուրբ լինելոյ, կպատկանի յաւիտենականութեան. եւ վասն այսորիկ՝ ըստ ինչ ինչ մասին կսկսի եւ այստեղ: Այն՝

որ սուրբ է, բարի է, հաճոյ է Աստուծոյ, հաճոյ է նմա ի յաւիտեան: Կենաց փորձն իսկ չիտայ մեզ արդեօք այս մասին հաւատի ապացոյց, ըստ որում ամենայն մեղսախառն ուրախութիւն, կճնանի զզուանք. ամենայն անկանոն ցանկութիւն, դարձեալ զզուանք. ձգտմանց ըզձից մատնուած հոգին մի ցանկութենէն միւսին կլազէ. մի պատրանքէն հեռացած միւսովն կպաշարուի. իսկ հաստատունք անախտ ուրախութիւնք են միայն, ուրախութիւնք մշտատեւք. դէպ ի Աստուած դարձող, եւ Աստուծոյ մէջ իւր հանգըստութիւնն խնդրող հոգին, յերկրային իրացս փառչելով երկնայնոցն ջանք կանէ հասանել: Երկնային թագաւորութիւնն եւ երկրի վերայ է, միայն ծածկուած, ինչպէս արեւու լոյսն ամպամած օրն կճածկուի. եթէ մառախլապատ ամպերն չլինէին, պիտի տեսնէինք անշամանդաղ լոյսն:

Յիսուս Քրիստոս, որ է մեզ համար ճանապարհ, ինքն իւր մէջ կեանք ունի մեղաց խաւարէն ազատ: Նա միայն է ընական մարդ, ըստ նախասահմանութեան յաւիտենական սիրոյ. իսկ մարդ եղել նորա համար, որ յաւիտենական կեանքն սկսի եւ այստեղ իւր աշակերտաց հոգւոց մէջ՝ Յաւիտենական կեանքն է եւ այստեղ. բայց դեռ երկնային արեգակն չլուսաւորէ զմեզ զայն տեսնելոյ: Այստեղ սրբութիւնն մըշտապէս ազտեղութեան մօտն է. այստեղ կցուան միայն լուսոյ փայլակներն, որք եւ անդէն մթութեան մէջ կանհետանան. եւ ըոպէական ուրախութիւնք, որք իսկոյն անհաստատութեան հոգմով կցրուին. իսկ մեք

կսպասեմք փառաւոր կենաց, նոր երկնից եւ նորոյ երկրի, ուր պիտի թագաւորէ ճշմարտութիւնն, ուր կարող չլինին մուս գործել մեզք եւ թշուառութիւն: Գուն գործենք հասու լինել այդ հանդերձեալ կենաց, եւ նկարագրել այստեղ. մօտենանք դէպ ի նա մանկական հաւատով, եւ հասուն խելքով, ինչպէս կազդէ Առաքեալն Պօղոս. բայց առանց ծանրաբեռնելոյ հաւատներս մեր մտացածին եւ երեւակայական ցնորքներով եւ կարծիքներով:

Որպիսի ինչ լինելոց է յաւիտենական թագաւորութիւնն: Դիմեցէք ձեր սուր ու թափանցիկ երեւակայութեանն. ներկայացուցէք հանդերձեալ աշխարհին մէջ այնպիսի ծաղկաւէտ բլուրներ, որոյ գեղեցկութեան ճաշակն անգամ առած չլինի այս մեր երկիրը. թող այդ գեղափիթիթ ծաղիկներն ուռոգեն ամենավճիտ ու ականակիտ աղբիւրներ. թող լուսաւորէ այդ տեղերն մշտապայծառ անմուտ արեգակն. թող Եդեմական լեռներէն ու հովիտներէն հնչուին անլռելի օրհնաբանութեան քաղցր երգեր: Ի՞նչ, կամ արպիսի տեսարան ներկայացաւ. Ձեզ յայտնի եղած հաճոյալիր եւ ուրախացուցիչ իրաց զարդարուն պատկեր բանաստեղծական: Այժմ ի քննին առէք այդ տեսարանն, եւ կիմանաք՝ որ հնչումն կախումն ունի լսելիքէն, եւ գոյնն՝ տեսութենէն. ուրեմն ներկայ գործարանի միջնորդութեան ձեռք բերածներս մեր միւս կերպարանափոխ գոյութեան մէջ ոչ մի արժէք կունենան: Երկրային տեսութիւնը միայն երկրային լոյսը կդիտէ. եւ տարբերէն լսելիքը

միայն նիւթական գործեաց ներդաշնակութիւնն կրմբունէ. իսկ երկնայնոյն միանգամայն անհաս: Փոփոխիր մեր գործարանը, իսկոյն փոխուած կլինի մեզ համար ամէն ինչ. ամենակիրթ բանաստեղծութիւնն անգամ կարող չէ բարձրացնել հանդերձեալն ի մէնջ քողարկող ծածկող վարագոյրն: Այժմ՝ դատեցէք մարդկային հասուն ու կատարելագոյն մտածողութեամբ, եւ կհամոզուիք ու կվկայէք, թէ ապագայ աշխարհն միանգամայն խոյս կտայ մեր երեւակայութենէն, եւ չ'անկանի նորա ներքոյ: Եթէ կար սպասող, թէ մեք սկսանք եւ պիտի հանդերձեալ կենաց ճիշդ նկարագիրն, կամ եղեմական պատմութիւնն առաջի առնենք, կսխալուի շատ. բայց թող այսու ոչ ոք չվրդովուի. գիտութիւնն սահմանաւոր է, հաւատն անսահման. մեծ հաւատ ունելն շատ գիտել աւել չէ, շատ մտածելն՝ շատ սիրել եւ շատ հաւատալ նշանակել չէ. հաւատն այնպիսի հրաշալի գիտութիւն է, որ ինքն իւր թերութիւնն կլցնէ, վասն զի կխոստովանի թէ Աստուծոյ կամքը բարի է եւ կատարեալ. եւ թէ՛ երբոր արժանանամք անթերի գիտելոյ զայն, քաղցր կլինի մեր սրտի համար:

Թողունք ուրեմն դրախտը նկարագրելոյ զուր տրքնութիւնն, բայց միւս կողմէն ալ զգոյշ լինիմք այն գաղափարէն, որ պատրաստ է ջնջել հարթել մեզ յոյս եւ զօրութիւն տուող բոլոր խոստմունքներն: Մեր հանդերձեալն իսկական ու անթերի կեանք է. հոգեւոր եւ փառաւոր մարմին զգեցած սուրբ ընկերութեան մէջ կլինիմք. եւ եթէ երկնային գեղեցկու-

Թիւնքն համապատասխան չեն մեր երեւակայածներին, ոչ անտի է որ մեր երեւակայութիւնն խիստ բարձր թուիչ կառնու, այլ անտի՝ որ անզօր լինելով չկարողանայ թեւակոխել հասանել այն իսկութեանն, որքան զինքն գերազանց է: Այժմ՝ թողլով մտացածին երեւակայութիւնքն՝ ջանանք որչափ հնարաւոր է մեր տկարութեանն՝ « յաւիտենականութիւն » բառի խորին նշանակութեանն հասու լինել, եւ առ այս վախճան առնումք քննել կենաց այն քայլափոխն, զոր սովորաբար մահ կանուանեն:

Տիեզերաց վերայ առաջին անգամ ակնարկած ժամանակը, կերեւի մեզ թէ մեր աշխարհի մէջ միեւնոյն իրաց միշտ միակերպ յաջորդութիւնն կամ փոխադարձութիւնն միայն կկատարուի կամ կտեսնուի: Մեր աղբերաց ջրերը կվազեն դէպ ի Ովկիանոս, եւ արեւու ջերմութեան ներգործութեամբ շոգիի փոխուելով, ամպ, անձրեւ եւ ձիւն դարձած կրկին կըլցուին միեւնոյն աղբիւրն՝ ուստի եւք առած են: Զրմրանն կ'յաջորդէ գարուն, գարնանն՝ ամառ. ամռանն՝ աշուն, եւ աշնանէն ետքը կհասանէ դարձեալ ձմեռն, ըստ երեւութին ամենայն ինչ կփոխուի, բայց փոփոխութիւնն միօրինակ է: Առաւել մօտը մտիկ տուէք: Յիրաւի ամենայն ինչ կխանգարուի փոքր առ փոքր, ժամանակի դանդաղ ներգործութեամբ. լեռներն անզգալի կերպով կխոնարհին եւ կթափին ձօրը: Գիտութիւնն կխօսի այնպիսի անհետացած կենդանեաց տեսակաց վերայ, որոց մնացորդներն միայն այժմ յերեւան կհանէ, եւ հետզհետէ տուած փորձերովն մեզ

մտածել կտայ եւ գիտել, թէ մեր մոլորակի հողն, առաջին գոյացածների ահագին գերեզմանն է, նմանօրինակ եւ ասողաբաշխութիւնն կվկայէ աստեղաց համար, թէ՛ եւ նոքա կծերանան ու կանհետանան երկնային ընդարձակածաւալ տարածութեան մէջ:

Ճշմարիտ է՝ կեանքը տեւական է. բայց ինչ կնշանակէ սերունդ մի անցեալ եւ ապագայ սերնդաց կարգին մէջ. յորոց մին այլ եւս չիք, եւ միւսն տակաւին չիք: Ահա այսպէս ժամանակն եւ մեր չորս կողմն եւ ամենուրեք մահ ի բուն կպտտի: Հապա ի մեզ յինքեանս ինչ կգտնեմք. մտածողութիւն մի կամ գաղափար մի կծնանի մեր մտաց մէջ այն ժամանակ միայն, երբ առաջինն կմահանայ կանհետանայ. երկու մտածութիւն կամ գաղափար միասին չեմք կարող յառաջ բերել: Եթէ մեզ տուած չլինէր կարողութիւն անցելոյ քանի մի մասունքը յիշողութեան մէջ պահպանել, եւ նախատեսութեամբ փոքր ինչ խելամուտ լինել ապագային, եթէ կարգեալ եւ սահմանափակ լինէինք միայն ներկայ ըրպէսկանութեան մէջ, միթէ ժամանակ կունենայինք զմեզ ինքեանս ճանաչելոյ եւ ասելոյ «ես», ըստ որում ներկայն ոչ այլ ինչ է, բայց թէ անհասանելի եւ անըմբռնելի ակնթարթ մի. որոշ եւ անտի, որ արդէն չիք, եւ անտի՝ որ տակաւին չիք: Միեւնոյն եղանակաւ ժամանակն կմեռցնէ եւ մեր ուրախութիւնքն ու վշտերն: Ի՞նչ կայ արդեօք առաւել վաղանցիկ եւ գիւրբասլաց, քան մեր սրտի ուրախութիւնքն. եւ միթէ փորձն իսկ առած չեմք այս խօսիցս ստուգութեանն: Իսկ

մեր թշուառութիւնն այնքան տաժան եւ խիստ է, որ մինչեւ անգամ չունիմք զօրութիւն կարողութեան ընդ երկար տակալոյ նմին:

Այժմ բարձէք հեռացրէք կեանքէն այս խանգարումն, այս մահանալն. փորձառութեան հասուն խելքը միացուցէք առոյգ հասակի ուժգնութեան հետ, ալեւորի իմաստութիւնն պատանոյ եռանդի հետ. թող ուրախութեամբ զեղուն պատարուն սիրտը երբէք չկորուսանէ իւր ուրախութիւնն, հնոյն, նորոյն տեղեկալել տալով: Այսպէս լինելէն յետոյ, ձեր կեանքը կ'լինէր անթերի եւ հաստատուն, մշտազուարթ եւ մշտաճեցուն, ու ոչ երբէք կ'թառամէր ինչպէս այժմեանն: Այս ամէն միջոցներն ունելով, դարձեալ չէիք կարող հասկանալ թէ ինչ է յաւիտենական կեանք: Յաւիտենականութիւն ունենալոյ համար ոչ փոփոխական մտածմանց յաջորդութիւն է հարկաւոր, այլ միակ մտածութիւն, յաւէրժ նոյն յինքեան. ոչ ձգտմանց եւ յօժարութեանց փոփոխութիւն պէտք է, այլ մի կամք, հաստատեալ իւր անփոփոխելի մի առարկայի վերայ, ոչ այնպիսի ուրախութիւնք պէտք են, որ մինն միւսի թերին լրացնէ, այլ միակ ուրախութիւն կատարեալ. որ ոչ կնուազի բնաւ, եւ ոչ կառաւելու: Այս պահանջմանցը բաւականութիւն կտայ միայն մի Աստուածը, Աստուած՝ զոր արժանն է ճանաչել եւ սիրել: Եւ ահա այս ճանաչելոյ ու սիրելոյ մէջն է Աստուածային կենաց յաւիտենական շրջանառութիւնն: Այս մեր ներքին վկայութիւնն է, զոր կազդէ մեզ Աստուած. «Աստուած տեսնելու եմք

մեք» ասաց Յիսուս Քրիստոս. եւ Պօղոս առաքեալն կասէ «պիտի ճանաչեմք զինքն այնպէս, ինչպէս ինքն կճանաչէ զմեզ եւ գիտէ»:

Նա գիտէ մեր մտածմունքն ոչ թէ մեր բերնի խօսքէն՝ մեր ցանկութիւնքն, մեր գործերէն. եւ մեր բնութիւնն՝ նորա արտաքին երեւոյթէն գատելով ու չափելովն, այլ գիտէ զմեզ ուղղակի ի խորս սրտից մերոց: Մեք այժմ կտեսնեմք միայն մեր բնութեան մէջ նորա փառաց հետքը, եւ մարդկութեան մէջ նորա սիրոյ ճառագայթներն. իսկ ի հանդերձելումն բնութիւնն եւ մարդկութիւնն տեսանելոց եմք միացած իւրեանց կեդրոնի մէջ. եւ ամենայն ինչ պիտի ճանաչեմք այն ժամանակ իւրեանց աղբիւրի մէջ, որ է Աստուած:

Այն ժամանակ կբարձուի վարագոյրը, եւ մեր հայեացքը կթափանցէ ուղղակի անվախճան սիրոյ բուն աղբիւրին. այն ժամանակը մեք մի միտք եւ մի կամք կունենամք, կամք՝ որով ամենայն ինչ կպահպանուի. այն ժամանակը գաղտնիքը պարզուած ու հասկանալի կլինի մեզ. եւ բնութեան մէջ երեւեցած հակառակութեանց անքակտելի ներդաշնակութիւնն բացայայտ, եւ զանազանակերպութիւնն կատարեալ միութեան մէջ կփայլին. եւ այնտեղ բնութիւնն ու շնորհքը միացած՝ նոր անուն կառնուն, զոր այստեղ արտասանելոյ ոչ մէկին տուած է կարողութիւն:

Ապա ուրեմն Աստուածտեսութիւնն երկու կերպ է. մինն ընդ աղօտ՝ տեսութիւն ժամանակի. եւ միւսն պարզ՝ տեսութիւն յաւիտենականութեան: Բայց ո՛վ

է այս մեր ճանաչած ու խոստովանած Աստուածը . մի գուցէ պիտի թաղուինք անհետանանք նորա մէջ եւ մեք, եւ բոլոր մեզ նմաններն : Փոքր մի զկայ առնունք այս արտասուելի մտածման վերայ, զոր յառաջագոյն հերքեցինք, եւ հերքելոյ արժան իսկ է : Կայ վարդապետութիւն մի՛ որ կուրանայ այն, ինչ որ կհաստատէ մեր հաւատն . այսինքն Աստուծոյ որդւոց յաւիտենական ընկերութիւն ունենալն : Այդ ազանդն հիմն առնելով այս բանն, թէ Աստուած ամենայն ինչ ստեղծ իւր փառաց համար, կեզրակացուցանէ, թէ ի նորա ներկայութեանն չէ կարելի ունենալ առանձին մտածողութիւն : Յիրաւի Աստուած ստեղծել է ամենայն ինչ ի փառս իւր . բայց ո՞վ որ Աւետարանն կարգացել է, պիտի հասկանայ որ Աստուծոյ փառքն նորա բարութեան մէջ կկայանայ . պիտի հասկանայ, որ Աստուած սէր է . ճանաչել զինքն, կնշանակէ ճանաչել նորա բարեգթութեան շնորհն . ցանկալ այն, ինչ որ նմա հաճոյ է, ասել է ցանկալ երջանկութիւն ամենեցուն զորս նա կսիրէ : Արդարեւ Աստուած նախանձաւոր է եւ կուզէ մեր սիրտն նուաճած ունենալ իւր բռնն մէջ, բայց ոչ նորա համար, որ մեր ազատութիւնն կապտէ, այլ որ բաւականութիւն տայ մեր սրտին, որ միայն կարողն է . եւ եթէ կցանկայ իշխել մեր սրտից, այն գիտաւորութեամբ է, որ մաքրէ զայնս, զմեզ յԱստուծոյ եւ ի մեր նմաններէն հեռացնող ետականութենէ եւ այլ ամենայն ախտերէն, որպէս զի նորին օթանդակութեամբ կարող լինինք սիրել միախուռն գերգաստանի անդամներն՝ մեզ նմաններն :

Ո՛հ, մեզ որչափ դժուար կգայ հաւատալ Աստուածային սիրոյն. բայց ահա Աստուած ամենաբարձրեալ, որ Մովսէսի օրով անուանեց զինքն «Որ էնն», որ ամբողջ հին կաակարանն ելից իւր գերագոյն կարողութեան եւ զօրութեան ապացոյցներով: Այս միեւնոյն Աստուածն է՝ որ Աւետարանի երեւեցած ժամանակն նոր անուն կընդունի. եւ այն ամենայն անուններէն, որք կարող են իւր զօրութիւնն եւ մեծութիւնն ցոյց տալ, կընտրէ միայն անունս «ՀԱՅՐ» եւ մեզ կուսուցանէ կարգալ զինքն «Հայր մեր», որպէս զի դառնամք դէպ ի ինքն, եւ երբէք չզատուինք մեր նմանակիցներէն, որք ամէնքն նորա որդիքն են: Յիսուս Քրիստոս՝ երբէք տեղիք չետ կարծելոյ, թէ Աստուած-սիրութիւնն եղբայրսիրութենէն որոշ կամ բաժան է:

Երբոր Առաքեալն կասէ թէ Աստուած՝ լինելոց է ամենայն, իսկոյն կյաւելլու եւ «յամենեսին», որ ոչ որ չկարծէ թէ Աստուած իւր ստեղծած բոլոր էակներն պիտի թաղէ անհետացնէ յինքեան, եւ այսօր սեմ ու ախորժ բացատրութեամբ կցրուի այն տեսականութիւնն՝ որ մարդկային սահմանափակ ու ինքնակամ կարծեաց խօսքերն կուզէ ճշմարտութեան տեղ համարել տալ:

Ո՛չ, գիտեմք որ Աստուած ամէնը ստեղծել է «վասըն գոլոյ». ուստի եւ մեր եղբարքը, եղբարք են մեզ ի յաւիտեան: Արարիչը ստեղծ մարդկային սիրտը, որ վերջինս սիրէ երկնաւոր Հայրն, եւ ի նմա սիրէ յաւիտեան նորա որդւոց ամէն մէկը: Անախտ բարե-

կամուլթիւնք յաւէրժական են, վասն զի սէրն մշտա-տեւ է:

Ուրեմն յաւիտենական կեանքն մեզ երկու կերպով կերեւի. կսկսի եւ կյայտնուի մեզ ժամանակի մէջ, եւ այս է « շրջան հաւատոյ » ու կշարունակուի ի յաւիտեան, եւ այս՝ « շրջան տեսութեան ». բայց իսկապէս եւ ամբողջապէս առեալ, յաւիտենականութիւնն է « ցանկալ զհաճոյսն Աստուծոյ »:

Բայց այժմ՝ մեք, որ տակաւին ժամանակի մէջ եմք, կարող եմք որքան եւ իցէ հանդերձեալ յաւիտենականութեանն հասու լինել. մեր հոգին կարող է փոքր ի շատէ զգալ իւր ապագայ դրութիւն, առանց երեւակայութեան պատրողական ցնորից դիմելոյ: Հազար չորս հարիւր տարի յառաջ քան զայս, յաւիտենական կենաց այս հարցը որդւոյ մի եւ մահուան դուռն հասած մօր խօսակցութեան նիւթ է եղած: Տեսած էք արդեօք էրի-Շէֆեր'ի փորագրած պատկերն « Օգոստինոս եւ մայր նորա Մոնիքա ». նկատել էք այդ երկու հայեացքը գէպ յերկինս ուղղածներն, յորոց մինն կինդրէ մօտակայ երանութեան ճաշակն առնուլ, եւ միւսն՝ եկեղեցւոյ այն ժամանակի հանգամանաց մէջ սխրանալոյ պէտք եղած զօրութիւնն:

Ահա յառաջ կրեբեմք եւ երես մի, երանելի Օգոստինոսի գրուածէն. « Երբոր մօտեցած էր օրն՝ յորում մայրս պիտի թողուր այս կեանքն, անգամ մի նորա հետ մտանք տան այդին, Օստիոյ նաւահանգստի մօտէն: Այստեղ բազմութենէն հեռի երկար շրջելէն

յետոյ՝ ոյժներս ժողովեցինք նաւարկութիւն մի առնելոյ համար: Մեք միայն լինելով, կիսօսէինք անասելի քաղցրութեամբ եւ «անցեալն մոռացած, ու խօսքներս ապագայի վերայ դարձրած» կդատէինք եւ կքննէինք միասին, թէ որպիսի ինչ լինելոց է սրբոց համար պատրաստուած յաւիտենական կեանքն «զոր ակն մարդոյ ոչ ետես, եւ ունկն ոչ լուաւ, եւ ի սիրտ ոչ անկաւ»: եւ դէպի էնն ունեցած սիրոյ ուժգնութենէն մղուած, մարմնոց աստիճաններովն վեր ելանք մինչեւ երկնային տարածութիւնն, ուստի կճառագայթեն գէպ ի մեզ արեգակն, լուսին եւ աստեղք: եւ եւս առաւել գէպ ի բարձրը սրանալով մեր մտածողութեամբն, մեր խօսքովն, եւ Քո գործոց վերայ ունեցած հիացմամբը Տէր, գուն գործեցինք հոգւով ճախրել երեւելեացս սահմանէն դուրս գէպ ի սուրբ իմաստութիւնդ, որ էր, է, եւ եղիցի յաւէտ նոյն. կամ լաւ եւս, որոյ համար չկայ անցեալ եւ ապագայ, այլ միայն մշտատեւ ներկայ. վասն զի ինքն յաւիտենական է: Այսօրինակ խօսակցելով՝ մեր գէպի այն կեանքն ունեցած ձգտմամբն, եւ սրտի թափովն, շօշափեցինք զայն եւ զգացինք քաղցրութիւնն Այսպէս էր մեր խօսակցութեան միտքն. եւ նոյն իսկ օրն՝ մայրս ասաց ինձ. «Որդեակ իմ՝ այժմ ոչ մի ինչ կարող է կապել զիս աստի կենացս հետ. ինչ ունիմ՝ այլ այստեղ, մի բան կայ միայն՝ որոյ համար կցանկայի մնալ այս կեանքիս մէջ, այն է տեսնել ըզքեզ Քրիստոնեայ մեռնելէս յառաջ» (ՕԳՈՍ. ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒ-

Քրիստոնէի ջերմ հաւատոյ յառաջացրած խօսքեր. որովք երանելին Օգոստինոս կ'յայտնէ թէ ինքն մասամբ իւր, թէեւ վայրկենական տեսութեամբ, հասու եղեւ յաւիտենական կենաց, որ ի վեր է քան զմիտս. եւ լեզուով ու շրթամբք չի յայտնուի:

Այսօրինակ գրութեանց ի խոյզ եւ խնդիր լինեն յանձն չառնումք, կասկածելով ի հոգեւորսն մանրակրկիտ ⁽²⁾ լինելոյ վտանգէն. կասկածելով ի հաւատոյն ճապարհէն:

Մեք չեմք կարող հարցանել ցԱստուած, թէ ինչո՞ւ, եւ ինչպէս կ'պարզեւէ հոգեւոց այս կամ այն ձիրս շնորհաց: — Աստուծոյ հետ սերտ հաշտութիւն ունիլ ցանկալն անկասկած է, միայն թէ չմոռանայինք, որ Աստուած այն երկրպագութիւնն կընդունի, որ արժանի է, որ յառաջ կգայ ի սիրոյ. եւ եթէ ի մտի պահէինք թէ Աստուածն Յիսուսի Քրիստոսի, խղճի Աստուածն է. որոյ յաւիտենական կամքը մարդկան մէջ ստացաւ փառաւորագոյն եւ սրբազան անունս «ՊԱՐՏԻ»:

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՔ

Ի ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՆ.

1.) Аскетизмъ մարմնատեցութիւն . վարդապետութիւն ' որ կուսուցանէ թէ անշուշտ պետք է ճնշել մեռուցանել մարմինն ' իրրեւ հոգւոյ թշնամի . այս աղանդս մինչեւ ցայսօր արեւելեան անապատականաց մեծագոյն մասին համոզմունքն է դեռ :

2.) Мистицизмъ, mysticisme ի յունարէն բառս « միտիքօս » (գաղտնի, ծածուկ) . այս բառն երեք նշանակութեամբ գործ կածուի . իսկ մեր բարգմանութեանս մէջ мистицизмъ, mysticisme կնշանակէ այն մոլորութիւնը, որ կճգնի եւ կտքնի մանրակրկիտ լինել մարդկային մտաց հասողութեանն կամ ըմբռնման կարողութեանն վեր եղած խնդրոց մէջ :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԸՆԹԵՐՑՈՒԱԾՈՑ

Ճշմարիտ կրօնն է ժամանակիս մէջ պատրաստուիլն յաւիտենակահանութեան համար . նորա գործն է խիղճը լուսաւորել, ու կամաց բնական հակամիտութիւնքն ուղղել, եսականութեան տեղ սէր հաստատելով, որ է սկիզբն մեր կենաց :

Այս հասկացողութեանն ներհակ երկու մոլորութիւնք կերելին . առաջինն ' ոչ այնքան օրինաւոր ուշադրութեան արժանի, է այն ' որ կրօնն կընդունի երկրաւոր շահոց կամ բաղդաւորութեան միջոց, երկրորդն այն ' որ ճաշակի զգացումն խղճի տեղ կղնէ . եւ այս գաղափարականի (իդէալ) կրօնն է : Մտաց գաղափարի կատարելութեան զգացումն պիտի վերամբառնայ զմեզ առ Աստուած . եթէ ջիհանի այս վախճանին, ասել է ' միայն մարդկային բնութեան խառնուածոյ բերքն է : Աստի կյառաջանայ բարոյական պատասխանատուութեան վերայ գաղափար ջոնեցող կրօն . (Սպինոզա) : Այսու նաեւ ջարբ կընդունուի բարւոյ տեղ, բաւական է որ ,, գեղեցկի " ձեւ եւ տեսք առած լինի :

Ըստ այսմ կրօնի մարդկային ազգն երկու մասն կբաժանուի . կրթութեալ ազնուականք եւ ռամիկք . այդ կրօնի տեսականութիւնն վերջնոցս անհասանելի եւ անըմբռնելի լինելով, միայն առաջնոցն բաժին կմնայ :

Յիշատակեալ կրօնական զգացմանց երկու ճիւղն եւս մի բնաւորութիւն եւ մի նպատակ ունին . երկուսն եւս փորձոյ շրջանին մէջ միայն բնակութիւն հաստատած լինելով, չճանաչեն բնաւ այլինչ արտաքոյ երկրաւոր շահուց եւ մարդկային զգայարանաց :

Աւետարանն՝ յաւիտենականութիւնն մեզ հասկացնող կրօնն է . ու կպատրաստէ զմեզ երկնային Թագաւորութեան ժառանգորդս առնել :

Կրօնն կենաց առանձին տարրը չէ, այլ բովանդակ կեանքը ուղղիչ պատճառը, ըստ որում կրօն ասացեալը պարտուց կատարումն է . իսկ պարտքը՝ կենաց բովանդակ շրջանին լոյս եւ զօրութիւն տուողն :

Աստուծոյ կամքը մեր բոլոր կեանքը անօրինող եւ մեր բաղդաւորութեան պատճառն է . կրօնի բուն էութիւնն է հնազանդել Աստուածային կամաց, կամ մեր հոգիքն Յաւիտենական սիրոյ հասցելի մաքրութեան մէջ պահպանել . եւ ահա այս է ներկայ եւ հանդերձեալ կենաց գլխաւոր տարրը :

Աստի կծնանի ընդդիմադրութիւն . մարդիկ պարտաւորեալ ու կաշկանդեալ լինելով երկրաւոր կենաց պահանջմունքներովն ու պիտոյքներովն, դժուարաւ կարող են պատրաստել զանձինս յաւիտենականի համար . ուստի ոմանք մտածեցին այս ելքը գտնել . կամ յաւիտենական կեանքէն ձեռք քաշելով՝ երկրաւորիս ուշ դարձնել, կամ իսպառ հրաժարեալ յաստեացս՝ նուիրել զանձինս չքնաշխարհիկ կենցաղավարութեան . արժանն այն է՝ որ ժամանակաւոր կեանքը սրբենք եւ յարգարենք յաւիտենականի համար . եւ այս կլինի միութեամբ հոգւոց մերոց ընդ Աստուծոյ, որ ինքն է մեր վերայ պարտաւորութիւններ դրել, եւ ինքն է որ կզօրացնէ զմեզ ի կատարել զայնս :

Աւետարանն՝ քրիստոնէից յուսոյ իարիսխը, կպահպանուի աշխարհիս մէջ եկեղեցական կանոնադրութեամբք :

Քրիստոնէից միութիւնն պառակտուած է, եւ չէ կարելի անտարբերօրէն նկատել այն անհամաձայնութիւնները, որք քրիստոնեաները կրածանեն ի միմեանց :

Քրիստոնէից վիճաբանութիւնն այս ժամանակիս հանգամանաց մէջ որջափ եւ իրաւացի եւս լինի, աւելորդ է ըստ որում մեք այժմ կարեւոր պատերազմ ունիմք անհաւատից դէմ քան միմեանց :

Ժամանակակից Թշնամիներն կմտածեն այժմ կործանել եւ քանդել ամենայն կրօնից հիմն : Առաջին պարտաւորութիւն քրիստոնէից Թոսի Թէ է միանալն ի պաշտպանութիւն ընդհանրական հաւատոյ ընդդէմ անաստուած եւ նիւթակրօն աղանդոց :

Մեր ժամանակիս հոգեւոր մեծ պատերազմն յաւիտենական կենաց հաւատացողների եւ զայն ուրացողների մէջն է :

ԵՐԹՆԵՐՈՐԴ ԸՆԹԵՐՅՈՒԱԾ.

Կ Ր Օ Ն

Կռապաշտական կրօն Գրիստոսէն երեք դար եւ կէս յառաջ. Գաղափարականի կրօնը ժԹ դարու մէջ. Կրօն առանց Աստուծոյ եւ առանց պարտոց. Մարդկային զգացումն կրողոքէ այսպիսի կրօնի դէմ. Աւետարանն կրօն է համայն մարդկան եւ ամբողջ մարդոյ համար. Կրօն եւ կեանք. երկու տարրեր նկատումն կենաց, մարմնասիրութիւն եւ մարմնատեցութիւն. Որպիսի եղանակաւ պէտք է կեայ յաշխարհի, եւ զգալ միշտ Աստուծոյ ներկայութիւնն. Յատկութիւն ճշմարիտ Քրիստոնէական վիճարանութեանց առ հասարակ. ժամանակակից Քրիստոնէի դրութիւնն օտար դատանութեանց հետ համեմատեալ. Քրիստոնէութեան ճիմանց դէմ բացած կռիւներն. Քրիստոնէութիւնն թիւիք կպարտաւորէ իւր հաւատացեալները. Բոլորովին կարեւոր եւ անհրաժեշտ պէտք է մեր ժամանակին մէջ քարոզել յաւիտենական կեանք.

սենոփոնն Յոյն պատմագրի « Էֆօնովիֆ » անուն գրքին մէջ հիանալի կերպիւ կպատկերացուի Քրիստոսի թուականէն երեք ու կէս դար յառաջ եղած Աթէնցի պատուամեծար գերդատանի մի ներքին բնաւորութիւնն: Դիւցազն Իսոմաք իւր կրօնական մտածողութիւնն այսպէս կյայտնէ. « Անկեղծ ազօթիւք կջանամ առնուլ ամբուլթիւն ,

առողջութիւն, յարգ, եւ բարեկամացն առ իս համակրութիւնն. եւ յամենայն պատերազմաց յաջողակի ելք. կինդրեմ նաեւ յաստուածոց հարստութիւն, իբրեւ պտուղ անբիծ նախախնամութեան պարգեւաց»։ Այս աղօթիցս մէջ բացայայտ կտեսնուի այնպիսի կրօնական հասկացողութիւն, որով երկինք կպարտաւորի ծառայել երկրի։ Եթէ կան աստուածք, մեր բաղդի վերայ իշխողք, ուրեմն հարկաւոր է հնարք եւ միջոց գտնել նոցա հաճութիւնն առնելոյ եւ նոցա հովանաւորութիւնն իւր եւ իւրոյ ժառանգութեան վերայ ունելոյ։ Այսպիսի եղանակաւ աստուածպաշտութիւնն, մարդոյ ինքեան բարիք, եւ այս աշխարհիս մէջ շահաւէտ փարթամութիւնք ձեռք բերելոյ սովորական միջոցների լրումն կլինի միայն. աղօթքը կբարձրանայ յերկինս, որ անտի փոխուած իջանէ ճոխութիւն, փառք, եւ առողջութիւն. բարեպաշտութիւնն կչափաւորուի եւ կկանգնի ներկայ կենացս վայելչութեանց վերայ միայն։ Դժուարին չէ եւ մեր մէջ Իսոմաքի մտածմանց տեսակին պատկանեալ կրօնական համոզմանց պարզ նշաններն գտանել։ Ո՞րքան մարդիկ կան, որք կաղօթեն առ Աստուած միայն աստի բարեկեցութեան համար. եւ կհամարեն զԱստուած ոչ Տէր յաւիտենականութեան, այլ ներկայ կենացս վշտաց եւ ուրախութեանց։ Այսօրինակ կրօնի անկատարութեան վերայ աւելորդ իսկ է խօսիլն։

Կայ եւ այլ տեսակ մի հասկացողութիւն կրօնի վերայ, բայց աւելի կիրթ եւ վսեմ առաջինէն. սորա վերայ պիտի խօսինք փոքր ինչ։

Մարդն ընդունակ է, իւր դիտողութեան տակ ընկած իրականութեամբն բարձրանալ դէպ ի առաւել լաւագոյնն եւ իրականագոյնն. նորա մտաց անկատարութիւնն, թերութիւնն եւ մթութիւնն կազդեն եւ տեղիք կտան նմա առաւել վսեմ կատարեալ, եւ լուսաւոր մտաց վերայ գաղափար ունելոյ. նորա վաղանցիկ եւ տրտմախառն ուրախութիւնքն կբարձրացնեն նորա մտածմունքը դէպ ի հաստատուն եւ անթաւամ ուրախութիւնն. ընութեան եւ մարդկութեան մէջ գտնուած գեղեցկութեան հետքը, զոր նա նշմարել է, ճանաչել կամ մտածել կտան նմա անհամեմատ գեղեցկութիւնն, որոյ միայն նսեմափայլ ցովմունքն են այստեղ տեսածներս. մէկ խօսքով ունիմք ընդունակութիւն հասու լինելոյ անվախճանին. եւ այս ընդունակութեան համապատասխան կայ ի մեզ առանձին տեսակ ազնիւ եւ վսեմ զգացումն:

Այս փաստն եւ նորա բոլոր հետեւանքն եթէ ընդունենք, դժուար չէ այն ժամանակ համոզուիլ թէ մարդոյ կեանքը, ոչ արծաթով, ոչ փարթամութեամբք եւ ոչ մանր ու չնչին ցանկութեամբք կը գնահատուի, ըստ որում ի վեր է քան զամենայն. նորա արժէքի կշիռն կկազմեն մտաց կրթութիւնն, բանաստեղծութեան ու արհեստից կատարելագործութիւնն, եւ հոգւոց ձգտումն ու ջանքն իրականութեան անձուկ շրջանէն դուրս գալոյ, եւ մտաց ընդարձակ եւ արգաւանդ երկրի վերայ ճախրելոյ, վեհագոյն ճշմարտութեանն, եւ անվախճանին հասանելոյ նպատակաւ:

Տեսէք թէ այս ապացոյցն ինչպէս կգատէ այն մարզն՝ որոյ դէմ շատ անգամ խօսեցանք եւ պիտի դեռ խօսինք իբրեւ ճշմարտութեան վտանգաւոր հակառակորդի. «ճշմարիտ կրօնն՝ կասէ Երնեստ Բրնան, ամփոփ ու անդորր մտաց պատու է. եւ կծնանի այն վայրկենի մէջ, երբ բարեգործ մարզն առանձնացած իւր անձին մէջ, ունկնդիր կլինի ի խորս սրտին յառաջացած ձայներին: Երբոր բոլոր զգացմունքը կը խաղաղանան, եւ ամէն արտաքին աղմուկներն կգաղարին, այն ժամանակ ի խորոց հոգւոյն կծագէ քաղցր եւ հանգուցիչ ազդումն. եւ երբոր զանգակի հեռասլաց հնչիւնն յուշ կառնէ նմա անվախճանի գաղտնիքը. մտածող մարդը կզգայ զինքն այն ժամանակ կարծես արտաքոյ հայրենեաց, որ աչքի առաջն է. եւ տրտմութեան փղձուկը սիրտը կփակէ. կհրաժարի աստի միգապատ կեանքէն, եւ մտօք կըլանայ լուսեղէն աշխարհն. մահն՝ այն սուրբ երկրէն եկած օտարականի հագուստով կբաղխէ նորա հոգւոյ դուռն, եւ մարզն կսկսի քաղցրութեամբ միտք բերել մեռանեջ բառը, զոր չզգար նմանօրինակ ախորժիւ եւ կենցաղական վրդովմանցը մէջ»:

Ընախր խօսքեր. ճշմարիտ է որ սովորական զբաղմանց մէջ խեղդուած մարդոյ համար, որ չկամի իւր զբաղմունքէն կամ վայելչական կենցաղավարութենէն դուրս տեսնել նշմարել ինչ, չկայ ոչ պարտուց կատարումն, ոչ կրօն: Այս մտօք արդարացի է այն ենթադրութիւնն, զոր մօտերս մեր հայրենակիցներէն մին՝ պրօֆեսսօր Ռամպերտը արտայայտել է թէ

« պարտուց կատարման եւ կրօնի մէջ կայ իսկական ու սերտ կապակցութիւն »: Այս ենթադրութիւնն իւր ամբողջութեան մէջն է. իսկ թէ մասունքների բաժանենք զայն, երկու կրօնական ոչ միայն տարբեր՝ այլ եւ միանգամայն ներհակ հասկացողութեան տեղիք կտայ:

Աստուած ոչ միայն ամենակարող է, այլ եւ ամենասուրբ, ամենաբարի, եւ անվախճան բոլոր կատարելութեանց մէջ: Ճանաչելով զնա, եւ երկիրպագանելով նմա, հոգին իւր բոլոր ձգտումն եւ ոյժն կը ժողովէ դէպ ի կենաց Հայրն ճախրելոյ: Ամէն վեհամբարձ միտք, ամէն ազնիւ ձգտումն սրտի, եւ ամէն, գեղեցկութենէն յառաջացած զմայլումն յաւիտենականին փառատրութիւնք կլինին: Բայց գաղափարականի հասկացողութիւնն կարող է նաեւ խիստ վտանգաւոր լինել, եւ հեռանալ յԱստուծոյ ու թաղուիլ այնպիսի վերացականութեան մի մէջ, որ ոչ միայն ամենակարող Արարչի իսկական գոյութեան յատկութեանց հասու եղած չլինի, այլ նաեւ հեռացած ու խոտորուած անտի: Առաւել երկիրալալին այս է դեռ, որ կան մտքեր, որք մինչեւ անգամ յանուն անվախճանի եւ մտաց գաղափարի կատարելութեան կխորհին ցրել ոչնչացնել դէպ ի կենդանի եւ ճշմարիտ Աստուածն եղած հաւատքը: « Աստուած » անունը նոցա կթուի հնացած. եւ նորա վերայ եղած գաղափարն՝ երեխայական ու բիրտ: Աստուծոյ գոյութիւնն՝ մեր մտածողութեանն չափ եւ սահման կզնէ կասեն. իսկ անվախճանն—սահման եւ չափ չուզէ. Աստուծոյ օ.

րէնքը՝ — մեր կամաց սահման կորոշէ. իսկ մտաց
 գաղափարը՝ սահման չընդունի: Կպնդեն, որ բուն
 առողաճպաշտութիւնն, կատարեալ մտաց արժա-
 նին՝ է չհամարձակելն հաստատել ինչ անսահմանի
 վերայ: Նորան կամք տալն կասեն, կնշանակէ նուա-
 տացնել զնա. եւ Աստուծոյ սիրոյ վերայ խօսելն,
 փոքրկացնել եւ առնել զնա ըստ մեր պատկերի ա-
 սել է: Այսպիսի սովեստականութեան օժանդակու-
 թեամբ ձեռք բերած եզրակացութեանն նայելով,
 միմիայն նշանաւոր տեսակի անաստուածութիւնն է
 ստոյգ բարեպաշտութիւն. եւ այսպիսի կրօ-
 նական ուղղագոյն՝ այսինքն հակակրօնական համո-
 զումն, ոչ սակաւ տարածուած է մեր ժամանակի մէջ
 բայց ինչ կայ արդեօք ծածկուած թագուցած ներքոյ
 սորին. ինչ ասել է գաղափար առանց Աստուծոյ,
 եթէ ոչ նոյն իսկ մարդոյ մտածողութիւնն կամ կար-
 ծիքն. ուրեմն կաստուածացուցանեն ասել է այն զօ-
 րութիւնն, որ կարտագրէ զմտածողութիւնն կամ
 կարծիքն. մի խօսքով մարգն ահա կաստուածացու-
 ցանէ իւր բանականութիւնն, նորա վսեմ՝ յատու-
 թեանց վերայ թիկնելով: Այսպիսի Աստուած մի ու-
 նենալէն յետոյ, ուրեմն յաւիտենական Արարիչն
 կուռք է միայն, զոր պէտք է խորասկել. եւ նորա
 տեղ բազմեցնել մարդկութեան սուրբ պատկերն.

Տեսեր որ երկու միանգամայն ներհակ ուղղութիւնք
 յառաջ կգան աստի, կամ մարդը կզգայ իւր աստ-
 ւածութիւնն եւ կթիկնի միայն իւր սեպհական զօրու-
 թեան վերայ, կամ կխոնարհի Արարչի առաջին, եւ

իւր համար նեցուկ ու յենարան կգիտէ միայն Աստուծոյ սիրոյ մէջ :

Ահա երկու տարբեր կրօնք. այդ երկուսի մէջ ողջամիտ ընտրութիւն առնելոյ համար, քննենք ի մօտոյ պարզ գաղափարականի կրօնը եւ տեսնենք ինչ կուսուցանէ : Կուսուցանէ՝ թէ կմոլորուի մարդկային միտքը, կորցնելով տեսութենէն իւր ընտրեան մեծամեծ տեսարաններն, եւ անձնատուր լինելովն կամ ենթարկուելովն նիւթական շահուց եզակի ձրգումանն : Սակայն մարդը կարող չէ ոչ մեզան չել ընդդէմ Աստուծոյ՝ որ չիք. եւ ոչ խանգարել քանդել օրէնքը՝ որ երբէք տուած չէ : Այսպէս՝ այս կրօնն իւր հետեւողներէն կպահանջէ կատարեալ մտածմունք եւ ազնիւ զգացմունք. կրօն՝ որ է անդարձ, անհաշտ եւ անապաշխար : Մեք այստեղ կամահաճ ցնորքներ չստեղծեմք կամ չերեւակայեմք : Երկու դար յառաջ չօլլանդիոյ մէջ Սպինոզա անուն շրեայ մի եղել է՝ հռչակաւոր մարդ. սա մոլորութեան բոլոր ճիւղերը այնպէս ճիշդ զննել է, որ այժմու անհաւատութիւնն կամայ ակամայ շատ անգամ յառաջ կբերէ միայն նորա երկու դար տեսած ենթադրութիւնները : Սպինոզա յստակասիրտ եւ համեստ մարդ եղած է, ու իւր ժամանակակից գիտուններին սիրելի. սա աւուր պարէնն հայթայթելոյ համար կպարտալէր ապակի յլկելով, եւ չցանկալով հարստութեան ու պատուոյ համեստ առանձնութեան մէջ գրաւոր աշխատութեանց անձնատուր եղած էր, որովք նորա անունն անուանի վիլիսոփայից առաջին կարգին մէջ դասե-

ցաւ: Սպինոզա ունէր անհամեմատելի դաղափար, զգացումն եւ ջերմեռանդութիւնն զէպ ի անվախճանն. բայց այդ մարդն ուրանալով մարդկային ազգի ազատութիւնն, եւս եւ իսկութիւնն անգամ, նորա մէջ տեսնուած խոնարհութիւնն համարեց տկարութիւն. եւ կարծեց իբր թէ՛ զլջումն մարդկային մտքէն անցած որ եւ իցէ անվայելչութիւններէն եւ տգեղութիւններէն, անվայելչագոյնն եւ տգեղագոյնն է:

Յետ այսորիկ ասացէք թէ անվախճանի զգացումն չէ կարող երկու ներհակ կրօնից հիմն լինել:

Սպինոզայի համոզմունքը մեր ժամանակին զարգացած են առանձին մասնաւոր ձեւոյ տակ. հռչակաւոր դպրոցը յատկապէս անվախճանի զգացումն կարտայայտէ իւր գեղեցկութեան բացատրութեան մէջ այսպէս. «գեղեցկութիւնն ճշմարտէ զամենայն, նա հասկացողութիւններէն վերագոյն է, եւ պիտի մեր դատողութեանց վսեմագոյն դաղափարն լինի», անշուշտ գեղեցկութիւնն ինքն յինքեան աստուածային է, եւ չցանկամք ուրանալ զայս: Արհեստն իւր սեպհական օրինաց հետեւելով, եւ իւր իսկական բնութեանն համեմատ զարգացումն առնելով կաղնուացուցանէ եւ կբարձրացնէ հոգիները: Բարին եւ գեղեցիկն, վնասագոյն լուսոյ երկու ճառագայթներն են, որք կմօտենան միմեանց իւրեանց ծագմանն համեմատ. բաւական է միմիայն հետեւիլ նոցա ուղղութեանց, եւ իսկոյն կհասկացուի որ երկուքն եւս միեւնոյն աղբերէ կբղխին: Բայց արժան է յիշել թէ մարդկային սրտի մոլորութեան ազդեցութիւնն միանգամայն այլ

ծնունդը կունենայ: Եթէ մտաց գաղափարի կատարելութիւնն զմեզ չառաջնորդէ առ Աստուած, ասել է երկնային լոյսն ծածկուել է ի նմանէ. եւ այն ժամանակ գեղեցկութիւնն կարող է միաւորուիլ եւ չարին հետ, ինչպէս բարւոյն: Բասինի «Միհրդատին» մէջ կտեսնեմք Հռովմայ յամառ թշնամին, որ կմեռանի այնպէս, ինչպէս թէ կապրի, որ վերջին շունչը վիջելոյ միջոցին կարողացաւ ասել. «կմեռանիմ, բայց այս մխիթարութիւնն ունիմ, որ շրջապատուած եմ ի թշնամեացս՝ զորս կոտորեցի եւ ահաբեկ արարի, եւ որոց ատելի արեան մէջ ձեռքս լուացի. եւ իմ վերջին հայեացքը կգիտէ զՀռովմայեցիս ի փախուստ պնդած»: Այս խօսքերիս մէջ «ատելութիւն» բառն՝ ծանր մեղք է քրիստոնէի համար. բայց կարո՞ղ է եւ քրիստոնեայն ուրանալ, որ այս խօսքերս գեղեցկութեան կնքով կնքուած չեն: Միլտոնի «Կորուսեալ դրախտին» մէջ, նմանապէս բանաստեղծական հանճարն Աստուծոյ թշնամին, մարդկային սեռի կորստեան պատճառն, չզարդարէ միջապատ վեհ գեղեցկութեամբ, կնշանակէ թէ հիմն կայ ասելոյ, որ բարին ոչ միշտ ընթացակից է «գեղեցկին». կհասկանա՞ք ուրեմն, թէ ինչ ասել է սուրբ Աստուծոյ տեղը գեղեցկութեան վերացական գաղափարը դնել: Երեստ Բընան միեւնոյն յօդուածին մէջ, ուստի առածեմք յիշատակեալ ի վեր խօսքերն, արտայայտել է եւ այս յետագայքը, որք ուշադիր մտքին համար կկործանեն բոլոր փառաւոր ասպստանարաններն եւ զգալ կտան իւրեանց մէջ ծածկուած գարշելի զազրակա-

նութիւնն : Խօսելով հռչակաւոր՝ բայց անբարոյական հեղինակներէն մէկի վերայ, որ եւ մարդկային պատկառանքը զաժանաբար ոսնակոխ արարեալ էր, կասէ «Պոքքաչիօ» չզլջաց. եւ այս խիստ սովորական է, նշանաւոր հանճարն զլջալ չգիտէ, եւ նշանաւոր արհեստն երբէք չի ստրջանայ» (*):

Տես ահա, բարոյականութիւնն ինչպէս խոյս կտայ. Աստուծոյ սուրբ անունն եւ պարտուց սրբազան յորջորջումն կհամարուին միայն հնացած բառեր, որոց իմաստն միանգամայն կիտխուի, բարւոյ եւ չարի զանազանութիւնն իւր նշանակութիւնն կկորցնէ, եւ խղճին կտեղակալէ սուր ու կիրթ ու ճաշակն:

Այս նոր կրօնն այնքան ընդարձակ է եւ երկայնամիտ, որ ամէնը կընդունէ իւր մէջ մինչեւ անգամ նոյն իսկ մեղքը եւ թերութիւնները, բաւական է որ զարգարուած փայլուն ծածկոյթ ու բարետեսիլ կերպարանք առած լինին (**):

(*) ,,Լաֆոնտէն դարձաւ, Պոքքաչիօ եւ Արիստ չզարձան. եւ այս սովորական է. Լաֆոնտէնի առակներն անկարգ էին, Պոքքաչիօյի եւ Արիստի գրուածքը միայն կարգաւորք եւ ընտիրք. նշանաւոր հանճարն ապաշաւել չգիտէ, եւ նշանաւոր արհեստն երբէք չի գոջայ“ (journal des Debats 1859, 17 դեկտ.) ընթերցողն կտեսնէ, որ մէք բառերը չարաչար չգործածեմք, եւ նոցա բուն իմաստը չայլայլեմք երբոր ասեմք քէ հեղինակի բարոյականութիւնն ենթարկուած է ճաշակագիտութեան (esthétique) եւ նորա համար՝ արհեստն ամենայն ինչ կարգարացրնէ:

(**) Լարուի է յ journal des Debats յ3 փետր. 1860 ամի, Բրնանք միտումներն քննելով առանց անունն յիշելոյ, կասէ ,,Ոչ բարին եւ ոչ չարն կշարժեն մեր սիրտն, այլ մեծութիւն, գօրութիւն, փառք, երկիւղ, վիշտ եւ ամենայն փառաւորութիւն“:

Դեռ խօսք ունիմք ասելոյ: Մտաց եւ ճաշակինըրբութիւնն ամենեցուն միակերպ տուած չէ, ոչ ամէն երկիր եկողին սահմանուած է հասկանալ մարդկային մտաց բարձր վերացականութիւնները. եւ առանց Աստուծոյ կրօնն՝ յաւիտեան անհասկանալի է հասարակ մարդկան համար. սակայն գաղափարի կատարելութիւնն կրօնի տեղ պաշտօններն ընդունած են այդ ենթագրութիւնն, եւ կքարոզեն: Դոքա են՝ որք կասեն իբր թէ մարդկութիւնն հարկաւ երկու դաս բաժանուած է. մի դասուն կվերաբերին ազէտ եւ անմշակ մտաց վիճակուած ամբոխն, որոց սահմանուած է յաւիտեան անպաշտութեան մէջ մնալ. միւս դասուն կպատշաճին փոքրաթիւ կրթեալ եւ իմաստուն անգնուականներն, որք ազատ ինքնազարգացման փոյթ եւ ինամ տանելով, մնացեալ մարդկան համար եւ ոչ հոգս անել կուզեն:

Բայց մեք կմտածեմք, որ մարդկութեան զգացումն է եղած նոր աշխարհի վճռողական գիւտը. կմտածեմք, որ կրօնական հաւասարութեան գաղափարն, յայտըմհետէ ընդհանուր խոստովանութեան սեպհականութիւնն է: Ի զուր: Ահա մեր ժԹ՝ դարու մէջ կգրեն, որ «ճշմարիտ կրօնն՝ միայն գերազանցութեան (distinction) եւ նրբութեան (refinement) բաժինն է»: Մինչգեռ քրիստոնեայն իւր թշուառ եղբարց վերայ մըտածելով՝ որք նանրապաշտութեան խաւարի մէջ կաշկանդուած են, եւ թշուառութեան մէջ թաղուած ընկրմուած, կափշի, կզարմանայ այդ գաղտնի «անհաւասարութեան» վերայ եւ կաղօթէ. մինչգեռ

քրիստոնեայ քարոզիչք՝ թողած իւրեանց հայրենիքը, բանն կենաց կտանեն աւետարանել Աստուծոյ գլորեալ ողորմելի արարածոց քաջակիրթ ուսումնական մարդը, լուսաւորեալ ընկերութեան անդամը, (Բընանի վերայ կխօսիմք) սառնարիւն կերպով յետագայ ամօթալի խօսքերը կարձակէ. «Իմ կողմանէ ես իրաւունք չտեսնեմ, որ չլինացին անմահ լինի» (*):

Մարդկային զգացումն կբողոքէ այսպիսի ցաւալի տեսականութեանց դէմ. կայ գերազանցութիւն, որում ամէնքը պարտաւոր են նկրտել հասանել անկեղծ հաւատն՝ ամենապարզ կամ սովորական թուած գործերն կարող է շքեղազարդել եւ ազնուացնել ու պարզ եւ աննշան մարդկան տալ աննմանելի մեծութիւն եւ նշանաւորութիւն. բայց այդ մեծութիւնն եւ ազնուութիւնն կգտնեն այնպիսիները, որք «կխնդրեն նախ քան զամենայն՝ զարքայութիւն Աստուծոյ եւ զարդարութիւն նորա». թէպէտեւ խնդրելի գերազանցութեանն եւ ազնուութեանն արժանացած քրիստոնեայն, ուրիշ կերպարան կստանայ, զոր գուք չէք կարող նկատել. ձեր աչքին կերեւի միայն լուսաւոր մտաց գերազանցութիւնն:

Մեք ի բոլոր սրտէ կհաւատամք, որ մարդիկ հաւասար են Աստուծոյ առաջին այս կենացս մէջ. իսկ ի հանդերձելումն՝ անհաւասարութիւնն անհրաժեշտ է. բոլորեցունց Հօր աչաց առաջին՝ մարդիկ ուրիշ զանազանութիւն չունին բաց անտի՝ որ կծնանի ի

(*) Revue des deux mondes. 18 յուն. 1860.

բարեպաշտութենէ : Այն կրօնն՝ որ գիտութեան եւ բարձրագոյն լուսաւորութեան ճաշակի մենալաճաւութիւնն եղած լինի, որ փոխանակ վերականգնելոյ մարդկային սեռի հաւասարութիւնն, կործանէ խանգարէ զայն, որ յաւէտ—անհնարին կքարոզէ միաբանութիւն հոգւոց լուսոյ եւ սիրոյ մէջ՝ այնպիսին ինքնին կմերկանայ իւր ստութիւնն : Ո՛չ այսպէս է Մարիամու հեզ որդւոյ կրօնն՝ որ յապաշխարութիւն կոչեց Գալիլիայի խեղճ բնակիչներն, եւ խոստացաւ յաւիտենական կեանք Գեներեսարեթի ձկնորսաց :

Աստուած Յիսուսի Գրիստոսի՝ ոչ մտաց վերացականութիւն է, ոչ այնպիսի Աստուած, որ յայտնէ զինքն միայն փիլիսոփայական ձեռնարկութեանց եւ դիտողութեանց ընդունակ լուսաւոր ու կիրթ մտաց, եւ որոյ վերայ տխմար միտքը միայն պատիր հասկացողութիւն մի ունենայ. այլ ընդհանրական ՀԱՅՐ է ամենեցուն, որում բուն լուսաւորեալ եւ քաջակիրթ մարդիկ կարող են երկրպագել հասարակ աննշան մարդկան հետ միասին, միեւնոյն հաւատով եւ յուսով : Ամբողջ Աւետարանն ուղղուած է դէպ ի հոգւոց վերականգնումն. եւ այս նորոգութեան աղբիւրն եւ պատճառն՝ ոչ դատողութեան ծնունդ է, ոչ ճաշակագիտական զգացումն. այլ դարձ սրտի եւ դարձ կամաց առ իւր օրէնս : Այստեղ է ահա սրբազան ՀԱՒԱՍՍԱՐՈՒԹԻՒՆ :

Փրկութեան խորհրդոյն հասու լինելոյ համար, ոչ առանձին հետազօտութիւնք պէտք են, ոչ նուրբ կըր-

Թուժեամբ ստացած ընտիր զգացմունք, այլ միայն արգար ԽԻՂՃ, որ խոստովանելով իւր մեղքերն, խընդրէ ողորմութիւն:

Աստուծոյ առաջին՝ ստորին կարգի անգէտ, բիրտ, եւ անստանելի աշխատութեամբ տանջուող մարդը կարող է առաւել մեծ համարուիլ եւ լինել, քան քանի մի գերզգօն ուսումնական մարդիկ: Արեւու ճառագայթը միակերպ հաւասարութեամբ կլուսուորէ, եւ կցօլանայ ինչպէս հոյակապ ու շքեղազարդ արքունեաց, նոյնպէս աղքատիկ անզարդ խրճիթին մէջ:

Կրօնի զօրութիւնն է կազդուրել կենսական բուն տարրը. ուստի՝ քանի որ հոգին ինքնակամ չդիմէ եւ չսպաւինի յաւիտենական բարեգթութեան նպատակին, քանի որ եսականութիւնն չփոխարկուի ի սէր, ոչ մտաց խորին հասունութիւնն, ոչ գաղափարի կատարելութեան պաշտողի ամենավսեմ կրթութիւնն կրօնական արժէք կունենան:

Իսոմաքի կրօնն՝ որ բարեպաշտութեան մէջ կդիտէր միայն երկրային երջանկութեան միջոց, եւ կրօն այն մարդկան՝ որք բարեպաշտութիւն, ճաշակագիտական զգացման նրբութիւնն ու կրթութիւնն կհամարեն, էսպէս մի բնաւորութիւն եւ մի հոգի ունին. վասն զի՝ միաքը կգաղարի ներկայ կենացս տարերց վերայ: Մինն՝ ներկայ կենացս երեւելի տարեր վերայ ակնարկ կձգէ, միւսն՝ արհեստագիտական տեսութիւնն նորա մտաւորական երեւոյթների վերայ կուզէ. բայց ոչ այս, եւ ոչ այն կարող են մեր ուղղակի

փորձէն վեր եղած իսկութեան տեսութեանն հասանել, ըստ որում հոգւոյ զարգացման վախճանն կապուած է երկրի վերայ: Աւետարանի կրօնն է՝ որ ձեռք բռնած զմեզ ի վեր կհանէ ներկայ կենացս սահմանէն դէպ ի յաւիտենականութիւն:

Կարգացէք առաջին Աւետարանի սկիզբները Փրկչի քարոզութիւնն ի լերին. ուրտեղ աստուածային արքայութիւնն կսլատկերանայ իբրեւ կեդրոն եւ նպատակ բոլոր էութեանց: Ասուած է թէ այդ արքայութիւնն ինդրելի է ամենէն յառաջ, եւ նորա հետ ի միասին կդրուի ամենայն ինչ. այսինքն՝ առողջութիւն, փառք եւ յաջողութիւն, ըստ անօրէնութեան նախախնամութեանն. նոյնպէս եւ նորուն իսկ նախախնամութեան միւս պարգեւքն, որք առաւել պատուականագոյնք են իւրեանց դառնութեամբն, եւ են. փորձութիւն, հիւանդութիւն, թշուառութիւն, եւ ամէնը նախընթաց նշանք են աստուածասիրի բարեացը. վասն զի ամէն ինչ՝ ուրախութիւն եւ տրտմութիւն, յաջողութիւն եւ ձախորդութիւն, լրումն ցանկութեանց կամ խափանումն նոցին, նորա համար միայն սահմանուած են, որ հոգին հրաժարուի եւ հեռանայ ի դոցանէ ու պատրաստուի յաւիտենականի համար. ըստ որում մեր գոյութեան նպատակն երկրի վերայ չէ, եւ մեր հայրենիքն այստեղ չէ. հոգին ամէն վաղանցիկ եւ բոպէական իրաց փորձն առնելով, հեշտեալ կհասկանայ որ յաւիտենականութիւնն միայն է ժամանակի օրինաւոր ու միակ նպատակը: Ուստի եւ միտ կառնու որ կրօնն իբրեւ զօգ երկնի

ընդ երկրի, եւ մեր խոյս տուող կենացս ասպարիզին մէջ պատրաստութիւն եւ ճանապարհ գէպ ի անմահ հանդերձեալն, պիտի մեր բոլոր կենաց եւ գոյութեան օրէնսդիր եւ տնօրէն իշխանն լինի:

Կրօնի սեպհական նշաններն են՝ երկրպագութիւն Աստուծոյ, ընթերցումն Ս. Գրոց, եւ գործք բարեպաշտութեան: Այս բուն միջոցներն են կրօնն յերեւան ածող. բայց կարող են սոքա եւ դատարկ ձեւեր լինել, եւ այն ժամանակ կդառնան դի անշունչ: Յայտնի է Յիսուսի Քրիստոսի ասածը ի ցոյցս մարդկան կամ փառասիրութեան աղագաւ կատարուած բարի գործոց համար, յայտնի են եւ Պօղոս առաքելոյ խօսքերն. «Եթէ զամենայն ինչս իմ ջամբեցից ազքատաց, եւ զանձն իմ գլխովին տաց յայրուան, բայց եթէ զսէր ոչ ունիցիմ, ոչինչ օգտիմ. . . .» Բարեպաշտական գործերն երբոր բաժան եղեն այն հոգիէն՝ ուստի յառաջ կբզան, չեն բարեպաշտութիւնք: Եթէ Ս. Գիրքը կարգամք միայն մեր ցամաք ուսումնասիրութիւնն պարարելոյ մտօք, սր հոգեւոր շահ անտի. Սուրբ Գիրքը մարդկային գիտութեան համապարփակ մատեանը չէ, այլ մեր փրկութեան համար եղած Աստուածային յայտնութեանց դանձարանը. եւ նորա ընթերցումըն այն ժամանակ միայն բարեպաշտութիւն կլինի, երբ յաւիտենականն ճանաչելոյ մտօք է, եւ համաձայն այն Հոգւոյ ազգեցութեանն, որ շնչել է նորա մէջ»։ Եթէ Սուրբ Գիրքը սկզբի ծայրէն մինչեւ վերջինն գիտենաս անգիր՝ կասուի ի «նմանութիւնն Յիսուսի Քրիստոսի» բայց սէր չունենաս, քո

գիտութիւնն ընդունայն է» : Ընթերցումն Ս. Գրոց, երկրպագութիւն Աստուծոյ եւ բարեպաշտական գործք, այս ամէնն ոչինչ են, եթէ հոգին չի շարժի. եթէ եսականութիւնն չի նուազի, եւ սէրն չի առաւելու :

Չէ կարելի միշտ բարեպաշտական գործեր գործել, բայց անշուշտ հարկաւոր է կենաց բովանդակ ասպարէզն բարեպաշտօրէն ընթանալ. կրօնն պիտի լինի կեդրոն եւ ներքին անխափան լուսաւորող արեգակն սրտից. վասն զի կրօն ասացեալք՝ մեր պարտքը պէտք է իմանալ, պարտք՝ որ պէտք է լինի բովանդակ կեանքը կառավարող տարր. Բարոյականութիւնն ինքն ըստ ինքեան Աւետարան ասել չէ, իսկ Աւետարանն ուրիշ վախճան չունի, բայց թէ վերանորոգել բարոյական կարգը, եւ ահա այդ կարգի քանդուելուն համար յերկիր խոնարհեցաւ Յիսուս Քրիստոս : Ուրեմն կրօնն է ամենայն ինչ. վասն զի այդ անուամբ կ'իմացուի « պարտուց կատարումն » :

Երկու բարոյական վարդապետութիւնք կան. մինն՝ մարդկային՝ միւսն աստուածային. մինն բարոյականութիւն եսականի, միւսն անձնուրացի : Մարդը շատ լաւ գիտելով իւր բնութեան արժէքը, ուրիշին չի հպատակի բաց ի իւր Արարչէն. եւ Արարչին անձնատուր կ'լինի միայն նորա համար, որ ի նմա գտնէ իւր անձն :

Աւետարանն հասկացողի համար ամենայն ինչ Աստուծոյ կամքն է, եռանդ գործունէութեան, ժուժկալութիւն վշտաց, մխիթարութիւն տանջանաց, եւ չափաւորութիւն ուրախութեան մէջ, այս ամէնը

Աստուծոյ կամքն է, ըստ Աստուածային կամաց կլինին, եւ նորա կամաց միութիւնն է: Ասե՛նք արգեօք, թէ այդ միութեան, այդ ամբողջութեան մէջն իսկ է երջանկութիւնն: Ո՞ւմ յայտնի չէ, թէ մեր թշուառութեանց պատճառաւ՝ մեր սրտից երկուութիւնն է: Դիւրին է տեսնել այնպիսի մարդ, որ ուրիշներին նախանձելի վիճակի մէջ լինելով, այսինքն ամբողջութեան, հարստութեան, յաջողութեան, եւ այլն, դարձեալ կմաշուի կհիւժուի նեղսրտութեամբ եւ մտատանջութեամբ, ինչ է պատճառն. վասն զի այդ մարդը չունի կենաց մէջ նպատակ. վասն զի նորա օրերն մէկ միւսի ետեւէ կանցնին կերթան առանց միացուցիչ կապի. վասն զի նորա զանազանակերպ եւ զանազանախորժ հաճոյքն ու բերկրանքն կակարացնեն մէկը միւսի քաղցրութիւնն, եւ ազգուգութիւնն, ու կդառնան զզուանք: Այո՛, յայտնի է՝ որ ո՛չ միայն բաղդաւորութենէ յըկուածներն, այլ եւ աշխարհիս բաղդաւորներն իսկ շատ անգամ կզգան կենաց ծանրութիւնն. բայց երեւակայեցէք թէ այդ կենսամաշ ու ձանձրացած հոգւոց տուած է իւրաքանչիւրոցն յանկուցիչ գործ մի կամ միջոց. զոր օրինակ, նորահաս երիտասարդի սիրտը կթնդայ սիրահարական բուռն կրից բաբախմամբ. հասուն հասակ մարդը ուշ ու միտքը կապել է օգտաւէտ գործի մի. մինն կիրթ ճաշակ է ձեռք բերել արհեստի կամ գիտութեան մէջ. միւսն ինքեան սիրելի զբաղմունք ընտրած քաղաքական ծառայութիւն. ահա այդ ժամանակ իւրաքանչիւրն կունենայ մի մտածութիւն, միշտ ար-

թուն, մտածութիւն, որ մարդոյ գիշերային հանգըստեան ժամանակը միայն կհանգչի եւ ինքն, եւ առաւօտը զարթածին պէս կզարթնու ու կպատկերանայ աչքին. այդ մարդիկը այնուհետեւ ալ տաղտուկ չզգան, բայց որովհետեւ այս ամէնը երկրային են եւ աստիք, փոփոխական են եւ անհաստատք: Բարեկամութիւն կկապես սիրելի անձին հետ, մահը կբառնայ զայն ի քէն. անձնատուր կլինիս բարւոյ դործոյ. չարը կկործանէ զայն, կամ ինքնին իւր պակասութիւններէն կխանգարուի, կնուիրես անձդ Հայրենեաց..... միայն Հայրենիք են յաւիտենական, երկնային թագաւորութիւն. Հայրենիքն է մի միայն, որ կարող է բաղդի փոփոխութեանց սպառնալիքէն անկասկած մնալ. եւ Աստուծոյ կամքն իսկ է սիրել Հայրենիքը, միակ եւ եթ գոյութիւն, զոր ոչ մի ինչ կարող է բառնալ ի մէնջ. ուստի եւ նորա համար ալ կարժէ ապրիլ:

Կհասկանանք՝ որ այս միջոցաւ կեանքը կլինի մի, ամբողջ եւ երջանիկ:

Աստուածային սիրով վառուած հոգւոց ուրախութեանց վերայ լտեցէք Բասին ինչպէս կլսօսի. «Ձքեզ սիրող սրտէն Աստուած, սիլ կարող է կորզել եւ կործանել խաղաղութիւնն. այդ սիրտն է, որ յամենայնի կխնդրէ գերագոյն կամքդ, եւ ոչ երբէք ինքն զինքն: Ո՛չ յերկինս, եւ ո՛չ յերկրի կգանուի ուրիշ երջանութիւն, բաց ի զՔեզ սիրող սրտի խաղաղութենէն եւ անդորրութենէն» (Choeurs d'Atalie).

Ահա ուրեմն հանդիստ, ահա յաւիտենական կեանք,
— ցանկալ զհաճոյսն Աստուծոյ:

Յաւիտենական կեանքն ըստ իւր էութեանն, ըստ
իւր պատճառին եւ այժմ այնպէս է, ինչպէս պիտի
լինի, եւ այնպէս պիտի լինի, ինչպէս է այժմ. միայն
այժմ հաւատոյ վարագուրով ծածկուած է. երբոր
վերցուի ծածկոյթը, պարզապէս կ'վայլի: Ահա կրօն.
Եթէ կրնդունէք, ապա ուրեմն մարդկան մէջ դուք
յաւիտենական կենաց աւետաբերն կլինիք: Քարոզե-
ցէք եւ կատարեցէք նմանելով Յիսուսին Քրիստոսին
որ ոչ միայն սերմանեց զբանն կենաց, այլ եւ ոռոգեց
քրտամբք կենացն իւրոց, եւ արեամբ խաչի. պահ-
պանեցէք յաւիտենական սիրոյ օրէնքներն, մոռօք
մաքրութիւն յաշխարհ, եւ մաքրեցէք աղտեղութիւնն.
մոռօք սէր, եւ բարձէք եսականութիւնն. մոռօք
երջանկութիւնն, եւ բարձուի թշուառութիւնն: Այս-
պիսի մտածմանց խորհրդազգաց մարդը ոչ պարա-
պուլութիւն կունենայ ոչ ձանձրոյթ:

Պիտի ասէք թէ մեր հաւատը պակաս է. բայց ո՞վ
կարող է վկայել թէ այս ինչ մարդոյ հաւատն ան-
թերի է. միտք բերէք Աւետարանի մէջ յիշուած այն
մարդոյ սրտաշարժ խօսքերն, որ ի ծունկս խոնար-
հեալ Փրկչի առաջ ասաց «հաւատամ Տէր, օգնեա
անհաւատութեանս իմում». եւ Տէրն օգնեց նմա:

Մեք հաւատ չունիմք, բայց ո՞չ ապաքէն կհաւա-
տամք որ մաքրութիւնն լաւ է քան աղտեղութիւնն,
սէրն լաւ է քան եսականութիւնն, անդորրութիւնն
լաւ է քան անյոյս երերալն մեր վշտաց մէջ, կամ քան

զմեր ուրախութիւններէ յառաջացած դառնութիւնն. այս հաւատ չէ հասլա ինչ է, հաւատ կայ ի մեզ ասել է. ուրեմն ըստ հաւատոց ընթանանք:

Մեք ստեղծուած եմք յաւիտենականութեան համար, այլ կարգեալք ժամանակի մէջ, մեր բոլոր բաղձն ու ճակատագիրն այս հետեւեալ խօսիցս մէջ կպարունակուին «հնազանդել նմա՝ որ սիրէ զմեզ»: Կսկահանջուի ի մէնջ ցոյց տալ այս աշխարհիս մէջ այս հնազանդութիւնն, այսինքն կատարել նորա կամքը մեր կենսական ձգտմանց եւ շարժմանց ժամանակ, եւ մարդկան հետ ունեցած յարաբերութեանց մէջ. յարաբերութեանց՝ որք մեր պարտաւորութիւնքն են: Ահա խնդիր: Եւ յիրաւի մեր բարեկամութեանց մէջ չկայ քայլ մի, որ մեզ համար չլինի փորձութիւն, վասն զի մեր սրտին մէջ չարն բուն դրած է: Երբոր չարին դէմ մաքառելոյ դուրս կգամք, սհ, շատ անգամ վէրք կստանամք ի նմանէ. աւելի վատթարն. սչ միայն փոխանակ չարին յաղթելոյ կյաղթուիմք ի նմանէ, այլ եւ մեր բարի, մաքուր եւ բարեպաշտական գործերն կվտանգուին հոգւոյ անյուշ ու ճապաղուած գտնուելովն: Շատ անգամ բարեպաշտ եւ առաքինի գործերը, փոխանակ աստուածային ազբերէն յառաջանալոյ, կլինին պարզ մարդկային շահուց միջոցներ. բարի գործ մի յանձնառու կլինիմք գործել, զոր օրինակ կերթամք եկեղեցական հանգիսի եւ ժողովի մէջ գտնուիլ, բայց պարզապէս այն զգացմամբք, զոր կունենայ թատրոն, կամ ուրիշ աշխարհային ըզբօսավայր գնացողն: Գիւրին չէ կեալ յաշխարհի, եւ

միշտ ըստ աստուածային կամաց կենցաղավարիլ, դիւրին չէ ժամանակաւոր ուղին հաստանել եւ երբէք յաւիտենականի շաւղէն չգլթիլ: ահա խնդիր:

Այս կենացս յարուցած պատերազմէն դուրս գալու երկու միջոց կայ. կամ այն է՝ որ ոմանք փոքր ինչ ուժով պատերազմելէն յետոյ կթուլանան շուտով իւրեանց առաքլնութեան ասպարիզին մէջ եւ կխեղդուին կկորչին ի ցանցս աշխարհային զբաղմանց, եւ կախարդող թակարդող իրաց, մոռանալով եւ ի ձեռաց հանելով յաւիտենականն. կամ այն է՝ որ ոմանք աշխարհային սիրոյ եւ հեշտութեանց կապերն խզելով՝ կփակուին վանքերի եւ անապատների մէջ, որպէս զի իւրեանց կենաց բովանգակ շրջանը անզբաղ բարեգործութեան եւ աղօթից նուիրեն՝ հեռի մարդկային ընկերութեանց մասնակցութենէ, որով եւ ազատ նոյն ընկերութեանց մէջ հարկաւ յառաջացող փորձութիւններէ: Վերջինս՝ ասել է սկիզբն առնել յաւիտենականութեան եւ աստէն որքան հնարաւոր է, Այսպէս կրնթանան քանի մի հոգիք. բայց երբոր Աստուած կկոչէ զգոսա դէպ ի այդ վիճակն, երբոր ինքն կտայ դոցա սիրտ եւ արիութիւն ժուժկալութեան, մեք ինչ կարող եմք ասել այն ժամանակ: Միթէ յայտնի չէ՞ մեզ, թէ այդ ճգնազգեաց ու խոշորակեաց անապատականներն որպիսի երբեմն երբեմն մեծազօր ազգեցութիւններ ունեցած են աշխարհիս վերայ: Պասքալ բնագէտ եւ աշխարհական մարդ մընալով, կարելի է չգրէր իւր բոլոր մտածմունքը, եւ սչ փոքր բարերարութիւն արած է մարդկութեան

այն կրօնաւորն, որ ժե՛ն դարու վանօրէ՛ից համար գըրելով «Նմանութիւնն Յիսուսի Քրիստոսի» առաջնորդ եւ պատճառ եղեւ շատ հոգւոց յառաքինական վարս եւ ի բարեգործութիւն :

Բայց այս կանոն եւ օրինակ չէ . որպիսի եղանակաւ պէտք է ընդհանրապէս կենցաղաւարիլ աշխարհիս մէջ, որ միշտ Աստուծոյ ի մեզ ներկայութեան զգացումն թագաւորէ ի միաս մեր . « զԱստուած սիրելոյ, նորա ներկայութիւնն միշտ անխափան միտք պահելոյ եւ զգալոյ, մեր սրտերն նմա ընծայելոյ եւ մեր գործերն ու վշտերն նմա առաջի առնելոյ համար, շատ ժամանակի կարօտութիւն չկայ : Ահա աստուածային թագաւորութիւն որ ի մեզ ի ներքս է, եւ ոչ մի ինչ կարող է պղտորել խանդարել զայն : Երբոր զգացմանց ճապարհումն, եւ երեւակայութեան ուժգնութիւնն, հոգւոյն ի մի ամփոփման արգել կըլինին, հարկաւոր է գոնէ կամքը անշեղ պահպանել եւ նովաւ անդորրանալ . այն ժամանակ գարձեալ հոգին ամփոփ պահելոյ իղձն բաւականին յաջողուած կլինի : Արժան է դառնալ առ Աստուած, եւ ջերմեռանգ սրտով գործել այն ամենայն գործերն, որք հաճոյ են նմա » (De la présence de Dieu). Այս ֆենեւոնի խօսքերն են :

Աստուած հայր է ամենեցուն, եւ նորա տնօրէնութեան մէջ սէր, սրբութիւն, բաղգաւորութիւն կամ երջանկութիւն մի նշանակութիւն ունին, ճայնով թէ եւ զանազան . ուստի պէտք է միտք բերել, որ կեանքն իւր աղբիւրի մէջ կճնանի : Ուրեմն « Աստուած » ա-

նուանդ հետ պէտք է միշտ զգալ եւ յաւիտենակա-
 նութիւն, եւ պահպանել ամբապինտ այդ զգացումն,
 զոր մեր ժամանակաւոր կենաց պէտքերն եւ զբաղ-
 մունքն ամէն ժամանակ կսպառնան բառնալ ի մէնջ:
 Իսկ պինտ պահպանելոյ համար՝ հարկաւոր է հաւա-
 տալ Աստուծոյ ի մեզ ներկայութեան եւ ներգործու-
 թեան ճշմարտութեանն. բայց այդ հաւատը չկայ
 մեզ մօտ: Այս մասին յառաջ բերենք այստեղ մեր
 ժամանակակից հեղինակի միոյ գեղեցիկ խօսքերն,
 « Կհաւատանք դուք հոգւոց փոխադարձ ընկերակցու-
 թեանն եւ թափանցողութեանն. կհաւատանք, որ ա-
 ռանց ձայնի, առանց խօսքի եւ անարգել ի հեռաւո-
 րութենէ, աշխարհիս մի ծայրէն ի միւսն, հոգիք մին
 միւսի վերայ ազդեցութիւն կգործեն, եւ կընդունեն
 անդրադարձ. կհաւատանք, որ ըստ ասութեան Ֆենե-
 լոնի, մարդիկ զիրար կտեսնեն Աստուծոյ մէջ. կհա-
 վատանք, որ մտածմունք, սէր եւ ուժգնութիւն կգան
 առ մեզ ուրիշ մտաց եւ սրտի գաղտնի ազդեցութե-
 նէն. կամ լաւ եւս, գիտէք որ ամէն հոգի կապրի ու-
 րիշ հոգւոյ ձգտմանց եւ շարժմանց մէջ. համակամ
 կլինի նոցա եւ համաձայն, կամ ընդդէմը կզինի եւ
 կմաքառի. գիտէք, որ մի հոգին կարող է զգալ իւր
 մէջ միւսի հպիւն եւ մերձենալն: Եթէ չգիտէք, չգի-
 տէք ասել է եւ երկրիս սովորական բաները. ինչպէս
 կարող էք հապա զերկնայինսն ըմբռնել եւ գիտել:
 Իսկ թէ գիտէք, եւ կհաւատաք հոգւոց եւ ստեղծեալ
 մտաց միմեանց հետ ունեցած հաղորդակցութեանն
 եւ ընկերակցութեանն, ուրեմն առաւել հաստատուն

Հիմն ունիք հաւատալոյ Աստուծոյ ձեզ հետ միանալոյն, Այն, Աստուած մօտ է ձեզ, եւ ի ձեզ է, եւ մարդկային միտքը այնքան խոր չէ կարող թափանցել ի ձեզ կամ դուք յայլ, ինչպէս Աստուած ի ձեզ, ի ձեզ կայ Աստուած. նորա ազգեցութիւնն եւ ներկայութիւնն տարածուած են ձեր հոգւոց եւ հոգեկան զօրութեանց մէջ: Եւ ոչ թէ միմիայն աստուածային եւ անսահման զօրութիւն է որ ի ձեզ, այլ Հոգի, որ կըլուսաւորէ ձեր հոգին, միտ եւ սիրտ: Այն, բաց ի ձէնջ, կայ ի ձեզ եւ այլ ոմն. դուք միայն չէք, ո՞վ է այդ «նա» կամ «ես», ո՞վ կխօսի յիս, ասաց երանելին Յոզստինոս: Այն, ձեր մէջ կայ այլ ոմն, որ այս րոպէին մտիկ կտայ ձեր վերայ, եւ կօրէ զձեզ. դուք դեռ օրինաւոր չղգաք այդ, եւ իսկպէս չհաւատաք. ըստ որում ձեր հոգին գլխովին վերացած ու ընկըղմուած է տակաւին ուրիշ ուրախութեանց, ուրիշ մտածմանց, ուրիշ ձգտմանց սիրոյ մէջ. թող այդ ամէնն դադարին եւ իսկոյն ահա կղգաք նորա ներկայութիւնն եւ ազգեցութիւնն, որ վաղուց արդէն տեսել եւ սիրել է զձեզ, եւ խօսել ընդ ձեզ» (De la connaissance de Dieu, par Gratry). Աստուած, Հոգի Աստուծոյ, ահա սկիզբն եւ աղբիւր կրօնական կենաց:

Բայց Աւետարանն՝ որով Աստուած կյայտնուի, եւ նորա մարդոյն օգնելն կճանաչուի, Աւետարանն կասեմ, կհաստատուի եւ կսպասուանուի աշխարհիս մէջ արտաքին կանոնադրութեամբք. այս մասին վերայ դարձնենք ուշադրութիւն:

Յիսուս Քրիստոս եղեւ Հիմն եւ գլուխ քրիստոնեայ ընդ-հանրութեան . ըստ բանի առաքելոց , եկեղեցիք աճեցին իբրեւ սերմն . եւ իբրեւ յաւիտենականութեան ճանապարհորդք՝ համաձայն մին միւսին ըսկսան ասել եւ խօսել տեառն խոստմանց , եւ համախումբ հայրենեաց ուրախութեանց վերայ : Միաբանեցին ի ժողովել իւրեանց յուսոյ նուիրական յիշատակարաններն եւ պահպանել թանկագին գրաւականն , որ է Աւետարանն . սակայն ժամանակէ մի յետոյ , եկեղեցւոյ արտաքին տեսանելի ամբողջութիւնն ու միութիւնն քակտեցաւ , եւ որոշեցան առանձին ընկերութիւնք , որք այժմ կմաքառին մին միւսի դէմ : Անկարելի է անտարբեր հոգւով մտիկ տալ այս երկպառակութեանց վերայ : Ո՞վ կարող է ասել , թէ եկեղեցւոյ կազմուածք , նորա հաւատոյ կանոնները եւ սրբազնակատարութիւնները , բարեպաշտութիւն եւ սրբութիւն քարոզելոյ , եւ հաւատացելոց յաւիտենական կենաց մտից դուռն բանալոյ նկատմամբ զանազանութիւն չունին բնաւ . անշուշտ այստեղ մեծ նշանակութիւն ունեցող հարցմունք կան , որչափ եւ երկրորդակարգ եւս լինին :

Առ տեղեալս ասեմք միայն համառօտակի , թէ սրպիսի պիտի լինի քրիստոնեայ եկեղեցւոյ վիճաբանութիւնն :

Ի՞նչ է քրիստոնէից վիճաբանութիւնն , ի մի եւ նոյն Յիսուս Քրիստոս հաւատացող , եւ միոյ հանդերձեալ կենաց ակնունտը երկու քրիստոնեայ մարդկան մէջ եղած դատողութիւնն :

Բայց վիճաբանութիւնն երբ քրիստոնեայ հոգւոյ կնիքը կունենայ, երբոր այս յետագայ արքունի օրէնքը շաւիղ բռնէ, որ է «ճշմարտութիւնն ի սէրն»։ Ճշմարտութիւնն թոյլ չտայ ինքեան ոչ միայն սուտ եւ անյարմար փաստերի եւ ապացոյցների դիմել, այլ եւ չթողու ճշմարիտ փաստն եւ իմաստն ըստ կամս մեկնաբանելով եւ ծումուելով աղաւաղել։ Ճշմարտութիւնն չներէ ոչ միայն դիմացի հակառակորդին անարգական, կծու, եւ բարուրած խօսքեր արձակել, այլ եւ ոչ շեղել նորա խօսքը բուն իմաստէն, եւ յերիւրել կարկատել նոր իմաստ։ Ճշմարտութիւնն ոչ միայն կփախչի այդօրինակ խարդախութենէ, այլ եւ ամէն խոհեմութիւն եւ քննք ի գործ կզնէ չվրիպիլ եւ չգթիլ ի նոյն։ Սէր ասացեալ՝ համեղ ու կակուղ խօսելն չէ, այլ անկեղծ եւ մաքուր սրտով հակառակորդը սիրելն, եւ անիրաւացի կերպով նորա մտադրութիւններն թիւրելէն, ու կասկածաւոր դատելէն զգուշանալն։ Եւ սիրոյ բնութիւնն այնպիսի է որ եթէ պատերազմի մէջ թունաւոր սլաք մի եւս ընդունի ինքն, չի յօժարի նոյն սլաքն թշնամւոյն դարձնել։ Այսպէս իսկ արժան է լինել քրիստոնէական վիճաբանութիւնն։ Իսկ դատապարտելի է այն տեսակն, որ ճշմարտութիւնն պաշտպանել եւ ապացուցանել ձեւացնելով, մեծամեծ անկարգութեանց եւ խռովութեանց փրփրադէղ հեղեղներ կյարուցանէ։

Ուրեմն կտեսնուի որ ճշմարտութիւնն եւ սէրն ինքեան զէնք առած վիճաբանութիւնն ոչ միայն պախարակելի չէ, այլ եւ օրինաւոր, եւ կարող է մին-

չեւ անգամ անհրաժեշտ պարտք համարուիլ մարդոյ . սակայն ներկայ ժամանակիս հանգամանաց մէջ կրօնական հակառակութիւնն որչափ եւ իրաւացի ալ լինի, խորշելի է եւ զգուշանալի :

Քրիստոնէութիւնն կհաստատէ ապաքէն, թէ Աստուած կայ, որ եւ իւր արարածոց համար սահմանել է յաւիտենական կեանք . իսկ յարարածոցն յառաջացած ու ծնունդ առած մեղքն կբաժանէ զնոսա յԱստուծոյ . ուստի եւ Աստուծոյ փրկական շնորհը կառաջնորդէ կածէ զմեղուցեալս առ Աստուած, միայն թէ մեղուցեալն ընդունի այդ շնորհը : Ահա հիմունք Աւետարանի, որք եւ կտեսնուին միակերպ եւ Ս. Գրոց մէջ, եւ եկեղեցական դրուածոց ու վարդապետութեանց, եւ զորս կընդունեն համօրէն քրիստոնեայք, չնայելով զնոսա բաժանող կրօնական տարբերութեանց :

Ոչ մի ժամանակ այդ հիմունքը կործանելոյ տապալելոյ ջանք եւ փորձ ցոյց տուած չեն անհաւատներն, որչափ մեր ժամանակի մէջ . ուրեմն արժան չէ ամենէն յառաջ զայնս անխախտ պահելոյ հոգսը անել : Համօրէն եկեղեցեաց զաւակաց եւ անգամոց պարտքը չէ միանալ խմբիլ ի մարտ պատերազմի : Միութիւն եկեղեցեաց արտաքին չյայտ առնեմք, այլ ներքինն որ հնարաւոր է : Զգիտեմք կարելի է նշմարել այժմ գոնէ ամենափոքր նշաններ եկեղեցեաց արտաքին միութեանն, բայց Աստուծոյ մօտ ամենայն ինչ հնարաւոր է :

Այժմ խիստ հարկաւոր է ներքին միութիւնն . որ-

պէս զի քրիստոնեայք առանց իւրեանց իւրաքանչիւրոց առանձին վարդապետութեանցն գիպչելոյ, այլ կալով հաւատարիմ նոցին, միասիրտ եւ միակամ այս պատերազմին դէմ դնեն, որ կսպառնայ վտանգել եւ խախտել այն հիմունքը, յորոց վերայ հաստատուած են հաւատն եւ համոզմունքը եւ յոյսն, զորս ամենեքին կընդունեն եւ կխոստովանին եւ ոչ այս կամ այն մասնաւոր եկեղեցի միայն. ուստի եւ վտանգն ընդհանրական է, բայց պիտի ասո՞ղ լինի միթէ, թէ այսօրինակ ընթացքը կնշանակէ ճշմարտութեան իրաւունքը զոհել. իսկ ձեզ ո՞վ յայտնեց հապա, թէ այս երկպառակութիւնները եւ վիճաբանութիւնները ճշմարտութիւնն պաշտպանելոյ լաւագոյն միջոցք են: Երբոր Աւետարանի դէմ կզինեն գիտութիւնն եւ հետազօտութիւնն, հարկաւոր է անշուշտ որ եւ մեք զինուիմք այն փամանակ գիտութեամբ եւ քննադատութեամբ, Աւետարանն պաշտպանելոյ համար: Երբոր յանուն բանականութեան կամին Աստուծոյ եւ հոգւոց մէջ միջնորմն կանգնել, պիտի եւ մեք բանականութիւնն ձեռք առնուիմք միջնորմն կործանելոյ համար:

Մեր չորս կողմն փակել է բուռն եւ զայրագին պատերազմ, ընդհանուր քրիստոնէից ընդունած հաւատոյ դէմ, եւ օր աւուր կսկոյի ճարակուիլ սաստկանալ, յապուշ կրթելով զայնոսիկ, որք հետամուտքն կլինին նմա. կուրանան զԱստուած, Յիսուս Քրիստոս, եւ յաւիտենական կեանք: Այս պատերազմն սկիզբն է առել Գերմանիոյ մէջ. ուրտեղ ամենայն ինչ առանց Աստուծոյ, միայն մարդկային հոգւով բացատրել ուզող

գաղափարական փրկիսփայլութիւնն ծնաւ թանձր նիւթակրօնութիւն, որ այժմ կամի ամենայն ինչ բացատրել նիւթովն՝ առանց հոգւոյ:

Այդ պատերազմն անտի անցաւ Գաղղիա, ուր ուսումնականք, պատմաբանք եւ քննադատք, կարծես թէ համաձայնեցին եւ դաշն կապեցին խախտել կործանել որպիսի եւ իցէ կրօնի կամ հաւատոյ հիմունքը: Եւ ինչ տեղ չի ճարակուի այս ախտն
Ահաւասիկ ամէն տեղ կ'ջանան տանել, ոչ ի ծածուկ, գրուանի տակ թագուցած, այլ յայտնապէս:

Կրօնի ներհակ համոզմունքը բուն հուշակաւոր օրագրաց թերթերն կ'լեցնեն, եւ խմբագիրներն չ'խըղճահարուին, ու շատ անգամ ընթերցողներն ալ ախորժանօք կ'կարդան:

Այգտեղ ազատութեան իրաւունք է. բայց կհասկանա՞ք, ոչ թէ մեք ազատութեան դէմ կ'սօսիմք, այլ նորա, որ երեւեցաւ ազատութեան շնորհիւ:

Այդ ալ թողունք: Ոչ միայն Աւետարանի դէմ արտաքուստ կ'յարձակին թշնամիք, այլ եւ ի ներքուստ. այսինքն ոչ միայն անհաւատներէն, այլ քրիստոնեաներէն. եւ դուցէ վերջինքս առաւել վտանգաւոր քան զառաջինսն լինին:

Լուսաւոր Գերմանիոյ մէջ կան մարդիկ, որք ինքեանք անգամք եկեղեցւոյ, բայց կզինուին նոյն եկեղեցւոյ միւս անգամոց դէմ. եւ ինչի կհակառակեն արգօք Աստուածային յայանութեանց ճշմարտութեանն, եւ Առաքելական բոլոր քարոզութեանց միակ հիմանն, այսինքն Քրիստոսի յարութեան ստուգութեանն. որոյ

Համար Պօղոս Առաքեալն ասաց « իսկ եթէ Քրիստոս չիցէ յարուցեալ, ընդունայն են հաւատք ձեր, եւ տակաւին ի մեղս ձեր կայք »: Կան մարդիկ, որք ինքեանք եկեղեցւոյ ծոցին մէջն են, բայց կհակառակեն անձնական անմահութեան, որ ամենայն ժամանակաց հաւատացելոց փառաւոր յոյսն է եղած: Մի կարծէք թէ դպրոցի փոշոտած անկիւններէն վաղ ուրեմն անցած ու մոռացած խօսքերը յերեւան կհանեմք: Ո՛չ. այլ այս ամենայնն այժմ ահա կարծարծուին ու կքարոզուին ոչ դպրոցի մէջ, այլ ընկերութեանց եւ ժողովոց: Ահա մեր ներկայ դրութիւնն:

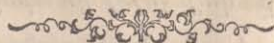
Այսպիսի դրութեան մէջ, Քրիստոնէական եկեղեցին քարոզելոյ եւ ուսուցանելոյ առաւել կարեւոր եւ զգալի պէտք ունի, քան կրօնական վիճաբանութեանց: Այժմ հարկ է վիճել նոցա հետ, որք կուրանան զԱտուած, եւ ոչ նոցա, որք կպաշտեն զնա, եւ երկիրպագեն նմա: Այժմ հարկաւոր է մաքառել նոցա դէմ, որք զՓրկիչն մեր կուրանան. եւ ոչ նոցա՝ որք իւրեանց յոյսն, Աստուածամարդն Յիսուսի խաչի եւ յարութեան վերայ դրած են: Այժմ կտարածուի աշխարհիս մէջ « չիք » բառն, եւ գտել է իւր համար ժողովատեղիներ, օրագիրներ, եւ վարդապետարաններ:

Կենաց բարիքը վայելելոյ ցանկացող մարդիկ կազաղակեն. « ս գիտէ, վաղն կենդանի լինելոց եմք թէ ոչ ». իսկ զրկուածներն եւ մասն չունողներն կասեն, « այսպէս անարգ եւ ողորմելի եմք, եւ ոչ ոք տեսանէ »:

արգ՝ կամ երկինքը թափուր է, կամ Աստուած խուլ է »:

Մեր ուսումնականներն, մարդկային սրտէն խլելով ամենայն յոյս եւ ակնկալութիւն, միմիայն ինքեանք զինքեանս կքարոզեն ընտիր իմաստունս եւ քաջագէտս: Այս ինչ անհակառակելի ստուգութիւն է, որ գինեմուշ շուայտի անմիտ ձայնն, վշտացելոյ յուսահատ աղաղակն, եւ անձնապարարի ու յղփացելոյ ծիծաղն միաւորուած ի մի խաւարային բան « չիք ինչ ակնունելոյ յետ մահուան » կուզեն կենաց մտից դրանն վերայ յետագայ սոսկալի վերնագիրն փակցնել, զորն որ Դանթ դժոխոց դրան վերայ է գրել. « ո՛վ որ կմանէ այստեղ, ամէն յոյս մի կողմն ծալէ »:

Ահա ուրեմն խիստ հարկաւոր է, որ կենդանի յոյս ունեցողներն, Յարուցելոյն հաւատացողներն, Փրկչի տեսութեան ապաշխարութեամբ արժանացողներն, Աստուած պաշտողներն, Հոգի, Պարտք, Սրբութիւն, եւ Հանդերձեալ անմահութիւն ընդունողներն, մեծ եւ փոքր, աղքատ եւ հարուստ, տգէտ եւ իմաստուն, մօտենան միմեանց, միաբանեն, եւ յեղծ « չիք » բառին՝ որ կտարածուի երկրի վերայ, հաստատամտութեամբ եւ յօժարութեամբ խօսեն եւ քարոզեն « ՅԱԻԻՏԵՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ »:

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՅ

	Էջ.
1. Կենսագրութիւն Աղաբաբայ Սեդրակեան.....	5— 17
2. Յառաջարան իայ Թարգմանչին.....	19— 24
3. Բովանդակութիւն առաջին ընթերցուածոյ.....	25— 26
4. Առաջին ընթերցուած. Մարդոյ գոյութեան նպատակը.	27— 53
5. Ծանօթութիւն, իայ Թարգմանչին յառաջին ընթերցուածն...	54— 56
6. Բովանդակութիւն երկրորդ ընթերցուածոյ.....	57— 58
7. Երկրորդ ընթերցուած. Նիւթականութիւն.....	57— 90
8. Ծանօթութիւնք յերկրորդ ընթերցուածն.....	91— 92
9. Բովանդակութիւն երրորդ ընթերցուածոյ.....	93— 94
10. Երրորդ ընթերցուած. Մարդկային մտածմունք.....	95—127
11. Ծանօթութիւնք յերրորդ ընթերցուածն.....	128
12. Բովանդակութիւն չորրորդ ընթերցուածոյ.....	129—130
13. Չորրորդ ընթերցուած. Աւետարան.....	131—156
14. Բովանդակութիւն իինգերորդ ընթերցուածոյ.....	157—158
15. Հինգերորդ ընթերցուած. Աւետարանը գիտութեան եւ իյաւատոյ մօտ.....	159—192
16. Ծանօթութիւնք ի ինգերորդ ընթերցուածն.....	—
17. Բովանդակութիւն վեցերորդ ընթերցուածոյ.....	193
18. Վեցերորդ ընթերցուած. Քրիստոնէական վարդապե- տութիւնն զաւիտենական կենաց.....	194—218
19. Ծանօթութիւնք ի վեցերորդ ընթերցուածն.....	219
20. Բովանդակութիւն եօթներորդ ընթերցուածոյ.....	219—220
21. Եօթներորդ ընթերցուած. Կրօն.....	221—252

ՎՐԻՊԱԿԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Երես.	Սխալ.	Ուղղւ.
8	ընթերցանութիւնն ,	ընթերցանութեան.
11	երկար ժամանակից ,	երկար ժամանակեայ.
19	ցից ,	ցեց.
—	մինչդեռ ,	մին դեռ.
20	դարը ,	տարրը.
21	նպապակն ,	նպատակն.
—	կարանայ ,	կուրանայ.
22	օտարօտի ,	օտարոտի.
—	ներհակողներէն ,	ներհակողներին.
23	ատէիէմ ,	ատէիգմ.
57	կապակցութեանը ,	կապակցութիւնը .
59	ոչ միայն ,	ոչ միոյն.
62	սրտին ,	որդին.
66	Declurd troite,	Declurd traite.
69	այս ,	այն.
88	բանականութիւնն ,	բանականութիւնն.
103	կարժանան ,	կարժանանան.
104	republicu,	republica.
106	ի վերոյ քան զբառս <i>կհատատուի</i> , պակասի բառս <i>բայց</i> (տող 13).	
108	փիլիսոփայութիւնն ,	փիլիսոփայութեան.

Գինն 1 ռ. 30 կ.

4989-4995

